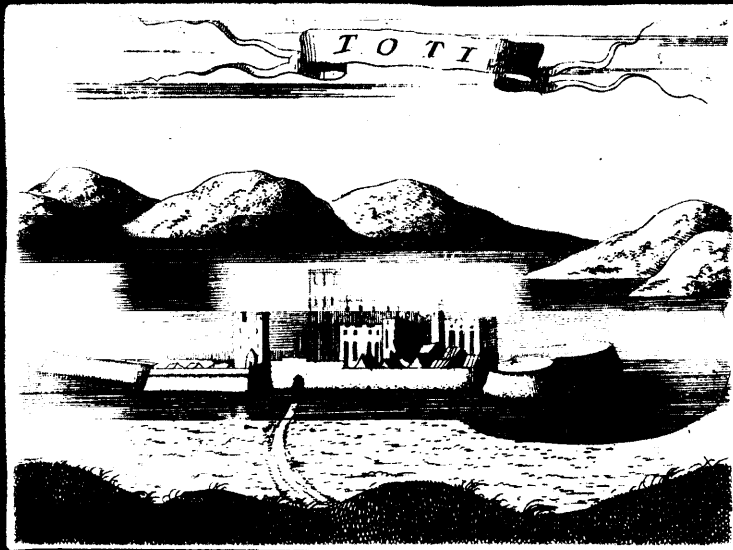

TATA
A TIZENOTIEVES
I LABORUBANI

ANNALES TATAIENSES I.

Tata a tizenöt éves háborúban

Szerkesztők:
Fatuska János
dr. Fülöp Éva Mária
ifj. Gyüszi László

Borítóterv és arculat:
Görözdi Géza

Fatuska János tanulmányához a képeket
Szamódy Zsolt készítette

Német fordítás:
Fatuska János és Klaus Sauerbrei

Angol fordítás:
Nagyházi György

ISBN 963 034595 1
ISSN 1418-4532

A tudományos ülészak és a „Tottis Recepta” c. kiállítás megrendezését
Tata Város Önkormányzat Kulturális Alapja
és a
Pro Bibliotheca Tottis Alapítvány
támogatta.

A könyv megjelenését
Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzata és
Tata Város Önkormányzat Kulturális Alapja
támogatta.

Kiadja a Mecénás Közalapítvány.
Felelős kiadó: dr. Fülöp Éva Mária

Nyomdai előkészítés és nyomtatás:
Sollers Nyomdaipari Kft., Tata
Felelős vezető: Beleczy Zsolt

TATA A TIZENÖTÉVES HÁBORÚBAN

(Tatán 1997. május 23-án megtartott
tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga)

ANNALES TATAIENSES I.

TATA, 1998.

HIBAJEGYZÉK

43. oldal

88. Vö. Tóth, 1989. 14.

89. Pápa és Győr ostromára 1. Tóth; 1989 18.; Veress, 1993. 88–89.; Magyarország hadtörténete I. 222.

90. Ortelius, 372; Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608. 4. kötet. Vegyes följegyzések. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1880. 73.; Kriegsarhiv Alte Feldakten 12/1597. – Az utóbbi levéltári forrásért Ivanics Máriának tartozok köszönettel; a létszámmal kapcsolatban l. még egyéb forrásokat, Tóth, 1989. 19–20.

128. oldal

102. Rózsa: i. m. 112.

103. Tóth Sándor László: *A vác-verőcei csata 1597. november 2–9-én.* In: Hadtörténelmi Közlemények, 102. évf. (1989) 1. sz. 24–27.; Jakus Lajos: *A töröktől megszabadított Vác 1596–1622.* In: *Studia Comitatus* 25. Szerk.: Farkas Rozália. Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szentendre, 1995. 2–4.

104. Ortelius: i. m. 227.

105. uo. 233.

106. Vö. Acsády: i. m. 248. oldalán, illetve Borus József szerk.: *Magyarország hadtörténete I.* Bp. 1984. 187. és 215. sz. képeinek ábrázolásai.

107. Ortelius: i. m. 250.

108. A weikersheimi múzeum munkatársainak közlése.

109. Georg Friedrichnek csak öregkori ábrázolásait ismerjük, Ludwig Casimirról nem maradt fenn ábrázolás.

110. Rózsa: i. m. 112.

111. Dillich, Wilhelm: *Ungarische Chronica.* Cassel, 1600; Zimmermann, Wilhelm Peter: *Eikonographia.* Augspurg, 1603; Leopold Antal: *Esztergom régi látképei.* Bp. 1944; Rózsa György: *Budapest régi látképei* (1493–1800) Bp. 1963 stb.

112. Ortelius. Memmingen. Dillich, Zimmermann i. művei, valamint Khevenhiller. Franz Christoph: *Annalium Ferdinandeorum*. VI. kötet. Leipzig, 1722.

113. Memmius: i. m. 58.

114. Ortelius: i. m. 143.

115. Khevenhiller: i. m. 2837–2838. p.; Gindely (1877) 22.

116. Gindely (1890) 54., 55., 56., 59., 61., 63., 88.

117. Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Bp. 1980. 216.

118. Mohl Antal: *Győr eleste és visszavétele 1594–1598*. Győr, 1913. 33.

119. Fischer: i. m. 195.

120. Luther, Martin: *Eine Heerpredigt widder den Turckenn*. Wittenberg, 1529; Payer Gábor: *Egy 16. századi hugenotta hadvezér és terve a török európai kiűzésére*. In: Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 3. Tata, 1989. c. művében részletesen szól a korabeli katolikus és protestáns oszmánellenes irodalomról, különösen 40–42. sz. jegyzetben. uo. 100.

121. Thallóczy Lajos: *Adatok Gablman Miklós és Blotius Hugo viszonyához*. In: Történelmi Tár, 1897. évi évf. Bp. 422–438.

Kerti Katalin: Köszöntő

Tata Város Önkormányzata nevében tisztelettel köszöntöm a Kedves Olvasót. A 15 éves háború tatai vonatkozásait feldolgozó tudományos ülésorozaton elhangzott előadásoknak írott és szerkesztett változatát tartják most kézben.

Városunk gazdag történelmével számos helytörténeti kiadvány foglalkozik, ám mára ezek részben elavulttá váltak, részben kiegészítésre szorulnak. A kultúra és a tudomány fájdalmasan hosszúra nyúló „hét szűk esztendejének” idején sajnos nem vállalkozhattunk egy új, az eddigi ismeretanyagot maradéktalanul felvonultató várostörténeti monográfia kiadására, viszont egy-egy jelentősebb korszak új kutatási eredményeinek részletes feldolgozására – szerencsére – van lehetőség. Örvendetes, hogy Pálffy Miklós diadalának napra pontosan 400 éves évfordulóján a Kuny Domokos Múzeum, a Móricz Zsigmond Városi Könyvtár, valamint a Német Nemzetiségi Múzeum összefogásának köszönhetően országos hírű, jeles kutatók közreműködésével ismerkedhetünk meg a korszak tatai történetével és az eseményeket megörökítő ábrázolásokkal. Reményeink szerint a konferencia és ez a kötet egy éves gyakorisággal megrendezendő tudományos tanácskozás és helytörténeti sorozat nyitánya lesz.

És mivel is kezdhethetnénk mással ezt a sorozatot, mint Tata, a tatai vár legviharosabb korszakának feldolgozásával? A hadikrónikák szerint a török korban, 1526-tól 1685-ig a vár tizenöt ostromot élt meg: megrongálták és újjáépítették, hősies küzdelmek színtere volt, ugyanakkor két várkapitányának is fejével kellett fizetnie érdemtelenné válásáért. Magában a tizenöt éves háborúban is többször cserélt gazdát a vár. E korszak legjelentősebb eseményeként mégis azt a momentumot tartjuk számon, amikor a szeszélyes hadiszerencse a Mohács utáni időszak legvitézesebb, legsikeresebb magyar katonájának, a tatai vár ostromakor új fegyvert – a petárdát – is bevető Pálffy Miklósnak kedvezett. Ugyanakkor vele együtt meg kell emlékeznünk azokról a kevésbé neves, vagy éppen névtelen hadfiakról is, akik ha kellett csellel, ha kellett erőik végső megfeszítésével küzdöttek azért, hogy a stratégiailag fontos szerepet betöltő tatai vár ne kerülhessen a po-

gány török hadak kezére. Hiszem, hogy ezzel a konferenciával és a kötettel kicsit az ő emlékük, a „végbelieknek / Ifjú vitézeknek, / Dicséretes serege” előtt is tisztelgünk.

E gondolatok jegyében kívánom valamennyiüknek, hogy ezzel a hasznos és értékes kötettel gyarapítsák ismeretüket, gondolják tovább a leírta-
kat, vagy éppen remélem, hogy új kutatásokra ösztönzik Önöket az olvasottak.

R. Várkonyi Ágnes:
Történelmünk nemzetközi jelenlétének alternatívái

Az új évezred küszöbén semmit nem veszített időszerűségéből Theodor Roosevelttel gondolata, amit századunk utolsó békeévében, 1913-ban vetett papírra egy magyar történelmi tárgyú angol nyelven megjelent mű, a II. Rákóczi Ferenc béketárgyalásait is ismertető könyv bevezetésében: ha a nyugati világ át akarja hidalni a Közép- és Kelet-Európát tőle elválasztó távolságokat, akkor jobban meg kell ismernie ennek a régióknak a történetét, hiszen az átlagos angol vagy amerikai diák semmit sem tud róla.

Csak hogy már akkor is régi gondja volt a hazai történettudománynak, hogy a világ népei kevésbé, vagy egyáltalán nem ismerik Magyarország történetét. Most pedig nem sok értelme lenne sokadszor újra elismételni az előttünk járókat, újra felmondani a megoldásért régebben is hiába elhangzó szavakat. Egyszerű lenne annyit hangsúlyoznom, hogy ahogyan erősödik az igény az európai egység megteremtésére, úgy lesz egyre sürgetőbb, hogy ismerjék tárgyszerűen Magyarország történetét, egyetemes összefüggéseivel együtt. Tudjanak róla, hogy a Duna-táji ország Európa szerves része volt a régi évszázadok alatt.

Most azonban többről, sőt minőségében másról van szó. Századunk végen régi tartozásaink rendezése az elemi feltétele annak, hogy Magyarország történelme jelen lehessen a jövő század Európájában.

A lényegét tömören Duroselle, a Sorbonne emeritus professzora foglalta össze, az 1990-ben megjelent *Európa népeinek története* című reprezentatív könyvében: „*az első világháború után Európa nem létezett többé... 1914–1945 között Európa elpusztította önmagát s vajon föl lehet újra építeni?*” A kérdésre az utóbbi években válaszok sora született. Az egyik ilyen válasz az *Európa születése* címmel indított történelmi sorozat, öt különböző nyelvű és nemzetiségű kiadó közös vállalkozásának programját Jacques Le Goff a következőkben fogalmazta meg: „*Európa épül. E nagy kihívásnak – önmagának – csak úgy felelhet meg, ha számot vet történelmével, mely nélkül elárvult és boldogtalan lenne*”. A számvetés tehertételeit jól érzékelteti Davies Normannak, az Oxford University Press kiadásában tavaly megjelent másfél ezer oldalas *Európa története* és a körülötte fellángoló vita. Mindjárt 1996 végén a *The New York Times* hasábjain Theodore Rabb, a princetoni egyetem kontinensünkkel is sokat foglalkozó történésze nagyobb esszében

vázolta az új igényeket és a roppant feladatokat. Eszerint az Európa történetét írók deffensívában vannak, mert nemcsak több mint két tucat nyelven írt történelemmel, ezzel a tudományterületünkön a legnagyobb hegygel kell szembe nézniük – „*de még azt is el kell tűrnünk, hogy valamiféle halott professzorok társasága legyünk, ám éppen Norman, Davies történetét a vitalitás bizonyságaként kell elfogadnunk*”. Különösen azért, mert a szerző olyan terület Közép- és Kelet-Európa szakértője, amely ilyen áttekintésekben, vagyis Európa-történetekben ritkán kerül előtérbe. A londoni egyetem professzora ugyanis 1989-ben kiadott *Lengyelország, Európa szíve* című nagyszerű áttekintése után Európa történetének összefoglalásába már szervesen beépítette a lengyel történelmet.

Vajon Magyarország történelme mennyiben és hogyan kerül be a jövő európai tudatába? Biztos válasz ma nincs? De vannak prognózisok. Írásom célja nem lehet több minthogy érzékeltesse: reális a veszély, hogy a magyar történelem kiesik, eltűnik az új évszázad Európájának történetéből. De az ellenkezőjére is van lehetőség.

A jövő Európájának múltjáról évtizedünkben megjelent művek számunkra két szempontból érdemelnek különös figyelmet. Egyrészt Magyarországról nagyon kevés szó esik bennük. Lényegében nem vagyunk jelen, vagy nem jól vagyunk jelen ezekben az Európa-történetekben. Ugyanakkor valamennyi összefoglalásra jellemző, hogy Európa történetét nem az egyes országok egymás mellett futó históriájának tekinti, hanem új fogalmi készlettel a kontinens történetének esszenciális többletét kívánja megragadni. Ez a korábbiaknál más, gazdagabb Európa fogalom tág keretet kínál más nemzetekkel együtt a magyar történelem számára is.

Európa mindig is többet jelentett, mint földrajzi terület. Lényegét a történelem évszázadaiban különbözően fogalmazták meg. A középkorban tűnik fel az „*európai*” fogalom használata, most indul évszázados útjára az *Universitas Christiana* képzete, s a földrész hivatásaként megjelölt program a dialógus, a stabilitás és a béke. Majd a koraújkor változásai idején, 15. században a neoplatonista filozófus, Marsilio Ficino úgy fogalmazott, hogy Európa addig tart, ameddig a reneszánsz ér, az „*európa*” képzet a megújulás készségével gazdagodott. A vesztfáliei béke a hatalmi egyensúly jegyében fogalmazta meg a nyugalom, a gyarapodás feltételét a háborúk pusztításai után a túlélés feltételét. Montesquieu szerint: Európa lényegét a változatosság fejezi ki és az, hogy nem tűri a nagy birodalmakat.

Az 1990-es években megjelent Európa-történetek fogalmi készletére jellemző, hogy Európa kialakulásának esélyeit, és nehézségeit kívánják megragadni. A virtuális jövő múltbeli építőköveit. Európát az egységet és a sokféleséget ötvöző kulturális örökségnek tekintik. Múltbeli kultúrájában látják kreativitásának, alkotóképességének forrását. A kontinens népeinek régi konfliktusait kívánják jobban, teljesebben feltárni és megérteni, hogy lássák ezekkel szemben az egységtörekvések működését, a belső viszályokat kezelni és feloldani képes készségeket, s többek között például megismerjék a társadalom együttélési szokásait a természettel és a katasztrófákat túlélő megoldásokat...

Duroselle idézett, szép kiállítású könyvének koncepciója szerint az európai egység jövője Európa önazonosságában, az európaiság múltjában rejlik. Az európaiság fogalma pozitív értékek együttese. Ezek: a kereszténység, az államalkotás, a humanizmus, a reneszánsz, a reformáció, védelem az oszmán expanzióval szemben, a vallási tolerancia, az iskolázás, az irodalom, művészet, tudomány, polgárosulás, a nemzeti eszme, a tájékoztatás, a demokrácia, a környezetvédelem. Ezek mentették át az európaiságot a romboló erők ellenében, a barbárság, a militarizmus, a nacionalizmus, a fasizmus, a háborúk és a zsarnoki rendszerek pusztításaival szemben. Méltn kérdezzük, hogy ebben a koncepcióban, az Európa bizottság támogatásával a világnyelveken és több kisebb nyelven, sőt 1990 óta több kiadásban is megjelent Európa-történetben hogyan van jelen a magyar história.

Bemutatásunk ugyan majdnem lebilincselő: „*Ez a csodálatos nép*”, nevez meg minket, a honfoglalást és az államalapítást *Európa ostrom alatt* részben *A szlávok* cím alatt ismertető néhány sor, majd így folytatja „*900 és 950 között csaknem egész Közép-Európát rémületben tartotta kalandozó hadjárataival*”. A következő elismerő szó 1989: a magyarok törték át szimbolikus értelemben az Európát megosztó falat. Ami a közbeeső ezer évben történt Európában, abból Magyarország kimaradt. A hosszú évszázadok alatt a magyarság legfeljebb elmosódó árnyék a statiszták között, vagy említést sem kap, s évszázadokra kiesik, eltűnik Európa történetéből.

Ide nem jutott el a humanizmus, a reneszánsz, a rendi államszervezet, a felvilágosodás. Hiába keressük a szerzetesrendeket, az írásbeliséget, vagy Mátyás király udvarát. Nincs diplomáciánk és nincsenek békekötéseink és nem volt a múltban iskolarendszerünk. Az európaiság értékrendjében kiemelt hangsúlyt kap az oszmánok ellen vívott harc és elismerésre méltó

áttekintést a keresztény országok összefogását sürgető nemzetközi irodalom. Az *Európa a török veszéllyel szemben* című fejezetben érvek sokasága olvasható spanyol, francia, itáliai és német szerzők tollából, miszerint az oszmán világ expanziójával „*Európa sorsa forgott kockán*”. Találón emelte ki a szerző Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa szavait: a törökök azzal, hogy elfoglalták Konstantinápolyt, „*Európában voltak, vagyis a mi hazánkban, saját házunkban, a mi földünkön*”. Nyugat fiai mind megfogalmazták a török veszélyt, követelték, hogy fogjanak fegyvert az oszmánok ellen. A magyarokról nincs szó. A másfél évszázados török háborúról a szép kötetben ennyi olvasható: „*A Habsburgok ádáz harcot folytattak a török ellen a Duna és a Száva mentén*”.

Nem járunk jobban a „*Vallások Nyugat- és Közép-Európában*” című fejezetben sem. Kálvin hitvallását „*demokratikus és szociális törekvés*”-nek jellemzi a szerző, s kiemeli hogy „*nem ítélte el a kapitalizmust sem, és Skóciában, Hollandiában, Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban lett a legnépszerűbb*”. Indokoltan állapítja meg, hogy a reformáció nem írható le reálisan a vallásharcok nélkül és az európaiság legszebb teljesítményei közé tartozik, hogy a szélsőséges ellenségeskedésekkel szembeállva kikísérletezte a különböző egyházak együttélési technikái, és kivívta a lelkiismereti szabadságot. Közül minden vallási megkülönböztetést eltörölő törvényt, a lengyel és a potsdami edictumokat is, bezárólag az 1787. évi francia türelmi rendelettel, s ez, mint írja „*lényeges haladást*” hozott. Hiába keressük azonban az Erdélyi Fejedelemséget, a szabad vallásgyakorlatot és a lelkiismereti szabadságot, az 1568-ban Európában elsőként törvénybeiktatott tordai országgyűlést. S nincs mit csodálkoznunk, hogy a vallások egyenjogúságát biztosító 1705. évi szécsényi országgyűlési törvény sem kapott említést.

Az *Európa, a romantika és a nemzetek (1815–1870)* fejezetből hiányzik a magyar reformkor, a magyar politikai elit harca. Nem találok Széchenyit, az Akadémiát, a jobbagyságot felszabadító és tulajdonhoz juttató országgyűlést. *A nacionalizmus a forradalom hidrája* fejezetben kap Magyarország külön címszót. Csupán arról van szó, hogy ebben az országban milyen nagy volt a nacionalizmus: „*Magyarországon a nacionalizmust elsősorban a nemesség képviselte, mely a Habsburg-házban ellenséget látott és minden erővel azon volt, hogy visszaállítsa Szent István királyságát*”. A költő Vörösmarty Mihály 1825-ben megjelent eposza is táplálta ezt a nemzeti

érzést. *A nacionalizmus az oly vezető politikusok tevékenysége nyomán, mint Eötvös József és Deák Ferenc mérsékeltebb, de az ügyvéd Kossuth Lajosén erőszakos formát öltött, igazi háborúra került sor*”. Elsikkadt a sajtósza-
badság, a népképviselői kormány, a polgári átalakulás, az európaiság minden értéke.

Viszont, mivel kirekesztődtünk Európa történetéből, nálunk sok minden rossz sem volt. Nem volt pestis, éhség, szegénység, háborús nyomorúság, nem voltak vérpadok, nem volt alkoholizmus és nem ismerhettük a boszorkánypereket. Csakhogy nem részesültünk az asztal örömeiben sem. Ez talán a legkülönösebb. *Az Európa születése* sorozat egyik különösen érdekes kötete, a neves középkorkutató Massimo Montanari bolognai professzor remek, tartalmas műve. *Az európai táplálkozás kultúrtörténete* 1993-ban jelent meg és sikere joggal járta be a világot. Mindent megtudtunk Európa konyhájáról. Mit, mikor, mennyit és hogyan ettek. Milyen társadalmi változások rejlenek az egész általa áttekintett Európa hús fogyasztása mögött, és hogyan határozta meg a kereskedelem az étkezési szokások változásait. Európa asztalánál azonban a szó szoros értelmében nem volt helyünk sohasem. A hatalmas szakirodalomban nincs érdemi magyar szerző. Nyoma sincs a nagy múltú és újabb étkezéstörténeti, bortermelési hazai kutatások eredményeinek.

Montanari igazi ingyenc módjára idézi a forrásokat. Bizonyára méltányolta volna mondjuk Széchy Mária ebédmeghívó levelét: „*Utálom a jóízű falatokat, sok különb-különb féle galóczát, pisztrángot halat és ahhoz járandó szép császár fogoly húsos madarak ételét Kegyelmed nélkül költeni*”. Különösen szép és kidolgozott fejezete Montanari kötetének a kenyér. Az olvasók megismerhetik, hogy mennyi kenyeret fogyasztottak naponta Genfben, az itáliai városokban és a francia vidéken. Hogyan változott a búza minősége a 16–17. században. Városaink, tájaink nevét azonban hiába keressük. Ennek ellenére, hogy Magyarországon is kellett hogy egyenek és igranak ezer éven át az emberek, arra a kötet tavaly megjelent magyar fordítását támogatók között a Gundel étterem neve figyelemztet. És a címlapon a Krúdy filmből egy jelenet: Latinovics a kisvendéglő terített asztala előtt.

Az európaiság történetében nagy hangsúlyt kapott a kultúra, mégpedig úgy mint a jövő záloga, a különböző vallások, nemzetek kultúrájának együttélése, összessége, mint páratlan európai jelenség. Magyarország azonban

ebben a tekintetben is terra incognita. Művészetünket Duroselle kötetében először és utoljára a honfoglaló magyarok tarsolylemeze reprezentálja. Az egyetemek hosszú sorában említést kapunk mint Budapesten, Davies Normannál, mint „Pesten azaz Tyrnauban” 1635-ben, tehát még török hatalom alatt felállított Universitással. A felvilágosodás térképén Magyarország helye üres. Csupán egy kép, a fertődi kastély tudósít a korról, „a magyar Versailles”, mivel ott Haydn három évtizeden át volt karmester. Irodalmunknak és tudományunknak Duroselle kötetében nincs nyoma. Davies Norman viszont elismerő szavakkal emlékezik meg a román származék Mátyás könyvtáráról, hangsúlyozva, hogy a firenzei Medici könyvtárral vetekedő Corvinát „*az írástudatlan magyar nemese*” hagyták szétszóródni, mivel a művelt Corvin János helyett Jagellót választották királynak.

Végül néhány szó az új Európa-történetek talán legérthetlenebb hiányáról. A zenét mindkét kötet az európaiság legszebb jelenségének írja le. *A zene Európája* címmel Duroselle elmondja, hogy a hangszereket, a zenei formák sokféleségét az európaiak nyújtották az emberiségnek. Méltán lehet európaiságunk nemzeti büszkesége Bartók. Zenéje a BBC adásaiban és szerte a világon rendszeresen hallható. Duroselle kötetéből azonban még a neve is hiányzik. Davies Norman sem említi Magyarországot az Opera történetét összefoglaló külön kiemelt keretben.

Duroselle a 20. század szakértője avatottan vette számba az első világháborút lezáró béke – ahogy írja – a látszat, a bosszú békéjének következményeit: az új gyűlöletet viharvetését, Közép- és Kelet-Európában éhínség, nyomor és káosz, a sok utódállam balkanizálta Közép-Európát... Ausztria–Magyarország felbomlása szétrombolta az európai egyensúlyt. Túlhajtott nemzetiségi elvek, erős nemzeti kisebbségek miatt Európa lóporos hordóhoz lett hasonlatos. A közép- és kelet-európai országok kiszolgáltatottak lettek, kegyetlenül kifosztották őket és „csatlós szerepük” különböző módokon jutott kifejezésre. De nem vesz róla tudomást, hogy nemcsak Nyugaton, itt is voltak civilek és egyháziak, írók, költők, értelmiségiek, akik harcoltak a romlás ellen.

Szeretném, ha mindez úgy hangzana, ahogyan szántam. Megbántódás és panasz, sérelem nélkül, a legnagyobb tisztelettel az új Európa-történetek szerzői teljesítményével szemben. Csupán nyugodt, hűvös diagnózist próbáltam adni történelmünk nemzetközi jelenlétéről. Nem a szakkonferenciák világában, hanem az összefoglaló művekben. Mégpedig elsőrangú szak-

emberek tollán, neves nemzetközi szakértők közreműködésével készült színvonalas munkákban. A mérleg vázlatos, de így is elég lesújtó. Keveset tudnak rólunk, azt is tévesen és rosszul.

Mindebből két kérdés következik. Mi történelmünk kedvezőtlen jelenlétének az oka? És melyek a kilátásaink?

Nincs egytényezős történelem. Az okokról szólva az első kérdés, hogy mennyire állja ki történelmünk az így értelmezett európaiság próbáját? Öndicséret nélkül, elfogulatlanul. Mintha egy másik bolygóról néznénk magunkra.

Térségünk országai önmagukat, helyüket mindig Európában fogalmazták meg.

Az én szűkebb szakterületemnek számító kora újkorban, a legnehezebb időkben is. A dobrovnikai 16. századi költő szerint: „*Európa, a mi kedves házunk*”. Comenius, aki méltán érdemelte ki az Európa tanítómestere címet, s Davies Norman külön keretben kiemelve foglalja össze vele, azt írta, hogy az európai béke feltétele a népek egymás közötti szóértése és műveltsége.

Bethlen János fejedelmi kancellár szerint: „*Erdély Európának abban a részében fekszik, amelynek biztonsága szorosan összefügg a többi Európa biztonságával*”. Mikes Rodostóban helyzetüket így határozza meg: „*Az is való, hogy Európának éppen a szélyin vagyunk*”.

Nincs itt rá lehetőség, hogy társadalomtudományaink jelentős eredményeit ismertessem. Elnézést kell kérnem a szerzőktől, történész, néprajztudós, irodalom- és művészettörténész kollegáimtól, az 55-ön innen és túl, az idősebbek és a fiatalabbak seregétől, akik a magyar történelem európai beágyazottságának számos összefüggéseit tárták fel az utóbbi időkben. Sőt kimutatták azt, ami az új Európa történetek íróit különösen érdekli, hogyan működik az együttélés a kultúrák találkozásának területén, miként történt a művelődési folyamatokban, történetszemléletekben a nemzeti identitások megőrzése. Ismertebb, minthogy szólni kellene róla, hogy a harcok dúlta ország milyen gyorsan befogadta a gótikát, a reneszánszt, a reformációt, a katolikus reformot, kialakította az anyanyelvi műveltséget, kiépítette iskolarendszerét. Otthont adott menekülteknek és külföldi mestereknek, beépült a nemzetközi gazdaságba, kereskedelmi mérlege pozitív volt. Amint a 16. század közepén Oláh Miklós, Erasmus barátja kifejtette: Magyarország látta el hússal a német és az észak-itáliai városokat. Az oszmán és Habsburg

világbirodalmak ütközőterületévé lett ország új értékeivel tudta gyarapítani a sokoldalúbbá lett Európát. Majd a több hatalmi pólusú kontinensen lehetőségeihez képest építette ki kulturális, tudományos és diplomáciai kapcsolatait.

Kérdések sokaságát tehetnénk fel. Miért esett ki az emlékezetből, hogy V. Károly császár II. Lajos királyt a kereszténység hőségének mondta, hogy a híres váradi békét Toledóban írták alá. Hogy 1566 nyarán, amikor Szulejmán ostrom alá vette Szigetvárt, a vár védői neveivel mondtak közös imát a nyugati világ templomaiban. Másfél évszázadon át Róma, London, Párizs, Brüsszel terein a magyarok tetteivel együtt, morvák, csehek, horvátok és más itt élő népek harcait is hírlevelek, képújságok röptették világgá másfél évszázadon át. Miért esett ki az európaiság történetéből, hogy gróf Zrínyi Miklós horvát bánról 1664-ben, amikor a Rajnai Szövetséggel összefogást szervezett az oszmánok ellen a Londonban megjelent életrajzában ez olvasható: ő az „*akire a Gondviselés Európa sorsát bízta*”, az ő „*sikerén vagy kudarcán áll vagy bukik a nyugati világ*”. A 16–17. század fordulóján Giovanni Botero, Bodin kortársa, Montesquieu előfutára *Világtörténet*-ben aránylagosan többet ír a Magyar Királyságról és az Erdélyi fejedelemségről, mint a mai művek. Míg ezek Bethlen Gábor nevét sem említik meg, úgy sem, mint a harmincéves háború résztvevőjét, vagy a hágai szövetség tagját, az 1630-as kiadás nemcsak azt írja meg, hogy Gyulafehérvárott az ország javára akadémiát – főiskolát létesített, hanem közli, Váradon, Kolozsvárott és a német egyetemeken számszerűen hány ösztöndíjas diákot taníttatott. A 17. század beszélő szegélyképes térképein még Európa legfontosabb népei között ott van a magyar is.

Montanari több példát hoz a kora újkori Európa országújtait elárasztó szegények kezeléséről. Ennek egyik módját, a nincsteleneket bűnözőknek tekintő, városokból elűző eljárásokat Braudel „*polgári kegyetlenségnek*” nevezte. A másik út hosszú és keserves, a szegényügy intézményeinek megteremtése: a megoldást először a 16–17. század fordulóján Hollandia találta meg. Magyarországon is folytak próbálkozások, az egyik Dobó Ferenc, a várkapitány fiának 1606-ban a sárospataki szegényházat, ispotályt tőkésített alapítvánnyal működtető megoldása.

A bevezetésben is idézett Rabb nagysikerű könyvének alapelve, a kora újkori Európa küzdelme a stabilitásért az európai hatalmi egyensúly, a jó béke megteremtése körül forgott.

Európa története csonkul, ha nem tudnak Zrínyi konföderációs terveiről, a különböző reformokról Rákóczinak és kormányzókörének az európai hatalmi egyensúly megteremtését is szolgáló próbálkozásairól. Hogyan alakult ki a „kereszténység védőbástyája” eszme után „Magyarország Európa védőbástyája” gondolat? A határaink közé zárkózó történetírás sokáig úgy vélte, hogy a *Querela Hungariae* magyar sajátosság, mondhatnám kiváltság. Ma már nyilvánvaló, hogy általános nemzetközi gondolatforma. A kora újkor nagy átalakulásában minden országnak, minden városnak, sőt magának Európának is van panasza.

A környezet történetéről tények sokasága tudósít. Erdőóvások és tájélmények, katasztrófák és természetvédelem, a Kárpát-medence ökológiai sérülékenységének korai felismerése egyaránt része az európai történelemnek. Nyugat- és Közép-Európa végvidékei közös történelmében a nehézségek, válságok is az egység és az egymásra utaltság emlékei. A születések és halálozások adatsorai, a klimatikus viszonyok, a járványok, élelmezési szokások, hiedelmek, információk nem ismerték a határokat. A nyugati egyetemek szétsugárzó hatása, a kultúra áramlatai, a szimbólumok metakommunikációs asszociációi egyaránt a századunkban elválasztott régiók közös történelmét őrizték meg. Az újkor hajnalán a főnix Petrarca és Zrínyi soraiban, Raguzában, Londonban, Erdélyben és a katalánok között egyaránt az újjászületés jelentését hordozta.

Történelmünk egyetemes beágyazottsága sokszor bizonyított valóság. Az új Európa-történetet kereső írók aligha tolták volna félre a magyar műveket. Ha eljutottak volna hozzájuk. Hiszen például Duroselle könyvének gondolati tengelye az, hogy Európa egységét a különböző népek, országok, nemzeti kultúrák sajátosságaiban megmutatkozó közös értékrend alkotja.

Nehezen érthető, hogy a magyar történettudománynak régen volt, ma nincs világnyelven megjelenő folyóirata. Hogy könyvtárainkba az utóbbi években egyre kevésbé jutnak el a külföldön megjelent művek. Hogy pénzhány miatt nem jelenhetnek meg magyar művek más nyelven, hogy könyvkiadásunk és könyvterjesztésünk tehetetlen.

Mindez nem ad felmentést rá, hogy történelmünk kiesik Európából. A nemzeti történelem egyetemes fogalomkincse további elméleti tisztázásra vár. Társadalmunk történelmi érzékenysége több figyelmet és gondot érdemel. Tudomásul kellene vennünk, hogy szomszédaink frissebben és nagyobb gonddal törődnek történelmünk nemzetközi jelenlétével, hiszen ez

szerves része az ország megítélésének. Számunkra viszont ebből további nehézségek következnek.

Mindemellett egyre gyakrabban halljuk: Európa helyzete törékeny, kontinensünk európaisága veszélybe került. Ahogy az egységének építőköveit múltjában kereső Európa-történetben gondolkozók megfogalmazzák, a világ gyors változásai, és problémái egyaránt hozzájárulnak, hogy Európa elveszti régi lényegét, karakterisztikus jegyeit új szemléleti irányok értelmezik át. Nagyon jellemző közvetlen szomszédunkból, Ausztriából Erhard Busek megállapítása: *„Túl könnyen és gyorsan találunk ki olyan szlogeneket, amelyek azt a látszatot keltik, mintha egy adott problémát már megoldottunk volna. Az egyik ilyen Európára vonatkozó szlogen úgy hangzik, hogy 'egység a sokféleségben', avagy 'sokféleség az egységben'. A valószínűségben azt állapíthatjuk meg, hogy bár ez a sokféleség valóban adott, a különböző részek azonban nem ismerik elég jól egymást, és még előttük van az a szellemi folyamat, amelyben ezt a sokféleséget megélhetnénk, felvállalhatnánk és így valóban egységként foghatnánk fel”*. Növekvőben van az érdeklődés az egzotikumok, a távoli kultúrák iránt, s Magyarország ebben a „múlt nélküli” mivoltában nem igen érdekes.

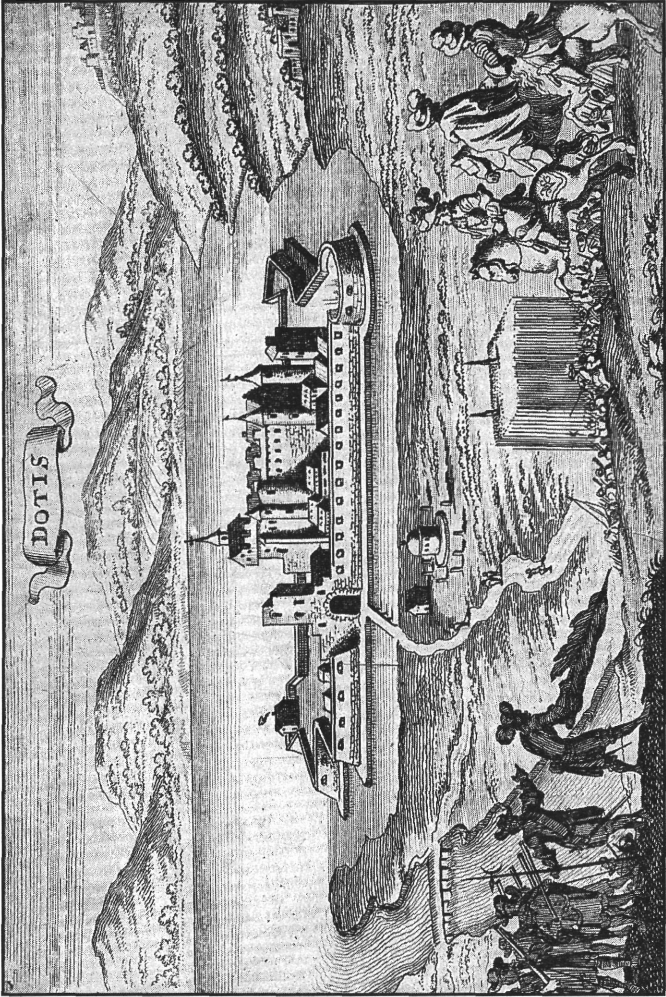
Nyilvánvaló, hogy Európa önazonossága századunk háborúival leszakított térségei nélkül csonka, az európaiság múltja ezek nélkül, az országok története nélkül egyoldalú és torz marad...

Történelmünk deficitjeit és várandóságait, történetírásunk tartozásait és lehetőségeit vázoltam. Mint minden korforduló, az új évszázad ebben is különböző lehetőségeket kínál. Visszatekintve majd Európa új évezredéből a múltra, Magyarország vagy jelen lesz ebben a múltban, vagy nem. Vagy olvashatnak róla tárgyyszerűen a jövő generációk történelemkönyveiben, vagy nem lesz több, mint pusztán név földrészünk országai között. Esetleg mint egzotikum, vagy történelmi pusztító, kiszolgáltatott kap némi figyelmet. Vagy eltűnik majd teljesen, mint egy autósztráda nyomvonalába esett egykori erdő. S beteljesednek Babits szavai: *„ha meghalunk lelkünk velünk hal meg és a kutya sem ugat, a varjú sem károg utánunk”*.

Viszont most van arra is esély, hogy a múltjából most építkező Európa alkotói között tartsák számon. Csak meg kellene érteni az Akadémia egykori titkára Szalay László kijelentését: *„A tudomány Magyarországon életkérdés”*.

S addig Ottlik Géza *Iskola a határon* című műről 1966-ban megjelent és azonnal szinte minden világnyelvre lefordított szavait idézhetjük: *„A mo-*

hácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben szinte szemünk láttára a szívós Habsburg császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelhessük veszített nagy csatáinkat, melyeket túlélünk...”

Tóth Sándor László:

A tatai vár és ostromainak szerepe a 15 éves háborúban

Tata, illetőleg a tatai vár kétségkívül jelentős szerepet töltött be a 16–17. századi magyar történetében, az oszmán–magyar küzdelmekben. Mindezek ellenére aránytalanul keveset foglalkoztak a tatai vár török kori történetével, az egyes várostromokkal. Különösképpen igaznak tűnik ez a 15 éves háború vonatkozásában, amikor a tatai vár kiváltképpen mozgalmas történetet élt, négyszer is ostromolták, s sűrűn cserélt gazdát. A történeti kutatás alig érintette Tata történetét, sokszor még a kiadott forrásokat sem hasznosították megfelelően idevágó, gyér megállapításaikban a kutatók. Ebből következően alapvető kézikönyvekben, monográfiákban is számos kirívó, főként kronológiai pontatlanság található a *tatai vár négy ostromával* kapcsolatban.¹ A Tatával foglalkozó helytörténeti szakirodalmat e vonatkozásban általában jobban lehet hasznosítani, de tudomásom szerint Tata 15 éves háború alatti történetét helyi kutatók sem vizsgálták tüzetesen.²

A 15 éves háború mindezidáig kevésbé vonzotta a kutatókat, kevés tanulmány született e korszakról. A helyzet némi javulását jelzik a 15 éves háború egyes eseményeivel kapcsolatban megrendezett konferenciák (például az 1994-ben Budapesten tartott nemzetközi konferencia vagy éppen jelen tudományos ülészek), néhány monográfia megjelenése az 1980-as évek végén és az 1990-es évek első felében.³ E kétségtelen pozitívumok nem feledtethetik azt, hogy a háború kutatása továbbra is háttérben van, nem élvez prioritást. Jelen összefoglaló áttekintéssel szeretnék, ha csekély mértékben is hozzájárulni a tatai vár 15 éves háború alatti történetének jobb megismeréséhez. Az egyes ostromok eseményei részleteinek felderítése alapos levéltári kutatás eredménye lehet, enélkül aligha léphetünk előre. Itt csak arra vállalkozhatom, hogy a tatai vár 15 éves háborúban betöltött szerepét vázoljam, az egyes ostromok főbb jellemzőit bemutassam, s ezekből néhány általánosabb következtetést levonjak. Mindenekelőtt a *tatai vár erősségét és a végvárrendszerben elfoglalt helyét* kell bemutatnunk. Ó- és Újtata között, a tatai tó partján Zsigmond király korában épült a tatai vár, amelyet Mátyás alatt újjáépítettek.⁴ E kicsinynek mondható vár korszerűtlenné vált a török megjelenésével. Ezt bizonyítja, hogy 1526 és 1541 között a két király, János és Ferdinánd hatalmi harca során sűrűn cserélt gazdát. 1526-ban János foglalta el, 1527-ben Ferdinánd kezére került, 1529-ben pedig a Bécs felé nyomuló Szulejmán

szultán szállta meg, aki átadta vazallusának, János királynak. Tíz évi birtoklás után, 1540-ben újból Ferdinánd érdekszférájába került a vár, amikor híve, Perényi Péter megszállta.⁵

Új korszakot számíthatunk 1541-től a tatai vár történetében is, amikor Buda megszállásával megkezdődött a török Hódoltság kiépítése, s az ország három részre, politikai egységekre esett szét (Habsburg- vagy Királyi Magyarország, Keleti Magyar Királyság vagy Erdélyi Fejedelemség és a Hódoltság avagy a Budai vilájet). Buda oszmán annexiója folytán a gyengének mondható tatai vár az 1541 után kiépülő végvárrendszer egyik, meglehetősen előretolt helyzetben levő erőssége lett. Helyzetéből következően a Bécszet továbbra is fő hódítási célpontjának („kizil elma”-nak⁶) tekintő oszmán hódító stratégia útjába esett, így további ostromoknak nézett elébe. Az 1543. évi szultáni hadjárat a Kelet-Dunántúlt érintette, több fontos várat elfoglaltak. Esztergom ostrommal való bevétele (július 26–augusztus 4.) után az oszmán had Székesfehérvár elfoglalására indult, s útközben, augusztus 17-én a 600 főnyi őrséggel rendelkező Tatát is megtámadták. Hannibal Tasso az óriási túlerő láttán meg sem kísérelte a védekezést, hanem szabad elvonulás fejében feladta a várat. A szultán nem kívánta megtartani a gyenge erősséget, s ezért leromboltatta.⁷

A nagy mérvű pusztítás ellenére helyre lehetett hozatni a várat, s Ferdinánd újra őrséget helyezett el abban. 1558 tavaszán Hamza székesfehérvári szandzsákbég, kihasználva a kapitány és az őrség egy részének távollétét, meglepetésszerű támadással elfoglalta a várat.⁸ A török tanult az előző esetből, s ezúttal őrséget helyeztek a várba. Tata a székesfehérvári szandzsák része lett.⁹ Rövid ideig maradt török vár, mert 1566-ban, közvetlenül a szultáni hadjáratot megelőzően Arszlán budai pasa Palota elleni támadására válaszul Salm dunántúli főkapitány ellenakciót indított és ostrommal kényszerítette megadásra Veszprémet és Tatát.¹⁰ A szulejmáni korban, a nagy várháborúk idején tehát Tata ugyan kétszer is török kézre került megadásal vagy csellel, de bár lerombolták és nyolc évig török birtokban is volt, az 1541–1568 közötti időszak nagyobb részében a Királyi Magyarország vára volt, s e periódus vége felé sikerült visszavenni.

Az 1568-ban kötött, háromszor megújított (1575, 1583, 1590) és 25 éven át érvényben lévő drinápolyi béke időszakában is Habsburg–Magyarország végváraként működött a tatai vár. Ekkor került sor a korszerűtlen erősség jelentősebb mérvű átalakítására, átépítésére is. A kutatás szerint a tatai vár

védműveinek kiépítésében két szakaszt lehet megkülönböztetni, amelyeket éppen az 1566-os ostrom választ el egymástól. Az első szakaszban, 1566 előtt építhették az északnyugati kerek bástyát, a rondellát. Ennek építési idejét 1552–1558 közé is tehetjük, amikor a várban javítási munkálatok folytak. Hasonlóképpen sor került építkezésekre, javításokra az 1558–1566 közti török „érában”, ekkor is készülhetett a rondella.¹¹ 1568 után több etapban folytak jelentősebb várépítési munkálatok Tatán, amelyek a vár korszerűsítésére irányultak, jóllehet már 1568 augusztusában is kifejtett álláspont szerint tisztában voltak azzal, hogy fekvésénél fogva, a magas hegy közelsége miatt nem építhető át jelentős erősséggé. A vár stratégiai fontosságát azonban hangsúlyozták, mert „*Komárom várának jó elővédjéül szolgál*”.¹² Itt megjegyezném, hogy Tata Esztergom vonatkozásában is elővédként szerepelhetett, ha mindkét vár keresztény (avagy török) kézen volt. Kjátib Cselebi török történetíró azt említette meg, hogy a „*vár síkságon, a hegyes vidék közelében fekszik s a Duna folyó túlsó partján, a szigeten álló Komárom vára két mérföldnyire van hozzá*.”¹³ Az átépített, korszerűsített várat Evlia Cselebi útleírásában „ötszög alakú erős” várként jellemezte, viszont aligha helyállóak azok a megjegyzései, miszerint a magas halmon lévő várnak környező magaslata nem volt.¹⁴ Ha az 1566 utáni építkezéseket röviden összegezni akarjuk, a következőket kell megemlítenünk. 1568 és 1570 között elkészült a fahíddal és felvonóhíddal ellátott kapubejárat, megerősítették a rondellát és a déli földbástya helyébe korszerű, olasz rendszerű kőbástyát építettek, amelyet az akkori kapitányról, Ferrando-bástyának neveztek el. 1575-től Rosenberg kapitánysága alatt folytak nagyobb lendülettel az építkezések, 1577-ig nagyjából elkészült az ún. Rosenberg-bástya. Végezetül az 1580-as évek közepén elkezdték építeni és 1587-re befejezték a legnagyobb és legkorszerűbb erődítményt, az újolasz rendszerű Kecskébástyát. Pénz hiányában elmaradt a rondella átépítése.¹⁵ A 15 éves háború előestéjére tehát a tatai vár jelentős mértékben korszerűsödött. A tatai vár mindazonáltal *más várainkhoz hasonlóan meglehetősen felemás képet mutat*. A várat palánkkerítés vette körül, ez alkotta a külső várat. A régebbi korszerűtlen elemet képviselte a megmaradó, megerősített rondella. A többi bástya olasz rendszerű volt, kettő olasz (Ferrando, Rosenberg) egy pedig újolasz (Kecskébástya) típusú.

A vár nem számított nagynak, jelentős számú őrséget sem állomásoztattak itt. 1554–1555-ben 60 lovas és 100 gyalogos alkotta a várőrséget.¹⁶ Össze-

hasonlításképpen megemlíthető, hogy az általában jelentősebbnek és fontosabbnak ítélt dunántúli várak közül Veszprémben és Palotán kb. másfélszer nagyobb őrség volt ekkor (Veszprémben 250 fős őrség volt 1550-ben, míg Palotán 231 főre rúgott 1554–1555-ös kimutatás szerint a várkatona-ság létszáma), míg Pápán több mint kétszer annyi (400 fő) volt, mint Tatán. A környező kisebb várak (pl. Csesznek, Tihany stb.) 100 főt sem elérő őrségét viszont hozzávetőlegesen kétszeresen felülmúlta.¹⁷ Egészében véve a tatai vár őrsége általában békeidőben a 200 főt sem érte el, várostromkor pedig ennek legfeljebb háromszorosát érte el (pl. 1543 augusztusában vagy 1597 októberében).¹⁸ A fenti adatok fényében *egy kisebb méretű, jelentősebb őrség befogadására nem alkalmas, a természeti körülmények következtében hosszabb ideig nem védhető, de fontos stratégiai szerepet ellátó, s a drinápolyi béke után fokozatosan korszerűsödő erősség* képét rajzolhatjuk meg.

Tata stratégiai szerepe kapcsán már említettük azt, hogy Komárom elővédjeként funkcionált. A Királyi Magyarország kialakuló, formálódó végvári rendszerében különösen nagy hangsúlyt kaptak a dunántúli várak, mivel a török hódítás Bécs felé irányult. Két fő övezetet különböztethetünk meg, a délit és az északit. A déli útvonal, a Dráva mentén kerülő utat jelentett, ezért az oszmán sereg ritkán választotta ezt (1532, 1566, 1600, 1664). Jóval gyakrabban haladtak a török csapatok az északi útvonalon, hiszen a fő szállítási útvonalat (élelmiszer, hadianyagok) a Duna jelentette. Így a Bécs felé előrenyomuló oszmán hadigépezet és az azt megállítani kívánó Királyi Magyarország végvári rendszere szükségszerűen az Észak-Dunántúlon került összeütközésbe. Természeti okoknál fogva a déli, al-dunai végvári rendszer összeomlása után itt, a Dunántúli-Középhegység jelentette azt a régiót, ahol kiépülhetett az új végvári rendszer egy jelentős része.¹⁹ A Duna–Balaton közti létfontosságú átjáró védelmére számos kisebb-nagyobb vár szolgált. Szembetűnő, hogy itt több elsőrendűen megerősített várral találkozunk, mint a déli, Balaton–Dráva közti térségben. Kiemelendő két korszerű, erős, nagyszámú őrséggel ellátott vár: Győr és Komárom. Szántó Imre a győri főkapitányság erős várai között említette még Pápát, Palotát, továbbá Veszprémet, viszont nem számította ide Tatát.²⁰ Pálffy Géza kutatásai tisztázták, hogy két szervezet létezett párhuzamosan: a végvidéki és a kerületi főkapitányságok rendszere. Az Észak-Dunántúlon a győri végvidéki főkapitányság működött, valamint a dunántúli kerületi főkapitányság.

Az előbbi székhelye Győr volt, Komárom viszont közvetlenül az 1556-ban megalakult Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) alá tartozott, élén Gyórhöz hasonlóan főkapitány állt.²¹ Gerő László nagyságrendi osztályozásában elsőrendű várnak csak Győrt és Komáromot tekintette, míg a másodrendű várak közé sorolta Pápával, Veszprémmel együtt Tatát is.²² Véleményem szerint Tata valóban Veszprémmel, Palotával és Pápával nagyjából azonos erősségű várnak tekinthető, lényegi különbség nem fedezhető fel e várak korszerűsége, felszereltsége, őrségük létszáma stb. között. Marosi Endre helytállónak tűnő osztályozása szerint e másodrendű várak átlagosan 4–5 napi helytállásra voltak képesek török főerőkkel szemben, míg a fővárak esetében 10–30 napos védelemre lehetett számítani.²³ E szulejmáni kor várharcaira alapozott megállapítást a 15 éves háború várostromainak ismeretében úgy árnyalnám, hogy rajtaütésszerű elfoglalást leszámítva – amely éppen úgy érhető fővárat (pl. Győrt 1598 márciusában), mint másodrendű stb. várat (pl. Tatát 1597 májusában) – *néhány napos, kb. 3–10 napos ellenállást tanúsíthattak a Tatához hasonló másodrendű várak*. A védelem mértéke sok tényezőtől függött: a vár pillanatnyi állapotától (ha nem sokkal korábban ostrom érte, aligha volt idő megfelelően kijavítani a várat, s ezért könnyebben el lehetett foglalni), a védők létszámától és felszereltségétől, az ostromlók létszámától, az ostrom idejétől (ha közel volt Kászim napja, a török esetleg felfüggeszthette az ostromot és elvonulhatott²⁴), a közelben levő felmentő seregtől és késleltető, diverziós akcióitól stb. *Tata stratégiai szerepe nagyobb volt erősségénél*, hiszen a *létfontosságú észak-dunántúli várövezet első vonalába tartozott* Csesznekkel, Palotával, Veszprémmel és Tihannyal együtt. A második vonal tagjait Komárom, Szentmárton, Győr, Pápa, Devecser és Keszthely képezték, míg a harmadikat Mogyorókerék, Németújvár, Szalónak, Kőszeg és Sárvár.²⁵ Érdeemes talán megjegyezni, hogy az első védelmi vonal várait másod- és harmadrendű várak, a második vonalét vegyesen első, másod- és harmadrendű, míg a harmadikét kizárólag harmadrendű várak alkották. *Tata fekvésénél fogva a létfontosságú Duna-vonal védelméhez kapcsolódott inkább, az ebben fontos szerepet ellátó fővára, Komárom előváranak, elővédének számított*, összeköttetése volt vele, innen kaphatott segítséget. Ugyanakkor kapcsolatot tartott az első védelmi vonal tőle messzebb lévő, délebbre fekvő váraival is, amelyek a Balaton közelében, attól északra helyezkedtek el (pl. a kisebb várak mint Gesztes, Vitány, Csesznek, Nagyvázsony, Tihany; vagy a nagyobbak szá-

mító Veszprém és Palota). Tata a Királyi Magyarország észak-dunántúli várai közül a legkeletibb fekvésű volt, félúton helyezkedett el két dunai fővár, a török kézen levő Esztergom és a Királyi Magyarország egyik legjelentősebb vára, Komárom között. Tatát földrajzi helyzete szinte predesztinálta arra, hogy a Bécs irányába vezetett oszmán hadjáratok érintsék, s előrenyomulásuk során elfoglalják. Hasonlóképpen az Esztergom vagy Buda irányába vezetett keresztény ellentámadások Tata visszaszerzését is célozták. Ahogy arra már utaltunk, a két király harca során, majd 1541 után a klasszikus várháborúk időszakában a vár többször is gazdát cserélt, s jöllehet a vár gyengeségével mind a Habsburg, mind pedig a török fél tisztában volt, s lebontását és lerombolását felvetették, illetve követelték²⁶, éppen stratégiai fontossága miatt megtartották és megerősítették. Utóbbi nélkül a 15 éves háború forgatagát, a több ostromot aligha vészelte volna át.

A tatai vár 1593 előtti előtörténetének, várrendszerben elfoglalt helyének vázolója után térünk át a *15 éves háborúban játszott szerepére*. Az Oszmán Birodalom és a Habsburg Birodalom e századvégi nagy összecsapását egyaránt nevezték, főként a magyar történeti irodalomban, 15 éves háborúnak, illetőleg hosszú háborúnak. A háború kitörésének időpontja vitatott, egyaránt szóba került 1591 (vagy 1592), illetőleg 1593.²⁷ Az első dátum Deli Haszán boszniai pasa horvátországi betöréseinek kezdetét jelzi, amely akciók 1592-ben és 1593-ban is folytatódtak a prágai császári udvar tiltakozásai és a formálisan továbbra is fennálló béke ellenére. A kortárs magyar és oszmán történetírók a háborúhoz számították a horvátországi harcokat is, s ennek megfelelően például a zsitvatoroki béke idején 15 éve folyó harcokról emlékeztek meg.²⁸ Mivel Horvátország nemcsak a Habsburg Birodalom, hanem a Királyi Magyarország szerves részének is számított, ezért elfogadható az az álláspont is, hogy a 15 éves háború, legalábbis Magyarország számára már 1591-ben elkezdődött.²⁹ A magam részéről úgy vélem azonban, hogy a két birodalom közti háború csak 1593 júliusában tört ki, amikor III. Murád szultán megbízta nagyvezírét, Kodzsa Szinán pasát, hogy hadjáratot vezessen Magyarországra. E háború kitörésének oszmán részről az volt az indoka, hogy Rudolf császár már két éve nem küldte el a „tisztes ajándékot” a Portára, továbbá Deli Haszán pasa súlyos vereséget szenvedett 1593. június 22-én Sziszeknél.³⁰ E háborúnak nem volt elfogadott korabeli megnevezése, Baranyai Decsi János szináni háborúnak említette, de ez a humanista elnevezés (az antik törté-

netírókra visszanyúlóan a hannibáli háborúból eredhet) nem vert gyökereket.³¹ Így a „hosszú háború” lehet a megfelelő neve ennek az elnyúló küzdelemnek, amely a korabeli Európa talán legjelentősebb eseménye volt.

A „hosszú háború” első évében a háborút kezdeményező oszmán fél lépett fel támadólag. A „háborús párt” fejének tekintett Szinán nagyvezír rendkívül ambíciózus tervekkel lépett fel a háború elején. Kutatásaim szerint Szinán egész Magyarország átadását követelte Rudolf császártól, erről még jelentősen megemelt adó ellenében sem mondott volna le. A követelés elutasítása esetén a Habsburg Birodalom székhelyei, Bécs és Prága ellen kívánt vonulni, ezek bevételével fenyegetőzött.³² Szinán pasa tisztában lehetett azzal, hogy e tervek katonai megvalósítása érdekében először az észak-dunántúli végvárakat kell elfoglalni, ezeket az első két évben óhajtotta bevenni, majd a harmadik évben Bécs ellen akart vonulni. A fő hadműveleti területtől távol eső területek ellen nem szándékozott hadjáratot indítani, hanem felkínálta például a felvidéki főurak számára a vazallusi státust. A szináni elképzelés értelmében a Felvidéken létesítendő kassai vajdaság az Erdélyi Fejedelemséghez hasonlóan adófizető, oszmán vazallus állam lett volna.³³ A „szináni ajánlat” nem nyert elfogadást, ezért a temesvári vilájet haderejének és a szintén kirendelt erdélyi csapatoknak kellett volna a szembenálló kassai főkapitányság katonaságát visszaszorítani, illetve várakat elfoglalni.³⁴

A szináni stratégia tehát a Bécs felé való előrenyomulás tervének megfelelően fő hadműveleti területként az Észak–Dunántúlt jelölte ki. Az 1593-as hadjárat során azonban, ahogy arra a háború ellenzői már a júliusi portai dívánon rámutattak, a kései elindulás (július végén indult meg Magyarországra Szinán nagyvezír) és a hadszíntérre való kései megérkezés (október eleje) miatt kevés eredményt lehetett felmutatni.³⁵ Ráadásul az oszmán hadsereg, főleg a portai zsoldosok erősen ragaszkodtak ahhoz a kiváltságukhoz, hogy még Kászim-nap előtt visszavonulhassanak téli szállásra.³⁶ Így Szinán pasa csak Veszprémet (október 2–6.) és Palotát (október 9–10.) tudta elfoglalni, azaz a győri végvidéki főkapitányság, a Duna–Balaton-közi övezet déli két fontos várát.³⁷ *A nagyvezír bizonyosan Tatát is szerette volna megszállni*, erre utalnak egyes forrásaink.³⁸ Erre azonban nem kerülhetett sor, mert a portai zsoldosok szinte fellázadtak, zsoldemelést erőszakoltak ki Szinán pasától, s visszatérésre kényszerítették.³⁹ Így Tata egyelőre megmenekült, de várható volt, hogy a háború folytatódása esetén a nagyve-

zír az észak-dunántúli várövezet északi erősségei, köztük először is Tata ellen vezeti seregét. Szinán visszavonulása után csaknem azonnal a Királyi Magyarország erői két ponton is ellentámadásba lendültek. Északkeleten jelentősebb sikereket ért el Cristoph Tieffenbach kassai főkapitány, aki a felvidéki nemesi csapatokkal karöltve legyőzte a budai és temesvári vilájetek seregét Romhánynál (november 21.). November második felében, december elején 12 kisebb felvidéki várat visszavett a töröktől, több mint egy hetes ostrom után a másodrendű várnak számító Füleket is (november 27.).⁴⁰ Kevésbé tartható sikeresnek az az ellentámadás, amely Ferdinand Hardegg győri főkapitány vezetésével a Dunántúlon indult október végén. Ennek során Székesfehérvár rajtaütésszerű visszavétele nem járt eredménnyel,⁴¹ de sikerült jelentős veszteségeket okozni a vár visszavételére érkező, Haszán budai pasa vezette oszmán seregre november 3-án. A Székesfehérvár melletti, „pákozdi” győzelem a török erők meggyengítésével hozzájárult a felvidéki hadműveletek sikeréhez.⁴² Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy e győztes csata ellenére Hardegg nem kísérelte meg Veszprém és Palota visszavételét.

Az 1594-es esztendő a keresztény csapatok nagyszabású ellentámadásával indult. Horvátországban és a Dél-Dunántúlon, továbbá a Felvidéken is diverziós támadásokat indítottak, a főcsapás azonban Buda „elővára”, Esztergom ellen irányult. Míg Horvátországban és a Dél-Dunántúlon kisebb sikerek születtek, addig a Felvidéken ugyan visszavették Nógrádot, de a turai győztes csata (május 1.) ellenére sikertelenül ostromolták Hatvant, s Esztergom vívása is kudarcba torkollott.⁴³ A várostromok elhúzódása miatt nem volt remény arra, hogy a nagyszabású, Prépostváry Bálint egri főkapitány által kidolgozott haditervet megvalósítsák, amely előirányozta volna Hatvan és Esztergom bevétele után a két győztes sereg számára Pest és Buda bevételét, majd mindkét sereg további dél felé való térhódítását (Szolnok és Szeged visszavételével).⁴⁴ A Szinán nagyvezír vezette hatalmas török felmentő sereg ezúttal jóval korábban megjelent a hadszíntéren, ezért felhagytak Hatvan és Esztergom ostromával, s visszahúzódtak. Az oszmán hadvezetés nyilvánvalóan dűlőre akarta vinni a dolgot. Ezt bizonyítja, hogy az 1596-os szultáni hadjáratot leszámítva a 15 éves háború során ekkor volt az oszmán had a legnépesebb és legütőképesebb. A nagy létszámot az biztosította, hogy a két legnagyobb vilájet, a ruméliai és az anatóliai mellett számos más ázsiai és európai vilájet szpáhi-katonasága is megjelent a had-

járatban.⁴⁵ Rajtuk kívül még Gázi Giráj krími tatár kán is csatlakozott az oszmán hadhoz Győr alatt.⁴⁶ Az oszmán had ütőképességét fokozták a jelentős létszámban részt vevő portai elitcsapatok. Első ízben volt példa arra, hogy nem szultáni hadjáratba a janicsárága vezetésével vonuljanak janicsárok, körülbelül 18 ezer fő.⁴⁷ Ha ehhez még hozzászámítjuk azt, hogy július közepe táján már a hadszíntéren járt az oszmán had, s így a Kászimnapig folyó hadműveletekre legalább három vagy három és fél hónap idő állt rendelkezésre, az oszmán hódításnak komoly esélyei voltak. A 15 éves háború többi 12 hadjáratának ismeretében megállapíthatjuk, hogy az oszmán akcióradiusz e hadjáratban érte el maximumát⁴⁸ (egyébként is csak az 1541 előtti 1529-es bécsi és 1532-es kőszegi hadjárat, valamint az 1683-as bécsi hadjárat szárnyalta ezt túl). Az észak-dunántúli várrendszer komoly erőpróbának nézett elébe, egyedül az Esztergomot korábban ostromló, Mátyás főherceg vezette seregben bízhatott, amely immár támadó seregből felmentő sereggé vált.

A felvonuló oszmán had vezetése Dsánkurtaránnál (Dunaföldvár) tartott haditanácsot, ahol úgy határoztak, hogy előbb Tata, majd Győr ellen vonulnak.⁴⁹ Megjegyzendő, hogy Tata mindenféleképpen az oszmán sereg útjába esett volna, hiszen az oszmán hadvezetés biztonnal hírét vette Esztergom ostromának, ezért felmentésére vonult volna. Ráadásul Tatát már az előző évben ostrom alá akarta venni Szinán nagyvezír. A hadjárat fő célkitűzése kétségkívül Győr bevétele volt, ezért az oszmán történetírók *győri hadjáratként* említik az 1594. évi hadjáratot.⁵⁰ Győr hatékony körülrzárása megkövetelte, hogy előbb a Duna–Balaton közti védelmi zóna északi részébe eső, első vonalbeli Tatát ostromolják, majd pedig a mögötte, a második vonalban levő Szentmártont is elfoglalják.

A tatai vár kapitánya, Paksi György volt. A rendelkezésére álló őrséget Istvánffy Miklós 320 főre tette, amelyből 170 volt magyar és 150 német.⁵¹ Illésházy István szerint a vár kapitánya „60 lóval, 100 gyaloggal, 50 némettel” rendelkezett, s alig az ostrom előtt egy nappal ért vissza az esztergomi táborból várába.⁵² A hatalmas oszmán haddal szemben, amelynek létszámát a kortársak 100 ezerre becsülték, nem volt esélye a tatai őrségnek sikeres védelemre. A tatai vár 1594. évi ostromával a történeti kutatás alig foglalkozott. Ezért, továbbá a források némileg ellentmondó adatainak is köszönhetően bizonytalan, hogy mikor is vívta Szinán nagyvezír Tatát. Feltehetően a múlt század végére vezethető vissza az a ma is elterjedtnek mond-

ható nézet, hogy a várat július 9–13. között ostromolta a török.⁵³ A rendelkezésünkre álló források nem mindegyike tartalmaz dátumot az ostrommal kapcsolatban. E források néhány napos ostromot említenek, mindenesetre két napnál feltétlenül tovább tartotta magát a vár. Az eseményt bizonyosan tévesen június 25-re helyező Kjátib Cselebi török történetíró arról emlékezett meg, hogy az ostromsáncok előkészítése után három napig folyt a vár ostroma, majd az ellenség megadta magát.⁵⁴ A kortárs történetíró Pecsevi azt említette, hogy Sevvál hó utolsó napján vették körül a várat, ami július 17-nek felel meg. Szerinte a harmadik napon adták fel a védők a várat.⁵⁵ Illésházy július 18-ra tette az ostrom kezdetét, amely szerinte négy napig tartott, s a megadásra július 22-én került sor.⁵⁶ Ortelius valószínűleg a hónapot eltévesztve június 9. és 13. között említette a vár ostromát.⁵⁷ Okkal tehetjük fel a kérdést, vajon július 9. és 13. között folyt-e Tata ostroma vagy közel tíz nappal később, július 17–18. és 22. között. A helyes válaszban segítséget nyújthat keresztény táborból tudósító Thurzó György, aki július 17-i levelében megemlítette, hogy „Sinan bassa” százezres serege „*Tatát mondgyák, hogy meg akarná szállani*”.⁵⁸ Ugyanő július 19-i levelében már megemlíti Tata török megszállását, s azt a tervet, hogy a Duna melletti keresztény tábor csatát vív a törökkel.⁵⁹ Július 22-i levelében már arról számolt be a magyar főúr, hogy „*Sinan bassa Tatát erősen lőteti, de még ez ideig meg nem vehette.*”⁶⁰ Legfontosabb a várostrom kronológiája vonatkozásában Thurzó július 24-i levele, amelyben azt olvashatjuk, hogy „*Tatát ez hónap 19. napján szállották volt meg az törökök, csak egy nap lőtették, az rossz ember Paxi tegnap adta meg az töröknek hitre.*”⁶¹ Pecsevi, Illésházy és főképpen Thurzó alapján biztosan állíthatjuk, hogy Tata ostroma nem július 9. és 13., hanem július 19. és 23. között folyt. Mégsem teljességgel téves Tata ostromának a történeti irodalomban használt kronológiája, csak hangsúlyozni kell azt, hogy ez a protestánsok által továbbra is használt ónaptár (Julianus-naptár) szerinti keltezésre érvényes. Ha azonban az 1594. év hadjáratának eseményeit alapvetően az 1588-ban elfogadott, s tíz nappal többet mutató újnaptár vagy Gergely-naptár szerint datáljuk, csakis az utóbbi keltezést használhatjuk.⁶² Tata rövid ideig tartó ostromáról keveset tudunk. A vár július 19-re tehető körülvétele, az ostromsáncok elkészítése után valószínűleg nem egy napig, hanem három napig (július 22-én bizonyosan) lövette Szinán. A vár kapitánya nem várta meg a lövés után bizonyosan következő rohamot, hanem július 23-án szabad elvonulás fejében

átadta a várat. A tatai várkatonaság Komáromba ment.⁶³ Thurzó György elítélőleg nyilatkozott a vár feladása miatt a vár kapitányáról, akit később bíróság elé is állítottak, de végül kegyelmet kapott.⁶⁴ A felmentésben az is szerepet játszhatott, hogy Tata aligha tarthatta 4–5 napnál tovább magát, s felmentő sereg sem sietett segítségére. *Tata stratégiai fontossága tükröződik abban, hogy szandzsáki rangot kapott, s bég került élére.*⁶⁵

Néhány napot igénybe vett a megrongált tatai vár kijavítása, majd az oszmán sereg tovább vonult július 28-án Győr irányába.⁶⁶ Előbb a kis Szentmárton várát vették ostrom alá, amelynek ostroma csak egy napig tartott. A gyenge várat július 30-a körül ostromolhatta a török.⁶⁷ A csekély számú őrség feladta a várat. Szinán itt is szandzsákot szervezett, jóllehet a vár erőssége nem indokolta ezt.⁶⁸ A Győr alá való megérkezést egyes források július 31-re, mások augusztus elejére tették.⁶⁹ Mindenféleképpen téves az a korábbi álláspont, amely július 15-re helyezte Győr körülvételét.⁷⁰ A Hardegg főkapitány által védett vár hosszú ideig állta az oszmán ostromot. A Mátyás főherceg vezette keresztény sereg szeptember 8-ra tehető veresége, s a Szigetközből való visszavonulása után egyértelművé vált a védők számára, hogy nem bízhatnak felmentő seregben. Ezért a győri főkapitány szeptember 27-én szabad elvonulás fejében feladta a várat, a török csapatok szeptember 29-én vették át az Észak-Dunántúl fő erősségét, Bécs „kulcsát”. Szinán nagyvezír vilájetet szervezett Győr körül, Oszmán pasát nevezte ki beglerbéggé, kijavíttatta a várat és erős őrséggel látta el.⁷¹ Török kézre került Győr ostroma után, október 3-án az őrsége által elhagyott Pápa vára is.⁷² Szinán pasa a hátralevő hadjárat idejében megpróbálta Komáromot is elfoglalni, de az erős várat három hét alatt (október 4–25.) nem tudta meghódítani.⁷³ Az 1594. évi török hadjárat így is rendkívüli sikereket hozott, négy várat foglalt el a nagyvezír, s szinte teljes áttörést hajtott végre a fő hadműveleti területen Bécs irányába. A sikeres annexiót szolgálta bizonyára az új határmenti beglerbégségek felállítása: a pápai és győri beglerbégségek az új hódításokból származtak, a Dél-Dunántúlon pedig Szigetvárt léptette elő szandzsáki státusból beglerbégséggé.⁷⁴ Tata furcsa helyzetbe került a török hódítás folytán, hiszen ugyan maradt az immár főkapitányi székhelyből vilájetközponttá „avanzsált” Győr fennhatósága alatt, de míg korábban a győri végvidéki főkapitányság első vonalbeli vára volt, most elővédi funkcióját elvesztve messze az előretolt pozícióba került székhely mögött helyezkedett el, mint annak szandzsákja.

1594 után Tatát a következő két évben nem érte támadás. Az 1594. évi nagy török sikerek következtében Bécs is veszélybe került, amely ellen Szinán az 1595-ös hadjáratot tervezte. Az oszmán előretörésre válaszul a Habsburg-birodalomnak sikerült nagyszabású ellentámadást szerveznie 1595-ben. Fontos része volt ebben a keresztény koalíció számára megnyert Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek, aki éppen a legváltóságosabb időszakban, 1594 nyarán határozta el, hogy szakít a Portával.⁷⁵ Erdély példáját követték a havasalföldi és moldvai román fejedelemségek is. A vazallus fejedelemségek elpártolása azt jelentette, hogy az Oszmán Birodalomnak 1595-ben kétfrontos háborút kellett vállalnia. Az 1595-ben trónra lépő III. Mehmed szultán előbb Ferhád pasa nagyvezírt, majd annak leváltása és megöletése után Szinán pasa nagyvezírt küldte az al-dunai frontra a „láza-dó” vazallusok pacifikálására. A magyarországi front átmenetileg másodlagos fontosságúvá vált a Porta számára, itt védekezésre rendezkedett be 1595-ben. A kétfrontos háború szükségszerűen oszmán vereségeket eredményezett. Bár Szinán pasa elfoglalta Havasalföldet, megtartani nem tudta, sőt október végén Gyurgyevónál kudarc érte a Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem által vezetett sereggel szemben. Bár a vereség csak az oszmán had utóvédét érintette, s inkább jelképes volt, kétségtelen, hogy Szinán havasalföldi hadjárata sikertelennek bizonyult.⁷⁶ A főszereg távollétében elkerülhetetlen volt a magyarországi fronton is a vereség a nagy erővel támadó Habsburg-haddal szemben. A császári főparancsnok, Karl Mansfeld némi manőverezés után Esztergomot vette ostrom alá, bár *Tata megszállása is felmerült.*⁷⁷ Esztergom ostroma során két felmentő sereget is megverték (augusztus 4-i esztergomi csata és augusztus 26-i vörösvári rajtaütés), s több mint két hónapi ostrom után a török várórség kapitulált szeptember 2-án.⁷⁸ Esztergom megszerzésével a létfontosságú Duna-vonal Habsburg-ellenőrzés alá került, elvileg lehetővé vált Buda ostroma is. Az Esztergom és Komárom között kb. félúton levő Tata sajátos helyzetbe került ezzel, hiszen e két fővárhoz volt legközelebb, viszont a többi környező vár török kézen maradt.

Az 1595-ös császári sikerek török részről váltottak ki ellenreakciót, maga III. Mehmed szultán vezetett 1596-ban hadjáratot Magyarországra. Sokáig vitatott volt a hadjárat célja, hiszen Bécs és a lázadó Erdély ellen vonulás terve egyaránt felmerült. Végül a Felvidék kulcsa, Eger megszerzése mellett döntött az oszmán hadvezetés, amelyben annak is része lehetett, hogy a

Habsburg-csapatok előbb Vácot, majd Hatvant ostromolták, s vették be.⁷⁹ A nehézkesen mozgó, nagy szultáni had csak szeptember 20-án vette ostrom alá Egert, amelynek őrsége október 12-én kapitulált.⁸⁰ A vár kijavítása után az elvonuló oszmán had Mezőkeresztesnél több napos csatát vívott október 22–26. között a Miksa főherceg és Báthory Zsigmond vezette szövetséges keresztény sereggel. Az október 26-i döntő csata utolsó fázisában a törökök kerekedtek felül és nagy győzelmet arattak.⁸¹

A történeti kutatásban elterjedtnek mondható az a felfogás, amely szakaszokra bontja a 15 éves háború történetét. Eszerint az 1593–1596 közti szakasz a nagy csaták és várostromok időszaka, amelyet 1597-től a háború második, elhúzódó szakasza követ, amelyet a két fél kölcsönös kimerülésével jellemezhetünk. E második szakaszt vagy 1606-ig vagy pedig csak 1603-ig számították (utóbbi esetben a Bocskai felkelés időszakát, 1604–1606 között tekinthetjük a háború harmadik szakaszának).⁸² E periodizálási kérdés témánk szempontjából azért is fontos, mert éppen a második, elhúzódó szakasz első két évére esett Tata három ostroma is. Véleményem szerint, ahogy arra már egy korábbi tanulmányomban is rámutattam, önkényesnek minősíthető e szakaszok kijelölése.⁸³ A háborúnak mindkét „szakaszában” voltak nagy csaták, várostromok. A török hadvezetés legfeljebb 2–3 éves háborúval számolt, így a háború a Porta szempontjából már 1595-ben elhúzódott, mikor vazallusai felkeltek ellene.⁸⁴ Mindenféleképpen önkényes a mezőkeresztesi csatával cezúrát húzni a két szakasz közé, még ha valóban ez az összecsapás volt a legnagyobb is a két fél között a háború folyamán. Bár a törökök a korábbi gyakorlattól eltérően jelentős erőket teleltettek a Hódoltságban, hadműveleteiket igyekeztek Kászim-napig elhúzni, sőt utána is folytatni, a télen mégsem lehetett nagyobb hadműveleteket folytatni.⁸⁵ *Így a háború szükségszerűen szétesett egymástól jórészt független, évente megújuló hadjáratokra.* A két fél természetesen reagált egymás sikereire, s igyekezett megvédeni vagy visszafoglalni a várakat. Az egyik évben elért jelentősebb török avagy Habsburg siker a következő évben nagyobb ellentámadást váltott ki az ellenfél részéről. *A kiegyenlítetté vált erőviszonyok miatt egyfajta hatás–ellenhatás mechanizmusára épülő hullámmozgás jellemezte a háború általános menetét.* A kiépült várrendszerek miatt szinte lehetetlen volt maradéktalan győzelmet aratni, a csatáknak csak annyiban volt szerepük, amennyiben egy-egy vár megtartásához, visszaszerzéséhez vagy elfoglalásához hozzájárultak.⁸⁶ Az 1597-es év nem a há-

ború elhúzódását jelentette tehát, csak azt, hogy a küzdelem folytatódik a két birodalom között.

Az 1597-es év folyamán Tata kétszer is előtérbe került. Először a hadszíntérhez közelebb levő keresztény csapatok vették ostrom alá a várat még a tavasz folyamán. Mivel ezzel az eseménnyel más tanulmány részletesen foglalkozik e kötetben, itt csak néhány fő mozzanatot emelnék ki. Az egyik, hogy a *május 22–23-i ostrom* rajtaütésszerű akció volt, amelyet olyan időpontban intéztek a vár ellen, amikor az nem számíthatott felmentő seregre. A másik, hogy a támadás során korszerű, Nyugat-Európából exportált várvívó eszközt alkalmaztak, a petárdát (palaria), amellyel be lehetett robbantani a várkaput. A harmadik, hogy a Pálffy Miklós vezette akcióban a magyar, német és vallon katonaság mintaszerűen működött együtt, valamennyi csapatnak megvolt a pontosan kijelölt helye és szerepe az akcióban. A támadásban részt vevő katonaság létszáma meglepően alacsony volt, a háromezret sem érte el, ennek ellenére egy napot sem vett igénybe a vár bevétele. A törökök nem számítottak a támadásra, s a törökül beszélő magyar katonák megtévesztették az őrségen levőket, így a petárdát elhelyezhették a kapura, s azt berobbanthatták, majd a közelben elrejtőzött katonák megrohmozhatták a várat.⁸⁷ A tatai akció jelentősége a vár visszafoglalásán túlmenően abban rejlik, hogy az 1598. márciusi győri vállalkozás főpróbájának tekinthetjük.

Az 1597. évi hadjáratral a történeti kutatás kevésbé foglalkozott, s jelentőségét erősen alábecsülte.⁸⁸ Valójában Tata visszavétele után is fontos események történtek. A Miksa főherceg vezette sereg előbb Pápát foglalta vissza (augusztus 13–20.), majd Győrt ostromolta sikertelenül (szeptember 9–október 3.).⁸⁹ Bár a hadjárat nem hozott látványos eredményeket, az 1594-ben elesett négy vár közül kettőt már visszafoglaltak a keresztény csapatok. A Szaturdzsi Mehmed által vezetett oszmán főszereg meglehetősen későn, október elején jelent csak meg a hadszíntéren. A had létszámában elmaradt a korábbi évek oszmán seregeihez képest, de felülmúlhatta a mezőkeresztesi kudarcra miatt fokozottan óvatos Miksa hadát. Ortelius szerint nyolcvanezer főből álló sereg vonult Tata ellen, Szamosközy István azonban csak ötvanezer főre tette e hadat. Ez utóbbit levéltári forrás is megerősíti, amely szerint „50 ezer ember volt vele (ti. Szaturdzsi Mehmed fővezérrel—T. S. L.), de ki ugyan valóban harcra való volt 20 ezer nem volt”.⁹⁰ Szaturdzsi Mehmed megjelenésével elérte az ostromlott Győr fel-

mentését. Ezután haditanácson úgy határoztak, hogy Tatát veszik ostrom alá, „mert ez a vár Győrrel együtt elfoglaltatott, azután az ellenség visszavette, szükséges... tehát visszafoglalni.”⁹¹ Tata újabb ostromával kapcsolatban ismét előfordulnak hibás dátumok a történeti szakirodalomban. Némi- leg érthetetlen módon többen is szeptember 12-re tették a vár elesését.⁹² Más, helytállóbb vélekedés szerint október 10–12., illetőleg október 8–12. között ostromolták Tatát a törökök.⁹³ A források az utóbbi datálás mellett szólnak. Illésházy szerint a „török Tatát 8-a 8-bris megszállá, és 13-a 8-bris porral felvetteté az falát.”⁹⁴ Ortelius hasonlóképpen október 8-ra tette az ostrom kezdetét, s 13-a reggelére a vár elfoglalását.⁹⁵ Istvánffy tudósításában ugyan nem közli az ostrom időpontját, de megemlíti, hogy nyolc napig javította a török a megrongált tatai várat és október 20-án távozott Buda felé, s ebből október 12-i feladásra következtethetünk.⁹⁶ Teljesen egyértelmű Thurzó György tanúbizonysága, aki 1597. október 10-i levelében arról emlékezett meg, hogy „a török ez hónap nyolczadik napján szállotta meg Tatát.” Ugyanő október 12-i levelében ugyan még Tatánál tudja a török hadat, viszont október 14-i levelében már megemlíti, hogy „tegnapi napon hajnalban szöktenek ki az mieink Tatából.”⁹⁷ Mindezek alapján bizonyosan állíthatjuk, hogy október 8-án kezdte meg Szaturdzsi Mehmed Tata ostromát, s valóban ötnapi várívás után, ahogy azt Istvánffy állította,⁹⁸ október 13-a hajnalán menekült ki az őrség a várból. A Vajda Kristóf kapitánysága alatt levő őrséget Illésházy 150 főre, Ortelius 250 főre, Thuanus 300 főre, míg Istvánffy 600 főre tette.⁹⁹ Tata ostromával kapcsolatban megemlíthetjük, hogy Isolano szerint hat nagy ágyúval lőtték a várat.¹⁰⁰ Az ágyúzás mellett az ostromlók a vár aláaknázásával is próbálkoztak. Ezt a várvédők Kjátib Cselebi tudósítása szerint sikeresen akadályozták, s mivel a vár „felfelé emelkedő helyen volt, azért a felfelé menő hitharcosokat gránátokkal és kövekkel visszatérítették.”¹⁰¹ Istvánffy alapján ugyanakkor eredményesnek véljük a török aknászok tevékenységét, hiszen a Ferrando-básztját aknával felrobbantották, s az őrség létszáma 200-ra csökkent.¹⁰² A reménytelenné vált helyzetben az őrség a feladás vagy a menekülés között választhatott. A menekülők október 13-a hajnalán szöttek ki a várból. Kjátib Cselebi szerint a „nadasok közé menekülve Komárom várába mentek”, de a törökök észlelve a dolgot üldözőbe vették őket, s sokat megöltek közülük.¹⁰³ Isolano szerint a menekülők a közeli Vértes-hegységbe vették be magukat.¹⁰⁴ A vár erősen megrongált voltát mutatja, hogy a török nyolc

napig időzött Tatánál, hogy rendbe hozza, kijavítsa azt.¹⁰⁵ Bár Miksa főherceg csatára is gondolt Tata felmentése érdekében, ez elmaradt, s csak Vácánál került erre sor november 2–9. között. A Váchoz vonuló két sereg összecsapás-sorozata lényegében eldöntetlen eredménnyel végződött, de mivel a törökök nagyobb veszteségeket szenvedtek, hamarabb hagyták el a küzdelem színhelyét, a keresztény had diadalaként könyvelhetjük el a „váci hadjáratot” záró csatát.¹⁰⁶

Az 1598-as év az 1595. évihez hasonlóan ismét a keresztény koalíció sikereit hozta. Része volt ebben az Erdélyi Fejedelemségnek is, amely ellen ismét török főszereg indult Szaturdzsi Mehmed vezetésével. Az oszmán hadjárat célja Erdély visszatérítése, visszaszerzése volt, de csak néhány kisebb vár visszafoglalása sikerült, Váraddal nem boldogult a török had októberben.¹⁰⁷ Mivel a török hadműveleteinek súlypontját keletre helyezte, a császári-királyi sereg akadálytalanul folytathatta offenzíváját a kulcsfontosságú észak-dunántúli várak ellen. Jóval a főszereg megindulása előtt eredményes akciókat folytatott Adolf Schwarzenberg és Pálffy Miklós kisebb sereggel. Kiemelkedik jelentőségben ezek közül az első vállalkozás, amely Bécs „elővéde”, Győr visszavételét célozta. E fontos várra támaszkodva a török bármikor támadást intézhetett volna Bécs ellen. A tatai akciót szinte lemásolva 1598. március 28–29-én kb. 5000 ezer fős sereggel, éjszakai petárdás akcióval, meglepetésszerű akcióval foglalták vissza Győrt.¹⁰⁸ Ezzel a győri vilájet megszűnt létezni. Schwarzenberg és Pálffy nyáron folytatta a támadást az észak-dunántúli várak ellen. Célpontjuk Tata és az 1593-ban török kézre került várak voltak. Meglepetésszerű akcióra a tatai és győri vállalkozások után már nemigen nyílt lehetőség, ezért a győri ostromban résztvevőnél jóval nagyobb sereggel indították meg hadjáratukat. A létszámot illetően Illésházy 14 ezer német gyalogost és lovast említett, amelyhez Pálffy Miklós csatlakozott a vármegyék katonaságával és végváriakkal.¹⁰⁹ A Schwarzenberg vezetése alatt álló hadat 4 ezred vallon gyalogos, 700 vallon vértés, 1000 magyar lovas és 1400 huszár alkotta, s 16 löveggel is rendelkeztek.¹¹⁰ Az első célpont Tata volt, amelyet Illésházy szerint 300 fős, más forrás szerint 230 fős őrség védett.¹¹¹ A keresztény sereg Tatahoz való megérkezését Isolano tévesen július elejére datálta.¹¹² Egy viterboi avviso (újságlevél) augusztus 8-i bécsi levelekre hivatkozva augusztus 5-re tette Tata elesét, ugyanakkor utalt arra, hogy Veszprémmel és Palotával együtt foglalta vissza Schwarzenberg.¹¹³ Illésházy tartotta fenn a helyes

időpontot, szerinte július 31-én értek a vár alá a csapatok, s másnap (augusztus 1.) hajnali 5 órára vették be.¹¹⁴ Más források szerint a július 31-én délután 4 órakor megérkező csapatok azonnal árkokat építettek és megkezdték a vár lövését. Schwarzenberg megtévesztő módon a vár egyik oldalát lövette, de éjszaka előkészítette a déli oldal lövetését 10 ágyúval. Kora hajnalban már megkezdődött a Ferrando-bástya lövetése, s azon hamarosan olyan rések támadtak, hogy rohamra került sor. Előbb Mörspurg ezredes csapata, majd a másik három ezred is megrohmozta a várat, de visszaverték őket. Ekkor Schwarzenberg lövetni kezdte a bástyánál levő törököket, s nagy veszteségeket okozott nekik. Ekkor sikerült betörni a várba, s a törökök a belső várba szorultak vissza. A megtizedelt, kb. 100 főre fogyatkozott őrség egy ideig biztonságban érezhette magát, azonban másnap reggel, augusztus 2-án a tornyot is bevették az ostromlók és levágták őket bégjükkel együtt.¹¹⁵ A fentiek alapján *Tata ostroma július 31-e délutánjától augusztus 2-a reggeléig folyt.* Ezt támasztja alá két további forrás is. Szepsi Laczkó Máté szerint „*Adolphus Baro Schwarzenberger Tatát megveszi fegyverrel, Czákot, Palotát, Veszprimet és többet kevés kárral nyolcadnapig, id est a die 2. augusti ad 9. augusti.*”¹¹⁶ Egy 1598. évi, augusztus 10-e körüli tudósítás Tata és a többi vár bevételeit augusztus 9-re tette,¹¹⁷ amely megerősíti, hogy a nyolc napig tartó hadjárat során Tatának a bevétele valóban augusztus 2-án zárult. Ezután a romos várat kijavították és őrséget hagytak benne. A hadjárat diadalmenetként folytatódott tovább, hiszen jóformán sehol sem akadtak ellenállásra a keresztény csapatok. Illésházy szerint előbb a kiürített Gesztest vették birtokukba, majd Palotát vették ostrom alá. Palota őrsége az ágyúzás megkezdése után kapitulált. Ezután a szintén kiürített Veszprémet, Nagyvázsonyt, Tihanyt és Cseszneket kerítették hatalmukba.¹¹⁸ Istvánffy megemlíti még Vitányt, Csókakőt is, szerinte nyolc nap alatt vették birtokukba ezeket a várakat.¹¹⁹ Ortelius szerint Veszprémet, Zsámbokot, Csókakőt és Tihanyt elhagyta őrsége, Palota ostromára pedig augusztus 8-án került sor.¹²⁰ *A július végi, augusztus eleji nyolcnapos „villámhadjárat” eredményeképpen az 1593-as, s 1594-es török hódítások kivétel nélkül Habsburg-kézbe kerültek vissza.* Lehetővé vált Buda ostroma, amelyre a főserég lassú gyülekezése miatt csak októberben került sor, s az egy hónapos ostrom Várad ugyanekkor folyó vívásához hasonlóan nem hozott sikert.¹²¹ Mindennek ellenére az 1598. évi császári hadműveletek rendkívül sikeresnek minősíthetők, hiszen a fő hadműveleti

területen immár a háború előtti helyzethez képest a Habsburg-fél javára billent a mérleg Esztergom birtoklásával.

A háború hátralévő részében Tatát már egyik fél sem vette ostrom alá. 1599-ben a török Esztergomot próbálta visszafoglalni, de nem járt eredménnyel.¹²² 1600-ban is Esztergom lett volna a célpont, de a haditervet megváltoztatva Ibrahim nagyvezír a Dél-Dunántúl fő erőssége, Kanizsa ellen vonult, s azt október 22-re kapitulációra kényszerítette.¹²³ Kanizsa elvesztése miatt a következő évben, 1601-ben nagy Habsburg-ellentámadás következett. Egy sereget Erdélybe irányítottak az immár török szövetségesként fellépő Báthori Zsigmond ellen, egy sereget Ferdinánd főherceg vezetésével Kanizsa visszafoglalására küldtek, egy had pedig Mercoeur herceggel az élén Székesfehérvár elfoglalását kísérelte meg. Utóbbi akció sikerrel végződött, Székesfehérvárt rövid ostrom után elfoglalták, s a vár visszafoglalására érkező, Jemiscsi Haszán nagyvezír vezette török fősereget is több összecsapásban legyőzték (október 10–15-i sárréti csata). Kanizsa visszafoglalása ugyanakkor nem sikerült, súlyos kudarc érte az ostromló keresztény sereget.¹²⁴ 1602-ben Haszán nagyvezír kizárólag Székesfehérvár ostromát tűzte ki célul (mivel ezután a nagyvezír elvonult Erdély irányába, hogy ott segítséget nyújtson az új török párti fejedelemjelöltnek, Székely Józsefnek...). Sikerült is visszavenni a várat. Közben a császári haderő ostrom alá vette Budát, de nem tudta bevenni.¹²⁵ 1603-ban újra Buda ostromára indult a Habsburg-sereg, de érdemleges várvívásra nem került sor a török felmentő sereg jelenléte miatt, viszont a későbbiekben Hatvant visszafoglalták.¹²⁶ 1604-ben és 1605-ben a török Esztergom ellen vonult, s utóbbi alkalommal hosszú ostrom után sikerült is visszavennie. Ekkor került török kézre Veszprém is, de Tata ostromára nem tett kísérletet a török.¹²⁷ A zsitvatoroki békében érvényesített status quo elve szerint Tata a Királyi Magyarország vára maradt.

Ha összegezni kívánjuk Tata négy ostromának, s 15 éves háborúban betöltött szerepét, a következőket mondhatjuk. A Királyi Magyarország első védelmi vonalában lévő, fontos stratégiai pozícióval rendelkező megerősítése ellenére is másodrendű vár elkerülhetetlenül a várharcok forgatagába került, korántsem véletlen, hogy négyszer is ostromolták a háború folyamán. Ha a várostromok gyakoriságát vesszük, mindenképpen az *egyik leggyakrabban vívott vár a 15 éves háborúban*. Összehasonlítóképpen megemlíteném, hogy az észak-dunántúli térség várai közül egyszer ostromolták Komáromot (1594), kétszer Pápát (1594, 1597) és Palotát (1593, 1598),

háromszor Veszprémet (1593, 1598, 1605), Győrt (1594, 1597, 1598), Székesfehérvárt (1593, 1601, 1602) és Budát (1598, 1602, 1603). A térség várai közül egyedül a kulcsfontosságú Esztergomot ostromolták többször, öt alkalommal (1594, 1595, 1599, 1604, 1605), mint Tatát, de ez sem cserélt olyan gyakran gazdát, csak kétszer tudták elfoglalni, akárcsak Székesfehérvárt és Győrt. A másodrendű várnak számító Pápa, Palota és Veszprém valamennyi ostroma az ostromlók sikerét hozta, míg az elsőrendű várnak számító Komárom és Buda visszeverte az ostromokat. A tatai vár gyengeségét mutatja, hogy mind a négy várostrom eredményes volt, a védőknek nem volt esélye a sikeres védelemre. A *tatai várostromok időpontját* illetően megállapíthatjuk, hogy egy közülük késő tavaszra, májusra esett, kettő nyáron volt, júliusban, illetve augusztus elején és csak egyre került sor ősszel, októberben. E várvívások többnyire korainak számító időpontját azzal magyarázhatjuk, hogy Tata túlnyomórészt határvárként funkcionált. A *várostromok időtartamát* is érdemes szemügyre vennünk. A törökök mindkét alkalommal kb. 4-5 napig (1594. július 19–23; 1597. október 8–13.) vívták a várat, s feladás, illetve a védők várból való kimenekülése után szerezték meg az ágyúzással, aknázással megrongált várat. A keresztény csapatoknak rövidebb időbe, alig egy-két napba telt mindkét alkalommal (1597. május 22–23., 1598. július 31–augusztus 2.) a vár elfoglalása. Előbb meglepetés-szerű akcióval, majd rövid várvívással és rohammal vették be a várat. Ez arra enged következtetni, hogy a keresztény csapatok technikai felszereltsége, ostromeszközei (ágyúk, petárda) felülmúlták a török csapatokét, akik többnyire hagyományos ostromot folytattak. A várvédők száma néhány száz volt valamennyi ostrom idején, ez a vár nagyságára, befogadóképességére vezethető vissza, továbbá arra, hogy jelentősebb, ezer főt meghaladó őrségeket mindkét fél csak a fővárakban állomásoztatott.

Jegyzetek

1. Rónai Horváth J.: *Magyar hadi krónika*. 2. rész. Bp. 1897. (továbbiakban: Rónai Horváth 1897) 118, 137, 138, 140.; Bánlaky J.: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. Bp. 1940. (továbbiakban: Bánlaky 1940) 122, 262–263, 264, 270–272.; *Magyarország története tíz kötetben*. III/1–2. (1526–1686). Főszerk. Pach Zsigmond P., szerk. R. Várkonyi Á. Bp. 1985. 659, 671, 672, 1672, 1675 (Sinkovics I. írta, a kronológiai rész Péter K. munkája); *Magyarország hadtörténete két kötetben*. Főszerk. Liptai E. szerk. Borus J. Bp. 1984. 214, 221–222, 592. (a vonatkozó részt Marosi E. írta); *Magyarország történeti kronológiája négy kötetben*. Főszerk. Benda K. II. kötet, Bp. 1983. (a vonatkozó rész Granasztói Gy. munkája) 413, 417, 418. – Jellemző lehet, hogy ez az alapvető kronológiai kézikönyv Tata négy ostroma közül kettőnek az időpontját kiáltóan hibásan adja meg, egynek a keletzése legfeljebb feltételesen fogadható el, egy esetben pedig nem kapunk pontos dátumot; jómagam is tévedést követtem el Tata ostromait illetően, vö. Tóth S. L.: *A török haditevékenység akciórádusza a 15 éves háborúban*. In: *Hadtörténeti Közlemények* (továbbiakban: HK) 1985 (továbbiakban: Tóth 1985) 765, 768, 775, 776.: az egyik ostrom pontosabb datálására 1. uő.: *A Vác–verőcei csata, 1597. november 2–9.* HK 1989. (továbbiakban: Tóth 1989) 17.
2. *Tata története I.* (Az őskortól 1727-ig). Szerk. Kovács E. Tata, 1979 (továbbiakban: *Tata Története I.*) 197–199. (a vonatkozó részt Bíró E. írta).
3. L. Finkel, C.: *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. Wien, 1988.; Niederkorn, J. P.: *Die europäischen Macht und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs I. (1593–1606)*. Wien, 1993.; Ivanics M.: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Bp. 1994. (továbbiakban: Ivanics 1994)
4. *Tata története I.* 140–149. (B. Szatmári S.)
5. *Tata története I.* 189.
6. A kizil elma-ra, a török hódítási ideológiára 1. Fodor P.: *Magyarország és a török hódítás*. Bp. 1991. 121–159.
7. *Tata története I.* 190–191.; 1. még Szántó I.: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk*. Bp. 1985. (továbbiakban: Szántó 1985) 24.
8. Uo. 192.

9. L. előző jegyzet
10. *Tata története I.* 193.
11. Uo. 201.
12. L. Kárffy Ö.: *Tata vár 1577. évi állapota.* In: HK 1877. 137–148.;
vö. még *Tata története I.* 202–203.
13. *Török történetírók III.* 1566–1659. Ford. Karácson I., sajtó alá rendezte Szekfü Gy. Bp. 1916. (továbbiakban: *Török történetírók III.*) 221.
14. *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666.* Ford. Karácson I. Bp. 1908. 131.
15. *Tata története I.* 203–205.
16. Szántó I.: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593.* Bp. 1980. (továbbiakban: Szántó 1980) 61.
17. Uo.
18. Az 1543-as őrskére l. *Tata története I.* 190.; Szántó 1985. 24.; az 1597-es ostromkor 600 főre tette az őrskéret Istvánffy Miklós: *Magyarország története 1490–1606.* I–II. Ford. Vidovich Gy. Debrecen 1867–1868. (továbbiakban: Istvánffy) 789.
19. Vö. *Magyarország hadtörténete I.* 200.
20. Szántó 1980. 39, 41
21. Pálffy G.: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig.* In: *Történelmi Szemle* 1996. 163–214.
22. Gerő L.: *Magyarországi várépítészet* (Vázlat a magyar várépítés fejeteiről) Bp. 1955. 340.
23. Marosi E.: *Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában.* HK 1975. 459.
24. Vö. Tóth S. L.: *A Kászim-nap és a tizenöt éves háború.* In: HK 1995/2. sz. (továbbiakban: Tóth 1995) 25–33.
25. Szántó 1980. 41–42.
26. Vö. pl. 1557-ben lebontását követelik, 1568-ban II. Szelim igényelte átadását, vö. Szántó 1980. 34.; Musztafa budai pasa hasonló követeléseire 1568 után l. *Tata története I.* 194–195.
27. A háború kitörésével kapcsolatos álláspontokra összefoglalóan a legújabbban l. Tóth S. L.: *A Porta és a tizenöt éves háború kitörése.* In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.* (továbbiakban: AUSz) Tomus CIII. Szeged, 1996. (továbbiakban: Tóth 1996) 101–112.

28. Sinkovics I. (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1–2.* 1526–1790. Bp. 1968. 368.

29. Erre az álláspontra l. pl. Nagy L.: *Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc.* Bp. 1987. (továbbiakban: Nagy 1987) 153, 161–165, 167.

30. Erre l. Tóth 1996. 105–111.

31. Vö. *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598).* Ford. Kulcsár P. Bp. 1982. 30. ; az elnevezésre felhívta a figyelmet Tóth S. L.: *Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben.* In: HK 1982. (továbbiakban: Tóth 1982) 166.

32. A célokra l. Tóth 1982. 166–168.

33. A „szináni ajánlatra” vö. Tóth 1982. 168–171.

34. L. Tóth S. L.: *A füleki–romhányi csata.* In: „Nem búcsúzom...” Em-lékkönyv Benda Kálmán tiszteletére. Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 7. Szeged, 1994. (továbbiakban: Tóth 1994) 18–19.

35. Vö. Kjátib Cselebi híradását, *Török történetírók III.* 203.

36. Tóth 1995. 27–31.

37. L. Gömör G.: *Veszprém és Várpalota eleste, 1593.* In: HK 1895. 254–259.; Bánlaky 1940. 90–94.; Veress D. Cs.: *Várak a Bakonyban.* Bp. 1983. (továbbiakban: Veress 1983) 136–141.

38. Pecsevi közvetve említi ezt, l. *Török történetírók III.* 98.

39. Selaniki utal a hadsereg ellenállására Tata ostromával kapcsolatban, vö. Peachy, S.: *A Year in Selaniki's History, 1593.* (Unpublished PhD) Indiana University, 1984. (továbbiakban: Peachy 1984) I. 92.

40. L. Tóth 1994. 19–22.

41. Fehérvár ostromára l. Veress D. Cs.–Siklósi Gy.: *Székesfehérvár, a királyok városa.* Bp. 1990 (továbbiakban: Veress–Siklósi 1990) 109.

42. L. pl. Gömör G.: *A pákozdi csata 1593. november 3-án.* In: HK 1896. 453–464. ; Veress–Siklósi 1990. 114–115.

43. Az 1594-es hadműveletekre általában l. Tóth S. L.: *A hatvani–turai csata (1594. május 1.).* HK 1990/3. sz. 57–58.; *Hatvan ostromára és a turai csatára uo.* 59–71.; *Esztergom ostromára l.* Csorba Cs.: *Esztergom hadi-krónikája.* Bp. 1978. (továbbiakban: Csorba 1978) 136–143.

44. MHT I. 213.

45. Vö. Selaniki tudósításait, l. Peachy 1984. II. 565–569.; Pecsevi vonatkozó híradására l. *Török történetírók III.* 104.; Kjátib Cselebi tudósítására l. *Török történetírók III.* 221–222.

46. Vö. Ivanics 1994. 65–82.
47. Vö. Pecsevi, *Török történetírók III.* 104.
48. Vö. Tóth 1985. 766, 773, 783.
49. L. Kjátib Cselebi, *Török történetírók III.* 221.; l. még Abdul Kadir Efendi tudósítását, idézi Ivanics 1994. 65. o. 14. jegyzet
50. *Török történetírók III.* 220.
51. Istvánffy, 709.
52. *Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603.* Közli Kazinczy G. Pest, 1863. (továbbiakban: Illésházy) 10.
53. Kozics L.: *Győr-vár 1594-től 1598-ig.* In: HK 1891. (továbbiakban: Kozics 1891) 497.; Rónai Horváth 1897. 117–118.; Bánlaky 1940. 122.; *Magyarország története III/2.* 1672.; Magyarország történeti kronológiája II. 414.; Tóth 1985. 765.; Veress 1983. 143.; Nagy 1987. 184.; Ivanics 1994. 65.; július első felét említi A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Bevezető tanulmányt írta Pálffy G., szerk. Hermann I. Pápa, 1997. (továbbiakban: Pálffy 1997) 12.
54. *Török történetírók III.* 222.; hasonló datálásra l. Talikizáde tudósítását, Woodhead, C.: *Talikizadás sehnamen-i hümayun. A history of the Ottoman Campaign into Hungary 1593–1594.* Berlin, 1983 (továbbiakban: Woodhead 1983)
55. Uo. 104.
56. Illésházy, 11.
57. Ortelius, Hieronymus: *Chronologia oder Historischen beschreibungen...* Nürnberg, 1603. (továbbiakban: Ortelius) 228.
58. Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czoborszentmihályi Czobor Erzsébethez. Kiadja Kubinyi Miklós. I–II. kötet, Bp. 1876. (továbbiakban: Thurzó) I. 91–92. (CIII.)
59. Thurzó I. 92–93.
60. Thurzó I. 93. (CV.)
61. Thurzó I. 96. (CVII.)
62. Vö. Tóth 1994. 19–20.; Tóth 1995. 32–33.
63. L. Istvánffy 709.; a július 23-i feladásra lehet következtetni a Szepsi Laczkó Máté krónikájából is, aki ugyan június 21-re teszi az ostrom kezdetét, s harmadnapra a megadást, tehát június 23-ra, l. Szepsi Laczkó Máté krónikája. In. gróf Mikó I. (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok.* III. kötet. Kolozsvár, 1858. (továbbiakban: Szepsi Laczkó) 26.; ugyancsak június sze

reper Orteliusnál, de nála az ostrom 9–13. között van, tehát a két naptár közötti 10 napos eltérés is, vö. Ortelius, 228.

64. Vö. Thurzó I. 96. (CVII.)

65. Vö. Kjátib Cselebi, *Török történetírók III.* 222.

66. Thurzó György július 28-i levelében említette, hogy a török „ment el Tatta alul Szent Márton alá”, vö. Thurzó I. 97–98. (CIX.)

67. Thurzó július 30-i levele szerint Szinán pasa táborá „Szent Márton alatt vagyón”, vö. Thurzó I. 99. (CX.); a július 30-i időpontra l. még Veress D. Cs.: A győri vár. Bp. 1993. (továbbiakban: Veress 1993) 65.

68. Szentmárton szandzsákká szervezésére utal Talikizáde, vö. Woodhead, C.: *Talikizade's sehnamen-i hümayun. History of the Ottoman Campaigns into Hungary 1593–1594.* Berlin, 1983. 57, 359.

69. Július 30-ra (Zilkáde hó 13) l. pl. Pecsevi, *Török történetírók III.* 104.; július 31-re l. Illésházy, 11. augusztus 1-re l. Thurzó I. 100. (CXI.); l. még Isolano feljegyzéseit, Benda K.: *Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602.* In: HK 1983. (továbbiakban: Isolano) 653.

70. Július 15-re l. pl. Kozics 1891. 497.; Bánlaky 1940. 122.. Tóth 1985. 766.

71. Győr ostromára összefoglalóan l. Veress 1993. 65–84.; a győri vilájet felállítására összefoglalóan l. Tóth S. L.: *A magyarországi vilájetek kialakulásához.* Kézirat, Szeged, 1993. (továbbiakban: Tóth 1993) 9–10.

72. Veress 1983. 143.; Ivanics 1994. 80.; Pálffy 1997. 14–15, 95–96.

73. Összefoglalóan l. Kecskés L.: *Komárom az erődök városa.* Bp. 1984. 101–107.

74. A pápai és szigetvári beglerbégsek felállítására l. Dávid G.: *A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban.* In: Zalai Múzeum 4 (1992) 56–57, 61.; vö. még Tóth 1993. 10–12.; Pálffy 1997. 18–19.

75. Vö. pl. Nagy L.: *A rossz hírű Báthoryak.* Bp. 1984. 106–112. uő.: „megfogyva bár, de törve nem...” *Török háborúk viharában (1541–1699).* Bp. 1989. 131–136.

76. A havasalföldi hadjáratra l. Bánlaky 1940. 177–180.; *Magyarország hadtörténete I.* 215.

77. Tata ostrom alá vételének tervére (a Diarium Bellicum alapján) l. Bagi Z.: *Esztergom 1595-ös visszavétele a töröktől.* Országos diákköri

dolgozat, Szeged, 1996. 12.

78. Esztergom ostromára l. Csorba 1978. 143–156.; Bagi Z.: i. m.

79. L. pl. Gömör G.: *Hatvan ostroma és bevétele 1596-ban*. In: HK 1894. 96–107, 242–254.

80. Eger ostromára összefoglalóan l. pl. Sugár I.: *Az egri vár eleste 1596-ban* In: HK 1981. 11–42.

81. Összefoglalására forrásokkal és szakirodalommal l. Tóth S. L.: *A mezőkeresztesi csata története (1596. október 26.)* In: HK 1983. 553–573.

82. Két részre osztja a háborút (1593–1596, 1597–1606) pl. Kortepeter, C. M.: *Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus*. New York, 1972. 123, 159.; három szakasszal számol pl. (1593–1596, 1597–1603, 1604–1606) Marosi E., *Magyarország hadtörténete I.* 212, 221.

83. Tóth 1989. 15.

84. E véleményre l. Tóth S.: *Török stratégia a tizenöt éves háborúban*. In: AUSz, LXIX. Szeged, 1981. 29.

85. L. Tóth 1995. 27–30.

86. A hatás–ellenhatás elvére l. Tóth 1989. 15.; a csaták várakhoz kapcsolódó szerepére l. Tóth 1985. 779–780.

87. Az 1597. május 22–23-i tatai rajtaütésre l. Jedlicska P.: *Adatok Erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600*. Eger, Tóth 1989. 19–20.

91. Kjátib Cselebi, *Török történetírók III.* 268.

92. *Magyarország története III/2.* 1675.; *Magyarország történeti kronológiája II.* 417.

93. Október 10–12-re l. *Tata története I.* 198.; október 8–12-re l. Bánlaky 1940. 264.; Tóth 1985. 768.

94. Illésházy, 42.

95. Ortelius, 373–376.

96. Istvánffy, 789.

97. Thurzó I. 228 (CCXL.), 229 (CCXLI.), 231. (CCXLIII.)

98. Istvánffy, 789.

99. Illésházy, 42.; Istvánffy, 789.; Ortelius, 374.; Thuanus, J. A.: *Historiarum sui temporis*. Tomus 5. (1589–1600) Coloniae, 1630. 771.

100. Isolano, 664.

101. *Török történetírók III.* 268.

102. Istvánffy, 789.

103. *Török történetírók III.* 268.; vö. még Pecsevi, uo. 140.
104. Isolano, 664.
105. Vö. Istvánffy, 789.; vö. még Tóth 1989. 20.; 5 vagy 6 napot említ Illésházy, 42.
106. A váci csatára l. Tóth 1989. 23–32.
107. Vö. Bánlaky 1940. 278–281.; Tóth 1985. 768.
108. L. Veress 1993. 89–96.
109. Illésházy, 49.
110. Vö. Ortelius, 404–405.; l. még *Tata megvétele a töröktől.* In: HK, 1888. 490–492.
111. Illésházy, 49.; Bánlaky 1940. 271.
112. Isolano, 665.
113. *Új bécsi tudósítások a tatai, veszprémi és palotai erődök és más helyek elfoglalásáról... (1599).* Fordította és sajtó alá rendezte Lévai J. Documenta Historica 13. A JATE Történész Diákkör kiadványa. Szeged, 1993. 8.
114. Illésházy, 49.
115. Ortelius, 404–405.; Vö. még HK 1988. 491–492.
116. Szepsi Laczkó, 35.
117. Göllner, C.: *Die europäische Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts.* II. 2385. sz., vö. Lévai J.: a 113. jegyzetben i. m. 8. o. 5. jegyzet.
118. Illésházy, 49.
119. Istvánffy, 809.
120. Ortelius, 405.
121. Vö. Sugár I.: *A budai vár és ostromai.* Bp. 1979. (továbbiakban: Sugár 1979) 135–140.
122. L. összefoglalóan Bánlaky 1940. 294–296.; Tóth 1985. 769.
123. Kanizsa ostromára összefoglalóan l. *Magyarország hadtörténete I.* 224–226.; V. Molnár L.: *Kanizsa vára.* Bp. 1987. 77–81.; a várért vívott csatára l. Tóth S. L.: *A kanizsai csata 1600. október 7–13.* In: HK, 1986. 253–270.
124. Az 1601. évi hadműveletekre l. Bánlaky 1940. 333–352.; *Magyarország hadtörténete I.* 226.; Tóth 1985.; Tóth 1985. 770–771.
125. Vö. Bánlaky 1940. 371–380.; Sugár 1979. 146–156.
126. L. Bánlaky 1940. 398–410.; Sugár 1979. 159–165.
127. Az 1604. és 1605. évi ostromokra l. Csorba 1978. 162–171.

Kelenik József:
**Tata helye és szerepe a végvári rendszerben a 16. század
utolsó harmadában**

A török hódoltság történetével foglalkozó szakirodalom, a különféle összefoglalások, az olvasmányos, népszerűsítő írások a végvári rendszert csupán mint várak, palánkok, őrházak vonalba, vonalakba rendezett épülethalmazának tekintették. A történeti ökológiai kutatások újraindulását követően azonban kezd egyre bizonyosabbá és bizonyíthatóbbá válni, hogy a végvárrendszerrel foglalkozó szakirodalom néha bizony épp a legfontosabbat, nevezetesen a *rendszert létrehozó rendező elvet* nem ismeri kellőképpen.

Pedig ennek a csaknem mindent eldöntő, meghatározó rendező elvnek, a természetföldrajzi adottságoknak részletes ismerete nélkül nem lehet sem megérteni, sem nyomon követni a várrendszer kialakulását és változásait.¹

A várrendszer ugyanis élt, mozgott. A törököt követve – mint egy gigantikus falósejt – hol előrenyomult, hol visszahúzódott. Tucatszám – és történelmi léptékkal mérve – hihetetlen gyorsasággal tűntek fel és tűntek el a kisebb-nagyobb várak, palánkok, őrhelyek. A várhálózat egy akcióra, reakcióra képes, mobil rendszer volt. A változás helyét, irányát, mértékét azonban végső soron mindig egy viszonylag stabil, mozdulatlan elem – a növényzet, a domborzat és a vizek – állapota határozta meg.

Zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy természetesen nem tekintjük és nem is tekinthetjük a természeti adottságokat merev, mozdulatlan, megváltoztathatatlan egységnek. Csupán arról van szó, hogy a háborús viszonyok miatt, a kor technikai színvonalán, az adott klimatikus viszonyok mellett nem volt lehetőség a természeti környezet átalakítására, csak a felhasználására.

A korszak írott forrásait – az útibeszámlókat, katonai felméréseket, hadijelentéseket stb. – tanulmányozva szembeötlő, hogy a kor emberének mozgását milyen hihetetlenül szűk korlátok közé szorították az akadálytalanul szétterülő vizek. A hegyeket meg lehetett mászni, az erdőkön, ha ügyel bajjal is, de még egy lovas ember is át tudott vergődni, de a szétfutó, nagy tömegű vízzel szemben – gátak, csatornák híján – a kor embere tehetetlen volt.

A 16. század második felét is magába foglaló ún. kis jégkorszak idején a jelenleginél sokkal hűvösebb, csapadékosabb volt az időjárás. A bőséges esők,

kiadós havazások következtében az átlagos vízszint a mainál lényegesen magasabb volt. Mivel gátak nem akadályozták, csatornák nem vezették el a völgyekben összegyűlő vizeket, szinte minden természetes mélyedés, nád-dal, sással benőtt sekély, de átlábolthatatlan „vizesárokká” változott.

Ezekben a völgyekben, mivel a vizek szintje állandóan változott, a helyzet áttekinthetetlen és kiszámíthatatlan volt. Nagy nyílt vízfelületek változtak ismeretlen mélységű nádasokkal, szittyós, süppedékes zombékosokkal, amelyekben megjelenésük látszólagos különbsége ellenére is volt egy közös vonás: lovastul is képesek voltak elnyelni az óvatlan utazót.

A végvár vonal helyét így valójában nem a katonák, nem a Haditanács urai, hanem a természetes védelmi vonalat alkotó folyó- és patak völgyek, mocsarak, illetve a rajtuk átvezető utak, hidak, átkelőhelyek határozták meg.

A természeti adottságok azonban önmagukban nem képeztek leküzdhetetlen akadályt. A vizek nyújtotta biztonság csak viszonylagos volt, hiszen például egy-egy folyó csak addig védte a mögé húzódót, amíg az védelmezte a folyót.²

A török elleni védelmi rendszer megalkotóinak igazi érdeme az, hogy felismerték a vizekben rejlő korlátlan lehetőségeket.

Ehhez a feltételeket az 1568-as drinápolyi békekötés teremtette meg. Ezt követően ugyanis a törökkel szembeni korábbi kapkodást, ad hoc jellegű ellenállást felváltotta a tartós és szilárd védelemre való berendezkedés koncepciója. Még folytak a béketárgyalások amikor megkezdődött azoknak a bizottságoknak – comissioknak – összeállítása, amelyek azt kapták feladatul, hogy egy-egy határterületen felmérjék a védelem lehetőségeit. Végigjárták a környéket, meg szemlélték az utakat, hidakat, átkelőhelyeket. Megmérték a folyók, patakok mélységét, kikérdezték a helyi lakosokat az időjárásról, a vízhozamokról, malmokról. Megvizsgálták a rendelkezésre álló erődítményeket és egyben helyet kerestek a határ védelmét biztosabbá tevő új őrhelyek számára. Tapasztalataikat és javasolataikat azután írásban összefoglalva az Udvari Haditanács elé terjesztették. 1568–1576 között neves olasz mérnökökből, építőmesterekből, tapasztalt veterán katonákból, élelmezési biztosokból, közigazgatási szakemberekből álló küldöttségek járták az országot.³

A közel egy évtizedig halmozódó hatalmas tömegű információ elemzését követően az 1576–77. évi nagy haditanácskozás kodifikálta a magyarországi védelmi rendszer felépítésének és működésének elveit.⁴

A védelem irányításának adminisztratív egységei a nagy földrajzi régiók szerint elkülönülő ún. végvidéki főkapitányságok voltak. Ezek kialakításában bizonyos szervezési-irányítási szempontok is szerepet játszottak. A főkapitányságokat alkotó kisebb egységeknek, a várkörzeteknek kialakulásában viszont már egyértelműen a természetföldrajzi körülmények voltak meghatározóak. A rendező elv mind a kanizsa-bajcsavári, mind a győri, mind az érsekújvári központú alsó-magyarországi, mind pedig a Kassáról igazgatott felső-magyarországi végvidéki főkapitányság esetében azonos volt: ez nem más mint a vízrajz. Kanizsa alá rendelt kisebb várak a Zalát a Murával összekötő Kanizsa patak mocsaras völgyét védelmezték. Komárom (Kiskomárom) a Kisbalaton átjáróit állta el, Zalavár, Szentgrót, Egerszeg a Zala vonalát, Szentgotthárd, Körmend, Sárvár és egy sor kisebb őrhely a Csörnök és a Rába által képzett mocsársávot biztosította. Győr, Komárom a Duna, Érsekújvár a Nyitra, Kassa a Hernád völgyét zárta el. De a nagy tiszántúli várak Kálló, Ecsed, Szatmár is mind valamilyen víz, mocsár védelmébe húzódtak és egyben annak védelmére szolgáltak.

Pontosan ez volt a helyzet a győri főkapitánysághoz tartozó Tatával is. Jóllehet ma már – több mint 200 év csatornázási és lecsapolási munkái után – nehéz elképzelni ugyan, de Tata a 16–17. században egy kiterjedt mocsársáv legfontosabb, ha nem egyetlen átkelőhelye volt.⁵

Mint azt már említettük, a korban az erdők, a mocsarak és kis számú használható út miatt a hadak, de még a nagyobb lovascsapatok mozgása is erősen korlátozott volt. Jóformán csak azok az utak voltak járhatóak, amelyek magasabb helyen feküdtek és olyan talajon vezettek, amely a csapadékot gyorsan elvezette s nem ázott fel. Az ilyen utak – ritkaságuk miatt – hihetetlen fontosságra tettek szert. Megtartásuk, elzárásuk, vagy elvesztésük megpecsételhette egy-egy országrésznyi terület sorsát.

A török korszakkal foglalkozók előtt közismert, a Duna völgyének szerepe. A folyó részben vízi útként, részben pedig a partján futó utak miatt az ország közlekedésének tengelye volt. A török kézen lévő Esztergomból is kiváló út vezetett a Duna partján a keresztény területek felé. Csakhogy ez az út Almás falunál megtört. Innentől ugyanis Szönyig a Duna árterülete húzódott. Magasabb vízállásnál Füzitő szigetként emelkedett ki a vízből, és az ár egészen Naszályig feljött. Ilyenkor mind a tatai tóból lefolyó, mind pedig a várostól északra eredő forrásokból és patakokból származó víz szétterült a völgyben. A bővizű Által ér, a források és a völgybe lefutó patakok

akkor is fenntartották a mocsarat, ha a Duna áradása visszahúzódott. A Tatától a Dunáig húzódó mély mocsáron még a 18. század hatvanas éveiben is csak egyetlen helyen, Tatánál lehetett átkelni. Almás falutól az eddig a Duna partján futó út az Almáshegy peremén hirtelen délre kanyarodott, Tatánál áthaladt a mocsáron, s aztán csillagszerűen szerteágazott. Északnyugat felé Komáromba, nyugatra Győrbe, délkeletre pedig a fontos bányaidai (tatabányai) átkelőhöz lehetett eljutni.⁶

Ez utóbbi szintén nagy fontosságú közlekedési csomópont volt. A budai törökök nyugati irányú mozgását a Dunazug-hegység (Budai- Visegrádi-hegység, Gerecse) tömbje lezárta. A keresztény területek felé vezető legjobb és legrövidebb út a Vértest a Gerecsétől elválasztó Tatai-árkon keresztül vezetett. Bányhidánál azonban ennek az amúgy kiválóan használható útnak át kellett haladnia az Által ér patak mocsaras völgyén.

A Mórtól északra eredő Által ér patak a Vértes hegység nyugati oldalán, a hegységgel párhuzamosan folyik. A Tatai-árknál, Bányhidánál viszont északnyugatra kanyarodik. Mivel az Által ér a Vértes és a Bársonyos közötti természetes völgyben folyik, a terület legjelentősebb vízgyűjtője. Nem csupán a Vértesből lefutó vizeket, hanem a Bársonyos dombság patakjainak egy részét is magába fogadja. Ez az átlag 200-250 méter széles, mocsaras völgy képezhette a hódoltság nyugati katonai határát, amelyen csak Bányhidánál, illetve Tatánál lehetett átkelni. A mocsár Bányhidánál meglehetősen széles és mély lehetett, mert amint Istvánffy említi, 1594-ben a török hadaknak hidat kellett itt verniük, hogy a völgy másik oldalára átkelve bekeríthessék Tatát. A mocsár tehát itt valóban egy tatai kitérőre kényszerítette a nyugat felé igyekvőket. Egy-egy jó vezetővel rendelkező kisebb portyázó csapat persze átjuthatott Bányhidánál, de az általában igen sürgős visszautat már könnyen elállhatták a tataiak. Merthogy Tata a 16. század utolsó harmadának idézőjelben vett békeidőszakában elsősorban nem mint erőd, hanem mint határőrs funkcionált. A drinápolyi béke csak a nyílt háborúnak vetett véget, de nem tisztázta sem a határokat, sem a vitatott területeken élő alattvalók helyzetét. A határok bizonytalansága és összemosódása miatt egy sajátos és meglehetősen sok összecsapásra okot adó, kényes katonai helyzet alakult ki. Mind a törökök, mind a keresztények rendelkeztek egy-egy olyan palánkokkal, őrházakkal jól biztosított területtel, amelyen belül katonai szupremációjuk megkérdőjelezhetetlen volt. (A törököknél ezt a vonalat a Visegrád, Vörösvár, Vál, Zsámbék palánksor jelölte.) Ezen zónák

között viszont ott feküdt a egy meglehetősen széles, bizonytalan jogi és katonai státusú sáv, amire mind a török mind a magyar oldal igényt tartott. Egyiknek sem volt viszont elegendő ereje ahhoz, hogy a másikat kiszorítva egyedül birtokolja a területet. Esetünkben, bár a török katonai fennhatóság csak a Vértesig ért, hódolt falvak még messze Tata mögött is voltak. A keresztény oldal katonai határa viszont valahol a hódolt területek közepén, az Által ér völgyénél húzódott. Ennek a legkülső határövnek volt szöszerinti véghelye a 16. század utolsó harmadában Tata.

Az 1568 után meginduló építkezések egyértelműen bizonyítják, hogy az adott politikai-katonai helyzetben a Haditanács fontosnak tartotta a tatai vár megerősítését és megtartását, jöllehet Orban Süess 1577. évi építési jelentése többször is leszögezi, hogy Tata a közeli magaslat, illetve a vár szűk volta miatt nem alkalmas arra, hogy nagyobb ostromnak ellenálljon.⁷ Pedig erre az 1591-ben kirobbanó 15 éves háború időszakában ugyancsak gyakran sor került.

A hosszú háború idején a harc egyértelműen az olyan nagy, hadászati jelentőségű erődökért folyt mint Győr, Komárom, Esztergom, Buda, Eger. A kisebb erősségek ostromai, a nyílt ütközetek csak mint az ezekért folyó küzdelem részei jöhettek számításba. Ennek ellenére a tatai vár hadászati jelentősége – Komárom, Győr, valamint a dunai fő közlekedési út elzárása miatt – a 15 éves háború idején jelentősen megnövekedett. 1594-ben Esztergom keresztény ostromát követően a török katonai vezetés Budát és az utánpótlás szállításának egyetlen lehetséges útvonalát, a Dunát féltve, megtámadta Győrt. A felvonuláshoz azonban, mivel Budáról erre vezet a legrövidebb út, mindenképpen el kellett foglalnia Tatát.

1595-ben Esztergom és Visegrád keresztény kézre kerülése után Tata ismét nagyot nőtt a török szemében, hiszen Győrt immár az egyetlen vékony köldökzsinór, a Bánhidánál áthaladó szárazföldi út kötötte Budához.

1595 és 1597 között a figyelem a Dunántúlról kelet felé fordult. Erdély, Moldva, Havasalföld és a Habsburgok törökellenes szövetsége nyomán a hadműveletek súlya áttevődött az Al-Duna vidékére. Mihály vajda fellépésével a dunai felvonulási út és a magyarországi vilajetek élelmezése szempontjából nélkülözhetetlen élelmezési bázis került veszélybe. Az újabb kutatások szerint igen valószínű, hogy a szultán 1596-os hadjáratának célja Erdély és a Habsburgok közötti szövetség megbontása volt. Hatvan elfoglalása után azonban, mivel a keresztény hadak következő célpontja Szol-

nok lett volna, a szultáni tanács Eger megtámadása mellett döntött. E fontos vár bevétele után ugyanis lehetőség kínálkozott Erdély és a királyi Magyarország elszigetelésére. Eger eleste, illetve Mihály vajda kiszorítása után, mivel a katonai helyzet az Aldunánál a keresztények számára már nem kecsgetett sikerrel, a hadműveletek ismét a Dunántúlon folytatódtak. A török kézen lévő Győr elszigetelt helyzete ellenére zavarta a Bécsből Komáromba, Esztergomba irányuló szállításokat. Fontos volt tehát minél hamarabb visszafoglalni. Ennek a hadműveletnek volt előkészítése, ha úgy tesszük főpróbája Tata rajtaütéssel való visszavétele.

Ahogy az az eseményekből kitűnik, Pálffy és a tatai rajtaütést vezető parancsnokok alaposan felkészültek az akcióra. Pontos ismereteik voltak a terepről, a távolságokról, az utak járhatóságáról, a vizek állapotáról, a környékbeli falvakról, a lehetséges búvóhelyekről. De a várról is tudtak mindent. Ismerték az árkok mélységét, szélességét, a kapu szerkezetét, az őrség létszámát, de még a környékbeli török erődök parancsnokainak nevét is.⁸ De hogy az akcióra alaposan és régen készültek, azt leginkább a petárdának, ennek a Magyarországon mindaddig nem használt fegyvernek a beszerzése igazolja.⁹

A petárda rendkívül egyszerű elven működött. Egy harang alakú, vastag falú bronz öntvényt lőporral töltöttek meg, s egy kb. arasznyi vastag, erősen megvasalt falra kapcsok, csavarok segítségével szilárdan felerősítették. A fegyvert a berobbantandó kapura akasztották, és begyújtották. A töltet égése során keletkező hatalmas nyomás a falapot a szó szoros értelmében keresztüllőtte a kapudeszákakon. A gyakorlatban azonban a petárda elkészítése és alkalmazása komoly szakmai ismereteket és rengeteg gyakorlati tapasztalatot követelt meg. Az eredményes robbantásnak ugyanis rengeteg előfeltétele volt. Az első probléma mindjárt a megfelelő méretű, formájú és minőségű petárdatest elkészítése volt. Az ágyúcsövek minőségével vetekedő bronz öntvényt kellett használni, különben a robbanás nem a kaput, hanem magát a petárdát vetette szét. Szintén nagyon kellett ügyelni arra, hogy milyen összetételű, égési sebességű, szemcsézettségű, lőport használtak a töltethez. Egy rosszul adagolt, gyenge minőségű töltet nem törte be a kaput, a túl nagy adag lőpor viszont a petárdát vetette szét.¹⁰

Mint a fentiekből remélhetőleg kitűnt, a petárdát általában egyedileg, az adott kapu méretéhez, vastagságához, szerkezetéhez igazodóan volt célszerű elkészíteni. Bár forrásaink erről nem szólnak, csaknem biztosra ve-

hetjük, hogy a Tatánál felhasznált petárdát – a várkapu paramétereinek ismeretében – kifejezetten erre a feladatra, Bécsben készítették el.¹¹ Ez annál is valószínűbb mivel a kapurobbantással való behatolás ötlete kétséget kizáróan Johann Bernsteintől, a robbantást később végrehajtó tisztől származik.¹²

Bernstein 1597. május 20-án felkereste Pálffy Miklóst Érsekújvárott. A tervek egyeztetése után innen indultak másnap Komáromba, ahol már készen várta őket a petárda. Még ezen a napon, estefelé hat sajkára és hat nagyobb hajóra behajózták Johann Baptist Pezzen kapitány frissen toborzott egységének 450 német katonáját.¹³ Húszerző és spanyol lovas lövész negyven komáromi magyar lovassal a szárazföldön küldtek előre. A jelentésből ez ugyan nem derül ki, de a „menetbiztosítás” elvei szerint logikus és indokolt megoldásnak tűnik, hogy míg a lovasok a Duna déli partján kísérték a hajókat, addig a komáromi magyar gyalogosok a Duna északi oldalán vonultak a Zsitva torkolatáig. Innen pedig feltehetően a korábban Pezzen kapitány embereit szállító hajók hozták át őket a déli parton fekvő Almás faluba. Ezt a megoldást valószínűsíti az is, hogy a gyalogosok a komáromi oldalon sokkal gyorsabban és kényelmesebben haladhattak, mivel az út kiváló volt és nem kellett sem rajtaütéstől, sem lelepleződéstől tartaniuk. Így a magyar gyalogság este kilenckor már meg is érkezett Almásra.

Az Esztergomból kirendelt csapatok viszont a rossz idő, a nagy szél és eső miatt sajkáikkal csak igen lassan haladtak előre az árral szemben, így féltő volt, hogy a megbeszélt találkozóra nem érkeznek meg időben. Ez viszont veszélyeztette az egész terv sikerét, hiszen a vár megrohanásánál az első támadóoszlopot a külön erre a célra kiválogatott 500 esztergomi hajdú alkotta volna. Az esztergomiakat vezető Pogrányi Benedek ezért ezt az 500 embert partra tette, s gyalogosan indította el Almás felé. A hajdúk – feltehetően futva – éjfélre elérték ugyan Almást, de Pálffy és tisztjei úgy döntöttek, hogy a rajtaütést a következő éjszakára halasztják. Nyilvánvalóan nem tartották valószínűnek, hogy az erőletett menetben kimerült hajdúkkal, a felázott utakon még pirkadat előtt elérjék a várat. Bár az Almáson történő várakozás kétségtelenül jelentett bizonyos kockázatot, de közel sem akkorát mint, egy elkapkodott felvonulás. Az Almáson áthaladó dunaparti út jelentősége és forgalma Esztergom 1595-ös elfoglalása után ugyanis erősen visszaesett. A tataiak a budai és győri török őrségekkel ugyanis a

Bánhidánál átmenő úton tartottak kapcsolatot. Ennek ellenére Pálffyék mindent megtettek annak érdekében, hogy a tatai törökök neho gy tudomást szerezzenek jelenlétükről. Nem csak a Tata, hanem a Buda, Zsámbék, Székesfehérvár felé vezető utakra is erős őrcsapatokat állítottak fel. Ezek feladata – neho gy az úton járók hírt vigyenek a mieinkről – az volt, ho gy minden arra vetődő utazót feltartóztassanak és őrizetbe vegyenek.

Miközben felállították az őrségeket és a csapatok pihenőre tértek, megérkezett az esztergomi sereg maradéka is. Ezzel a rajtaütésben résztvevő csapatok immár teljes létszámban együtt álltak. Ho gy pontosan mennyien, arról sajnos épp leghitelesebb forrásunk Pálffy Miklós jelentése nem közöl pontos adatokat. A főkapitány számszerűen csupán 1300 katonát említ, de sem a komáromi sem az esztergomi csapatrészek teljes létszámát nem adja meg. Így a Tata alá felvonuló katonaság számát – egyelőre – a két történetíró Hieronymus Ortelius és Istvánffy Miklós krónikái alapján tudjuk meghatározni. A korabeli beszámolók, levelek alapján dolgozó Ortelius 3000-re teszi az akcióban részt vevők számát, míg Istvánffy 1200 magyar, 1000 német gyalogosról és 500 lovasról, azaz 2700 főről tudósít. Tekintve, ho gy a vállalkozásra a három környékbeli nagy várból, Komáromból, Érsekújvárból és Esztergomból vonták össze a katonaságot, a 2700–3000 fő körüli létszámot teljes mértékben reálisnak tarthatjuk.

A vár megrohanásának „forgatókönyvét” Pálffy jelentése szerint már május 22-én kora délután kidolgozták Almáson. A sereg szigorúan megszabott rendben éjjel körül indult meg Tata felé, ahová az izgalmas, de eseménytelen felvonulás után szerencsésen meg is érkezett.

Mivel a vár bevételének alapfeltétele a kapu berobbantása volt, az első legfontosabb feladat a petárda gondos elhelyezéséhez szükséges idő biztosítása volt. Ez a kényes és tegyük hozzá kockázatos feladat a törökül kiválóan beszélő Rác Illésre és két kipróbált lovasára hárult. A török ruhába öltözött katonák bátran fellovagoltak a vár hídjára és szóba elegyedtek az őrséggel. Elmondták, ho gy Győrből Budára küldték őket élelmiszerért. Most visszafelé tartanak, de mivel már hosszú ideje úton vannak, arra kérik az őrséget, hadd pihenjenek meg a vár alatt. Mivel Győrben valóban nagy hiány volt élelmiszerben, s a hajdúk is gyakran portyáztak Tata körül a kapu-őrség nem találta sem szokatlannak, sem gyanúsnak az éjszaka közepén felbukkanó látogatók kérését. Miközben e beszélgetés zajlott Bernstein és emberei feltölték a vár hídjára azt a négykere kű kocsit, amelyre a petárdát rögzítették.

Mivel éjszakára a vár csapóhidját felhúzták, a petárdát csak úgy tudták a kapuhoz illeszteni, ha valahogy áthidalták az állandó híd és a kapu közötti rést. Erre szolgált ez a speciálisan megépített hosszú kocsi, amelynek elülső részére a petárdát, a hátsóra pedig egy megfelelő ellensúlyt rögzítettek. Így, jöllehet az elülső rész a petárdával már a várarok fölött „lebegett”, a kocsi, a hátsó részen elhelyezett ellensúlynak köszönhetően nem veszítette el egyensúlyát, s nem zuhant az árokba.

A török kapuőr ugyan nem értette, minek hoznak egy szekeret a hídra, de Pálffy lovasai megnyugtatták, csak azért van erre szükség, mert félt, hogy a kóborló hajdúk az éjszaka sötétjében még elragadják tőlük az értékes élelmiszert. Nos az éjszaka valóban sötét, az őr pedig igen álmos lehetett, mert már csak akkor fújt riadót, mikor Bernstein meggyújtotta a petárdát. Eztán pedig csupán már néhány pillanatra volt szükség ahhoz, hogy bekövetkezzen a robbanás. Az eredmény messze felülmúlta a várakozásokat, hiszen a petárda nem csupán a felhúzott hidat, hanem a mögötte levő kaput is szétszaggatta. Még szét sem oszlott a robbanás füstje, mikor húszt, a vallon lovas lövészek századából kiválogatott spanyol és vallon nemes rohant a vár hídjára. Az ő feladatuk volt, hogy egy előre elkészített „rohamhidat” vessenek át a várárkon, s ezen keresztül elsőként behatolva a várba addig tartsák a kaput, míg a rohamoszlop élén haladó 500 esztergomi hajdú meg nem érkezik. A hajdúkat Pezzen parancsnok német katonáinak válogatott osztaga követte. Ebbe az egységbe, mivel a kapuközben és a vár területén heves közelharcra lehetett számítani, kizárólag csak a kézitusaiban jártas pikások közül válogattak katonákat. Ehhez a támadáshoz azonban szokásos fegyverzetük, az 5-6 méter hosszú pika helyett alabárdokkal, és rövid lándzsákkal szerelték fel őket. A lövészeket és muskétásokat, hogy a fegyverek izzó kanóca el ne árulja őket, a huszárokkal együtt a rajtaütést fedező külső őrláncba osztották be. Háromszáz, hordozható hidakkal és létrákkal felszerelt magyar gyalogos pedig, mint Pálffy írja „... a vár másikk...” feltehetően nyugati oldalán a falakat megmászva igyekezett bejutni a várba.

A robbanást követő néhány percben dőlt el a rajtaütés sorsa. Ha ugyanis a török őrségnek sikerült volna elállnia vagy eltorlaszolnia az amúgy nem túl széles kapuközt, a keresztények túlereje nem érvényesülhetett volna. Erre azonban – bár a mieink felkészültek rá – nem került sor, a rohamoszlop 500 hajdúja érdemleges ellenállás nélkül özönlött el a várat. A készü-

letlen török őrség szórványos ellenállását gyorsan és kíméletlen erővel fojtották el. Pálffy szavai szerint „... minden törököt aki védekezett és feleségével meg gyermekeivel együtt nem menekült a vár belsejében lévő toronyba, levágtak...”. A várból mindössze tízen tudtak a tó felőli oldalon elmenekülni, de ezek közül is négyet az őrségbe rendelt huszárok elfogtak. A diadal azonban korántsem volt még teljes, hiszen a vár belső terét jórészt kitöltő palota épülettömbjét a törökök továbbra is tartották. Ennek kézre kerítése nélkül viszont a már elfoglalt külső védelmi öv tarthatatlan volt. Sajátos patthelyzet alakult ki. A törökök még nem vesztették el teljesen, a keresztények pedig még nem nyerték el teljesen a várat. A robbanás természetesen messzire elhallatszott, s így messzi vidéken híre ment a tatai harcnak. Jóllehet az idő sürgetett, Pálffynak mégis meg kellett várnia a hajnalt, hiszen a palota zárt tömbje elleni támadás sötétben nem sok reménnyel kecsegtetett. Pirkadatkor azután a bástyákon álló ágyúkat a palotára szegezték és annak rendje s módja szerint „*hitre felkérték*”. A törökök azonban abban reménykedve, hogy a robbanás és a csatazaj hangjára hamarosan felmentés érkezik, egyelőre nem akarták megadni magukat. Pálffy erre parancsot adott, hogy a német lövészek és muskétások létrák segítségével négy helyen rohamozzák meg a palotát. A törökök látván, hogy a helyzet komolyra fordul, immár szívesen átadták volna a várat, de a palotabeli gazdag zsákmány reményétől fellelkesült németek olyan hangos kiáltozással rohantak a falakra, hogy ezt már senki sem hallhatta. Kérdés persze, hogy az átláthatatlan, zürzavaros helyzetben egyáltalán meg akarták-e hallani, hiszen a korabeli hadijog szerint a rohammal bevett várakban a katonaságnak joga volt a zsákmányhoz.

A palotabeli szórványos és lanyha ellenállás megtörése után Pálffyék azonnal hozzáfogtak a berobbantott kapu kijavításához. Ennek befejeztével a sereg elvonult, de tartva egy esetleges török ellenakciótól jelentős őrséget hagytak hátra. A várban maradt Pezzen parancsnok 450 német katonája, 300 hajdú és 25 huszár. A népes őrségnek nem sok félnivalója volt, hiszen az erősség bőségesen el volt látva fegyverrel, lőszerrel. Ráadásul május 23-án Komáromból megérkeztek az ágyúkhöz értő tüzemesterek és 30 szekérszékényi élelem is.

Tata, jóllehet egyébként a várrendszer másodvonalbeli elemei közé tartozott, 1597 májusában stratégiai fontosságra tett szert. Elfoglalásával ugyanis ismét biztonságossá vált a császári-királyi csapatok felvonulásában és

ellátásában oly fontos szerepet játszó dunai víziút Komárom-Esztergom közötti szakasza. Emellett Esztergom helyzete is jelentősen javult, hiszen Tata eleste után immár viszonylag jó és rövid szárazföldi utak kötötték össze Komárommal. A török kézen lévő Győr viszont – a források tanúsága szerint – igen nehéz helyzetbe került, hiszen Tata elvágta Budától és hátszágbeli utánpótlási bázisaitól. A fenti körülményeknek köszönhetően Tata bekerült az 1597-es esztendő hadieseményeinek forgatagába. Birtoklása fontos tényezőként játszott szerepet Pápa sikeres visszafoglalásában, és Győr – egyelőre – sikertelen ostromában. Jelentőségének megnövekedését mi sem jelzi jobban, mint az, hogy 1597 októberében a török főserég Tata ostrom alá vételével igyekezett elérni Győr felmentését.¹⁴

A hadiesemények alakulása Tatát néha ugyan az érdeklődés homlokterébe emelte, de a vár szerepéről, jelentőségéről napjainkig nem született levéltári kutatásokon alapuló méltó feldolgozás. Ezért reméljük, írásunk segít abban, hogy Tata történelmünkben az őt megillető helyre kerüljön, s mindenki előtt világossá váljon, hogy a 16–17. század természetföldrajzi viszonyai között milyen fontos szerepet játszott a török elleni védelmi vonal is az ország megtartásában.

Jegyzetek

1. A várrendszer természetföldrajzi viszonyaira vonatkozó kutatásokat az Országos Tudományos Kutatási Alap T 19789. számú pályázatának támogatásával végeztük.

2. Kiváló példákat találhatunk erre vonatkozóan a Rába mellékén. Vas vármegye közgyűlései több határozatban rendelték el a folyópart megerősítését. Ahol is „... ahogyan a szükség megköveteli, fákat vágnak ki, árkokat ásának és palánkokat építenek, vagy esetleg csatorna ásásával a folyó medrét is máshová terelik.” 719-es regesztá. Tóth Péter : *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595-1600.* Vas Megyei Levéltári Füzetek 2. Hely nélkül, 1989.

3. Működésükről többek között a következő iratokból értesülhetünk: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv Hofkriegsrat Akten Expedit 1579. july. 1., illetve Registratur 1579. jún. 2.

4. Ezeket vázlatosan áttekintette Kelenik József: *A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Királyságban a XVI. század második felében* című írása. *Studia Agriensia* 17, 27-39. Eger, 1997.

5. Tata történeti földrajzi környezetének bemutatásához a következő térképeket használtuk fel: az I. katonai felmérés szelvényei közül Colonna XI. Sectio 18-19, a II. katonai felmérés szelvényei közül Colonna XXIX, Sectio 49., *Umgebung von Totis M1:57600* Wien, 1874. *Hadtörténelmi Térképtár G.I.h.671.*, Komárom megye 1:144000, Wien, 1869. *Hadtörténelmi Térképtár B.IX.a.1838.*, Komárom vármegye közigazgatási és földmívelési térképe Budapest, 1912. *Hadtörténelmi Térképtár B. IX. a. 1846.*

6. A mocsár ábrázolását lásd a *Hadtörténelmi Térképtárban* található B. IX. c. 715. jelzetű kéziratban. *Mappa von den grossen Morast wie selber situiret von Tottis bis Almas, und von der andern Seiten, an dem Szönyer Hotter, der Inhalt des Morasts ertragt in Almaser Hotter 1305483 Quadrat Kalffter. Oder auf 3263 Brespurger Metzen Anbau. In der Tottiser Herrschafft ertragt 1497948 Quadrat Klaffter oder 3744 Brespurger Metzen Anbau zusammen 7088 Mötzen ertragt. 1746.*

7. A jelentést Kárfy Ödön tette közzé a *Hadtörténelmi Közlemények* 1918-as számában.

8. A rajtaütés történetének bemutatásához az alábbi forrásokat használtuk fel: Pálffy 1597 május 24-én Újvárott⁵⁶ kelt jelentésének másolata. Le-

lőhelye: Österreichische Nationalbibliothek Handschriftensammlung, Codex 987o. f. 563r.-565.r. Úgy véljük, hogy mivel a tudósítást maga a rajtaütés parancsnoka írta, minden tekintetben ezt az iratot kell az események leghi-telesebb forrásának tekintenünk. Annál is inkább, mivel a korszak történe-tének megbízható krónikása, Ortelius néhány nyelvi, stiláris pontosítástól eltekintve Pálffyval egyező módon beszéli el az eseményeket. Hieronymus Ortelius: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen der Statt und Westungen auch Scharmüzeln und Schlachten so in Ober und Under Ungern auch Siebenbürgen mit dem Türcken von anno 1395 biss auff gegenwertige Zeit denckhwürttig geschehen.* 214-215. Nürnberg, 1604. A jelentés egyik ere-detijét Jedlicska Pál a századfordulón átültette ugyan magyarrá, de közlése egy fordítás és egy tartalmi ismertetés sajátos keveréke. A közzétett szöveg a sok pontatlanság és fordítási hiba miatt inkább csak tájékozódásra alkal-mas. Jedlicska Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, győri hősnek életraj-za és korához 1552–1600.* 622-625. Eger, 1897. Istvánffy Miklós krónikája az ismertetett forrásokhoz képest új adattal csupán egyetlen ponton szol-gál. Egyedül ő említi meg a rajtaütésben meghatározó szerepet játszó há-rom magyar lovas vezetőjének, Rác Illésnek nevét. Nicolao Istvanfi: *Historia regni Hungariae, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis: a quo apostolicum hoc regnum turcarum potissimum armis barbaren invasum, libris XXXIV. Rerum in Pannonia, Dalmatia, Transylvania, Moldavia, Bosnia, Illyrica ...* 434. Viennae, 1758. Mivel a források azonos módon beszélik el az eseményeket, a tanulmány további részeiben nem jegyzeteljük külön-külön a rajtaütés egyes részleteit.

9. Takáts Sándor szerint a magyar végvidéken már az 1580-as években használtak petárdát. Takáts Sándor: *Magyar tüzes- és lövő szerszámok.* In: Századok, 1908. 55. Véleményét azonban nem tartjuk helytállónak, mivel egy ilyen nagy erejű új fegyver alkalmazása épp olyan komoly feltűnést okozott volna, mint az 1597-es tatai, vagy az 1598-as győri alkalmazás.

10. Kalmár János: *A petárda a XVI-XVII. század várostromainak szol-gálatában.* In: Hadtörténelmi Közlemények, 1939. 187-204.

11. Az 1598-as győri robbantáshoz használt petárda is Bécsben készült.

12. Erre utal Pálffy jelentésének következő részlete, „... und muss ja sagen, das der höchste Gott dem von Pernstein seine sachen der massen gesprengnet, dass alle dieselben, wie er selbst proponiert erwindscht und

glücklich abgegangen...”, azaz „...köszönetet kell mondani a kegyelmes Úr-istennek, hogy Pernstein úr dolgai a robbantásnál — mindenben úgy, ahogyan ő maga előadta — a kívánt módon és szerencsésen mentek végbe...”. Bernstein személyéről egyelőre meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk. Mivel azonban Pálffy a német nyelvű jelentésekben merőben szokatlan módon egy helyütt „Don Joan von Pernstein-nek” nevezi, feltehető, hogy spanyol származású vagy spanyol szolgálatban álló katonaként Németalföldről jött Magyarországra.

13. Pezzen 1597 márciusában kapott megbízást 1500 német gyalogos toborzására. Katonáit a komáromi, érsekújvári és váci helyőrségekbe osztották be. Eugen Heischmann: *Die Anfänge des stehende Heeres in Österreich*. 235. Wien, 1925.

14. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv Alte Feldakten 1597/10/3, 1597/10/4, 1597/10/5

Kedves Gyula: Fegyverzet és haditechnika a 15 éves háborúban

A fegyvertörténet a kézfegyverek fejlődése során három nagyjelentőségű változást tart számon, amelyek forradalmasították a hadművészetet. Ezek közül a harmadik, a tűzfegyverek elterjedése volt a legnagyobb hatású változás, amely teljességgel átalakította az európai hadseregek szerkezetét, s alkalmazási formájukat. Ennek számos megnyilvánulását éppen a tizenöt éves háborúban figyelhetjük meg.

A tűzfegyverek tömeges elterjedését a muskéta, egy, a korábbiakhoz képest könnyebb, és egyszerűbben kezelhető puska megszerkesztése eredményezte a 16. század folyamán. Puskákat a gyalogság már a 15. században alkalmazott, elterjedésük először Nyugat-Európában figyelhető meg, majd fokozatosan hódítja meg a keleti térségeket is.

A 16. század végén már minden valamire való hadsereg tömegesen használ tűzfegyvereket, a 17. század végére pedig (a szurony megszerkesztésének köszönhetően) a gyalogság kizárólagos fegyverévé válik. Viszonylag gyorsan lett tehát a puskából a legfontosabb fegyver, aminek kettős oka van. Először a hatásfoka. Egy sor módosítással, újítással, találmánnyal tökéletesítették a 15–16. század fordulóján bizony még nagyon is kezdetleges tűzfegyvereket, amelynek eredményeképpen egyszerűbben lehetett kezelni, megnőtt a tűzgyorsaságuk, s megbízhatóbban működtek. Gyakorlatilag nem létezett olyan védőeszköz, ami ellenállhatott a megfelelő távolságból leadott puska lövésnek. Ellenállhatatlan támadófegyver alakult ki. A másik ok az előállítás viszonylagos olcsóságában rejlett. A 15. században a csatateret vitathatatlan ura a nehéz fegyverzetű katonaság volt. A gyalogsági fegyverzet és felszerelés sem volt éppen olcsó, de egy nehézlovas fegyverzete - elsősorban a lemezvértékből álló páncél értéke miatt - gyakorlatilag elérhetetlen volt nem csak az átlagember, de a katonáskodók tömegét adó köznemesség számára is. A nagy átütőerővel rendelkező puska megjelenése rövidesen véget vetett a - bár látványos, de roppant nehézkes és kényelmetlen - gótikus páncélok tündöklésének. Az a fegyver, amellyel nagyobb távolságból is egyetlen lövéssel legyőzhették a páncélba öltözött katonát, csak töredékébe került a lovagi fegyverzetnek. Az olcsóbb puskával tömegesen lehetett felszerelni egy hadsereget, amely sikerrel szállhatott szembe bármilyen fényes és iszonyú költséggel felállított lovagi sereggel.

Tulajdonképpen a puska vetett véget visszavonhatatlanul a lovagvilágnak. A tüzfegyverek elterjedése alapjaiban forgatta fel a korabeli hadászatot. Egyre nagyobb szerepet kapott a gyalogság, amely a 17. század végére egyértelműen a legfontosabb fegyvernemmé vált. A lovasságot hosszú időn át nem tudták megfelelő tüzfegyverrel felszerelni, és végül a számukra megszerkesztett tüzfegyverek soha nem érték el a gyalogsági puszkák hatásfokát, ez vezet el majd megszűnésükhöz is. A csaták sorsát soha többé nem dönti már el az egyéni párviadatok kimenetele, csapat csapat ellen küzd, egyre nagyobb jelentőséget kap a manőverezés, ezen belül is a tűzharccal való manőverezés. Az ütközetek többnyire azáltal dőltek el ettől a korszaktól kezdve, hogy melyik fél rendelkezett nagyobb és pontosabban irányzott tüzerővel. A gyalogság fegyvereivel szemben a legfontosabb követelmény a tűzgyorsaság növelése lett, fejlesztésüket is ennek rendelték alá. Már a 16. században is ismerték a huzagolást, puszkákat is gyártottak már huzagolt csővel, és ismert volt, hogy ezekkel a fegyverekkel sokkal pontosabban lehet lőni, nagyobb távolságra is, mégsem terjedt el a hadseregekben, mert megtöltésük sokkal bonyolultabb volt (a sima csövű fegyverek töltési idejének 3-4-szerese).

A 15. század hadseregeinek sokszínűségétől eltérően a gyalogság egységesülése figyelhető meg. A korszerű hadsereg gyalogsága mindenütt puszkásokból és hosszú lándzsával felszerelt pikásokból állt, majd a 17. század végén megszületett a szuronyos puszkával ellátott sorgyalogság.

A tizenötéves háborúban még a legkülönfélébb csapatnemekből állnak a hadseregek, hiszen ez az időszak még a kísérletezés kora, a Michael Roberts nyomán „hadügyi forradalomnak” elnevezett 1560-1660 közötti korszak derekán járunk. Ennek megfelelően a fegyverek is rendkívül sokfélék, megtalálhatóak közöttük a lovagvilágot idéző lándzsafélék éppúgy, mint a legmodernebb szerkezetű ütőkakasos tüzfegyverek, igaz, még kiforratlan, korai változatai, vagy éppen a tizenötéves háború magyarországi „csodafegyverének” kikiáltott petárda.

A tüzfegyverek tömeges elterjedése a 16. század második felében egyre jobban felértékelte a gyalogságot, s a harc megvívásának legfontosabb – bár semmiképpen nem egyeduralkodó – eszközévé avatta a puszkát. Alkalmazásuk azonban nem teljesen kiforrott, a régi harc eljárásokat, jól bevált harcrendeket felforgatta az új fegyver, nyilvánvaló volt, hogy újat, a tűzharcnak jobban megfelelő taktikát kell kidolgozni. Ebben a háborúban, s az

Európa nyugati harcterein párhuzamosan folyó más háborúban születnek meg azok az új harceljárások, amelyek majd a nagy európai küzdelemben, a harmincéves háborúban „vizsgáznak” s kisebb finomítások után megszi-
lárdul az úgynevezett vonalharcászat, ami egészen a 18. század végéig az európai hadművészet alapja lesz. Természetesen ez nem ment zökkenők nélkül. A kortársak közül sokan megkérdőjelezték a tűzfegyverek fontosságát, és a hadvezetésekre olyannyira (talán még napjainkban is) jellemző konzervatív gondolkodás is húzódozott az újtól, hiszen a korábbi háborúkban „jól bevált” fegyverek már „bizonyították”. Ez nem ennek a kornak a sajátossága, gondoljunk a napóleoni háborúk rohamoszlopai és a tüzérségi tűzősszpontosítás problematikájára, vagy a 19. század közepén a hátultöltő puskától való idegenkedésre, végezetül az I. világháborút megelőző, a géppuska szerepét lebecsülő megítélésekre, vagy a II. világháború első éveiben a harckocsik alkalmazására.

Mindezek alapján úgy gondolom, természetes dolog, ha a fegyverek bemutatását a tűzfegyverekkel, mégpedig a gyalogság kézi tűzfegyvereivel kezdjük. Előtte azonban, ha csak érintőlegesen is, meg kell ismerkedjünk ezeknek a fegyvereknek a működési elvével. A hadművészetet forradalmasító kézi tűzfegyverek megalkotásuktól kezdve egészen a 19. század közepéig azonos alapelven működtek, ez az elöltöltő tűzfegyverek kora. Legjellemzőbb közös sajátosságuk, hogy a töltést több fogással lehetett csak elvégezni, s minden esetben még az igen ritka, kísérleti jelleggel megszerkesztett korai hátultöltő puskáknál is külön voltak választva a töltény egyes összetevői (lövedék, lőportöltet, a begyújtást végző anyag). Az elöltöltő tűzfegyver megtöltése a lőportöltetnek a csőtorkolaton való beöntésével kezdődött. Ezt követően helyezték a csőbe a lövedéket, rendszerint lágy ólomból öntött golyót, majd a fojtást (anyaga kóc, vagy valamilyen vászonanyag, később papír) és az egészet gondosan ledöngölték. Ez a művelet igen fontos volt, mert ha nem döngölték le megfelelő módon a töltetet, a lövéskor megnőtt a hátralökő erő, a fegyver „nagyot rúgott”. Ha a fojtás nem tömített eléggé, a lőporgázok hajtóereje lecsökkent, ezzel együtt a lőtávolság is. A következő műveletsor arra szolgált, hogy valamilyen módon begyújtsák a lefojtott lőportöltetet, és a gyújtás módszere az, ami megkülönbözteti több mint 300 éven keresztül az elöltöltő fegyverek fajtáit. Időrendben kanócos, dörzskerekes, ütőkakasos (kovás) és kémiai gyújtású elsütőszerkezetek alakultak ki. Témánk szempontjából csak az első három

szerkezet az érdekes, sőt tulajdonképpen csak az első kettő, miután az ütőkakasos szerkezet ebben az időszakban még csak korai, meglehetősen kiforratlan változataiban létezik, s a magyarországi harcokban csak elvétve fordult elő.

A harcászatot forradalmasító muskétát kanócos elsütőszerkezettel szerelték fel, ami egy roppant egyszerű, olcsón előállítható, ezért igen népszerű és hosszú ideig alkalmazásban maradt szerkezet volt. Alkatrészeit egy lapos vaslemez (a lakatlemez) két oldalán helyezték el, s a lakatlemezt a csőfar alatt a faágyazat jobb oldalába süllyesztették. Ez a megoldás különben valamennyi elöltöltő elsütőszerkezetre jellemző.

A lakatlemez felső részén, közvetlenül a csőfarba fűrt gyújtólyuk alatt egy többnyire hosszúkás, ritkábban tál formájú mélyedést (a serpenyő) alakítottak ki, ide szórták a felporzó lőport. Maga a szerkezet 2 részből állt, a kakasból, és az elsütőbillentyűvel egybeépített kétszeresen megtört vaspálcából. Utóbbi közepére egy tengelyt csavaroztak, ami egyúttal rögzítette a lakatlemezhez, és az elsütőbillentyű elmozdításakor a vaspálca vége ellenkező irányba mozdult, elbillentette a kakas talpához erősített vaslapot. Míg a mozgatószerkezet a lakatlemez belső részén, addig a kakas annak külső részén helyezkedett el.

A kakas pofái közé kanócot helyeztek, amit, ha meggyújtottak, folyamatosan izzott. Az elsütőbillentyű meghúzásakor a kakas az izzó kanóccal behajolt a serpenyőbe, ott meggyújtotta a felporzólőport. (A fekete lőpor, ha nincsen zárt térben elhelyezve – lefojtva – nem robban, hanem gyorsan és nagy lánggal ég.) Az égő felporzólőpor lángja a gyújtólyukon behatolva felrobbantotta a csőben lévő lefojtott lőportöltetet és a keletkező lőporgázok feszítő ereje kiröpítette a lövedéket a csőből. Feltéve, ha megfelelően kedvező körülmények közepette kísérelték meg a lövést. A kanóc ugyanis csak kedvező időjárás esetén tudta begyújtani a felporzólőport, nyirkos, ködös, pláne esős időben átnedvesedett és nem izzott. Erős szélben nagyon is izzott, és a kanóc végéről lehulló szikrák a lövész akarata ellenére is elsüthették a puskát. A kanóc viszonylag gyorsan égett, ezért időről időre igazgatni kellett a kakason, különben nem ért bele a serpenyőbe. Éjszaka az izzó kanóc messziről elárulta a puska kezelőjét. Mindezeket a hiányosságokat megpróbálták különféle újításokkal kiküszöbölni (a kanócot salétromsavval kezelték, hogy lassabban égjen, viszont faggyúval is kezelték a nedvesség ellen, ami a savas kezelés hatását rontotta, a serpenyőre fedele-

erősítettek, a kanóc áruzkodó izzását kanócrejtővel igyekeztek láthatatlanná tenni), de az igazi megoldást egy új elsütőszerkezet jelentette.

Ez a dörzskerekes, más néven keréklakatos szerkezet volt, amelyet a legújabb kutatások a 15. század végétől eredeztetnek. Érdekességük, hogy már a legkorábbi példányaik is előfordultak Magyarországon, sőt 1501-től már bizonyosan gyártották is hazánkban. Ennek ellenére a szakirodalomban még ma is találkozhatunk az 1517-es nürnbergi feltalálás idejével és Johann Kiefuss órásmester, mint feltaláló nevével. A dörzskerekes elsütőszerkezet működési elve hasonló a közelmúltban még használt tűzköves öngyújtóéhoz. A lakatlemez közepén egy recézett felületű vaskereket helyeztek el. Belső oldalán a tengelyhez erős laprugót erősítettek, külső részén a tengelyvég négyszögletes kialakítást kapott, amelynél fogva egy kulccsal „felhúzták”, vagyis a rugót megfeszítették.

A kakas eltért a kanócos szerkezet kakasától, a kakaspofák nyílását csavarral lehetett szabályozni, s közéjük piritet (egy magas kéntartalmú ásvány, amely kő állapotában gyakori a hegyekben) fogtak be.

A serpenyő közvetlenül a keréknél helyezkedett el, így ha a kakast a kerékre hajtották, az elsütőbillentyű meghúzásakor kioldódó rugó megpördítette kerék szikrákat csíholt a piritkőről, s a szikrák meggyújtották a serpenyőbe szórt felporzólóport. A gyújtóláng a gyújtólyukon keresztül be-robbantotta a lőportöltetet, akár csak a kanócos puskánál. Ezzel a szerkezettel sokkal biztosabb volt a gyújtás, itt már csak a minden felporzólóporral működő tűzfegyvernél problémát okozó gyújtólyuk bedugulás jelentett gondot. A fekete lőpor égésekor nagy mennyiségű salakanyag keletkezik, ami egy idő után eldugítja a szűk gyújtólyukat. A szerkezet legnagyobb baja azonban nem ez, hanem a kanócoshoz viszonyított drágasága volt, illetve a bonyolult szerkezet gyakori meghibásodása, amit csak puskaműves tudott javítani. Ennek ellenére gyors ütemben terjedt, mivel kanócos fegyverrel nem lehetett a lovasságot felfegyverezni. A dörzskerekes szerkezetnek köszönhető a lovasság tűzfegyverekkel való ellátása. Gyalogsági puskáknál ritkábban fordulnak elő, a 16. század végén dörzskerekes és kanócos kombinált elsütőszerkezettel láttak el jó néhány puskát, ami a dörzskerekes szerkezet gyakori meghibásodására utal.

A kovás szerkezetek a 16. század közepén jelentek meg. A serpenyőben lévő felporzólópor begyújtását itt is szikra végezte el, amely a kakaspofák közé helyezett kovakő (eleinte pirit) és a serpenyőfedél toldata (az acél)

összeütődésekor keletkezett. Ez jóval egyszerűbb működést és gyárthatóságot jelentett a dörzskerekes szerkezeténél, de a század végéig még csak kis számban használták kiforratlan változatait.

A fentiek alapján érzékelhető, hogy a korszak tűzfegyverei meglehetősen kezdetlegesek, mégis korszakalkotónak bizonyultak, hiszen viszonylagos olcsóságuk nagyobb létszámú katonaság felfegyverzését tette lehetővé, s a harc lefolytatását nagy távolságból is lehetővé tette, továbbá feleslegessé tette a drága páncélt, miután úgysem nyújtott megfelelő védelmet a puskalövés ellen. A gyalogság volt az a fegyvernem, amely a leghamarabb alkalmazkodott használatához. A 16. század végére gyakorlatilag a puskával felszereltek, a muskétásnak nevezett katonák lettek a gyalogság fő ereje. A tizenöt éves háborúban a külföldön (a német tartományokban, Itáliában, Németalföldön) toborzott katonaság alakulatai a későbbi sorgyalogság csíráiként felfogható csapatokba szerveződtek.

Nagyobb részük már puskával volt felszerelve, Kelenik József kutatásai alapján ezek arányát $2/3$, sőt gyakorta $3/4$ részre lehet tenni, ami némileg meghaladta a korszak legmodernebb haderejének tekintett orániai hadseregben alkalmazott mértéket is. Fegyverzetüket pontosan ismerjük a Kelenik által közreadott Bestallungokból (katonaállítási szerződések, amelyek pontosan rögzítik a megkívánt felszerelést és fegyverzetet).

Legnagyobb számban a kanócos muskétákat használták. Nehéz, ormótlan fegyverek voltak, annak ellenére, hogy a 16. század elején alkalmazott muskétákhoz hasonlítva sokat változtak, könnyebbek, egyszerűbben kezelhetők lettek. Súlyuk még így is 6-7,5 kg között mozgott, hosszúságuk 140-170 cm ürméretük 18-19 mm volt. Lőtávolságukról újabban viták zajlanak, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a szakirodalomban korábban elfogadott 200-250 m-es hatásos lőtávolságot meghaladta. Kelenik József tűzfegyverekkel foglalkozó kitűnő tanulmányában (a korabeli puskákkal a közelmúltban Ausztriában laboratóriumi körülmények között végrehajtott lökísérletek eredményeire, illetve kortárs leírásokra hivatkozva) 300-350 m-re teszi hatásos lőtávolságukat, ami elfogadhatónak tűnik. Hozzá kell tennünk azonban, hogy itt nem a mai értelemben vett célzott lövésről beszélhetünk, mert ezekkel a sima csövű fegyverekkel ennél jóval kisebb távolságra sem lehetett célzott lövést leadni. A tűzfegyverek erre az időre kiformalódó harcászata nem is célzott lövésekre, hanem a minél kisebb időközökkel leadott sortüzekre épült, ahol a célzás a fegyver irányba fordí-

tásából állt. Így értendő a 350 m-es hatásos lőtávolság, hiszen az ellenfél tömegébe ekkora távolságból becsapó sortűz is tetemes károkat tudott okozni, sőt eltévedt lövedék még ennél nagyobb távolságról is okozott halálos sérülést.

Ezeket a nehéz fegyvereket szabad kézből nem lehetett kezelni, szükséges volt az alátámasztásuk. Erre a célra a könnyű, hordozható puskavilla szolgált. Ez egy egyszerű vékony farúd volt, alsó végén vashegygel, hogy a földbe szúrassák, felső végén rézből, ritkábban vasból készült villával, amire a puskacsövet fektették. Hossza 100-130 cm között változott. Korabeli ábrázolások alapján a muskétás a puskavillát a bal csuklóján lévő zsinórba akasztva hordta. Éppen a tizenötéves háború időszakából rendelkezünk olyan kardokkal is, amelyek markolatvégződése, vagy a háritólapkengyel kombinációja villaszerűen van kiképezve, így ezzel a fegyverrel helyettesíteni lehetett a puskavillát. Használata azonban nem volt általános. A muskétásoknál különben ritka volt a muskéta mellett más fegyver, pl. kard alkalmazása. A tűzfegyver kezelése ugyanis egy sor segédeszköz használatát igényelte.

Elsősorban a lőportartó palackot, vagy lőporszarut. Két különböző méretű és formájú eszközt tartott magánál a muskétás, egy nagyobb, fából, ritkábban csontból faragott palackot, és egy kisebb, általában szarv alakú lőporszarút a finomabb felporzólőpor számára.

A 16. század végén Németalföldről terjedt el egy nagyobb méretű vasvagy rézlemez csikokkal pántolt fából készült, ívelt oldalú, szögletes lőporos palack, illetve az ökörszarvból készített lapos lőporszarú, amelynek kiöntőnyílása adagoló szerkezettel volt ellátva a töltés meggyorsítására. Ugyanezt a célt szolgálta a bandolier, ami egy kezdetleges töltényöv volt, a vállon átvetve hordták. Az övre zsinórral fűztek fel 10-12 henger alakú fatokot, ezekben egy-egy lövéshez szükséges előre kimért lőportöltet volt. Töltéskor egyszerűen belezúdították a csőbe a tokban lévő lőpormennyiséget. Nem kellett méricskélgni a lőporos palackból a megfelelő adagot, s nem fordulhattott elő túladagolás, vagy a szükségesnél kisebb lőporadag betöltése sem. Ismerünk olyan töltényövet is, amelyen a lőportartó tokok mellett felfüggesztették az olómgolyókat rejtő bőrzacsokot, a különféle tisztítóeszközöket (ezek közül legfontosabb a gyújtólyuk tisztítására szolgáló ár) és a felporzó szarut de még tartalék kanócot is. Kevésbé ruházkodási, sokkal inkább a fegyvert óvó kellék volt a bő köpeny, amelynek szárnyával fedték

be a muskéta elsütőszerkezetét nedves, szeles időben. A széles karimájú kalap többek között arra is szolgált, hogy a több méter hosszúságú kanócot köré tekerjék. Ennek ellenére, és az Európában általános szokástól eltérően a tizenöt éves háború idején a Magyarországon harcoló külföldi muskétások és egyéb lövészek szinte kivétel nélkül könnyű vasból készült lövészsíksakat viseltek.

A muskétánál könnyebb, feltámasztás nélkül is használható fegyverek elterjedése is ehhez az időszakhoz köthető. A szakirodalom többnyire *arquebuse* néven említi őket, bár ez sokkal inkább a lovasság fegyverét jelöli, számtalan változatuk létezett. Többnyire kanócos szerkezettel működtek (az ún. taplópuskák hasonló elven működtek, csak kanóc helyett tapló izzott a kakason), de gyakori volt a dörzskerékes elsütőszerkezet alkalmazása és ezeken a 100-150 cm hosszúságú, 3,5-5 kg súlyú puskákon. Lőtávolságuk és hatásfokuk kisebb volt a muskétákénál, de kedveltek voltak könnyebbségük miatt, s ez bőven pótolta egyéb hátrányukat. A jövő gyalogsági puskáinak különben ezek a fegyverek jelentették az alapját.

A gyalogság másik nagyon fontos része a pikások voltak, akiknek a jelentősége, s ezzel együtt aránya is egyre csökkent. A 16. század első felében még a gyalogság 2/3-át pikások adták, s a döntést pikások támadása eredményezte, a század végén arányuk már 1/3 alá csökkent, s feladatuk a puskás gyalogság védelmére korlátozódott.

A muskétások minden ügyessége ellenére előfordult, hogy a töltést nem tudták időben végrehajtani, s egy hirtelen lovassági támadás ilyen helyzetben katasztrofális lehetett.

Ebben az esetben voltak pótolhatatlanok a pikások akik 4-4,5 m hosszú, erőteljes hegygel ellátott lándzsáikat előre szegezve áthatolhatatlan „tüskefalat” vontak a gyalogos egység köré. A muskétások befejezve a töltést, sortüzekkel üzték aztán el a támadókat.

A pikások, eltérően a muskétásoktól, meglehetősen erős vértézzel voltak felszerelve, ami ugyan nem állt ellen a száz méternél közelebről leadott sortüzeknek, megfelelő védelmet jelentett viszont a lovasság csekélyebb hatásfokú tűzfegyvereivel, illetve a vágó- és döfő fegyverekkel szemben. Az ún. félvértézzet hordták, ami sisakból, mell- és hátvértből, nyak- és vállvértből, valamint rákozott csatakötényből állt. (Utóbbi egymáshoz erősített, a mozgást kevésbé gátló fémlapokból álló szoknya szerű védőeszköz volt a csípő és az altest védelmére.) Ebben az esetben is megfigyelhető a magyarországi hadszíntéren valamiféle előremutató fejlődés: az

itt bevetett pikások vértete könnyebb, mint Európa más részein (Németalföld kivételével). A tizenöt éves háború első éveit leszámítva már nem használják a kar- és combvértet, amelyek kellő védelmet nem nyújtanak, de a mozgást erősen gátolják. Használták viszont ezeket a védőeszközöket vaskesztyűvel is kiegészítve a „nagy kard mestereinek” nevezett gyalogosok, akik nevüket hatalmas méretű (155-196 cm hosszú, 4-6 kg súlyú) két kezes kardjukról kapták. Ezek az altiszti feladatokat is ellátó (mintegy tucatnyi pikásra jutott 1-1 ilyen katona) hatalmas erejű harcosok a közelharc mesterei voltak, ezért a nehéz védőfelszerelés. Az óriási kardok (a fegyvertörténet legnagyobb méretű vágófegyverei!) legfeltűnőbb jegyei a teljes hossz 1/3-át is megközelítő markolat és a penge felső részéből félholdszerűen kiágazó hegyes háritótüske. A penge gyakran hullámos élkiképzésű (ún. lángolt él) a vágófelület növelése miatt, s a keresztvasat gyakran háritógyűrűvel szerelték. Hüvelye nem volt, vállra vetve hordták. Hatása a közelharcban félelmetes volt, csapásával vértetebe öltözött ellenfelét is képes volt kettévágni a „nagy kard mestere”, akinek különleges szolgálatait dupla zsolddal honorálta a hadfogadó. A pikások tisztjei rangjelző fegyverként használták az alabárdot, ezt a század elején a svájci gyalogság kezében még félelmetes támadófegyvert.

Jelentős szerepet töltött be ebben a „hosszúnak” is nevezett háborúban a nagy számú könnyű fegyvertű magyar gyalogság, a hajdúk. A szakirodalomban máig elterjedt téves nézet, hogy a magyar gyalogosok nem nagyon használtak tűzfegyvert. Források sora tudósít ennek az ellenkezőjéről. Már a század közepén általános volt, hogy a várak védelmére magyar puskásokat rendeltek.

A század végén a magyar hajdút bemutató minden leírás és képi ábrázolás legfontosabb fegyverként a rövid csövű, könnyű kanócos puskát említi, illetve mutatja be.

Kelenik József kutatásai nyomán vált ismertté a hajdúk toborzására Adolph Althan ezredes számára kiadott megbízólevél 1604-ből, ami egyértelmű bizonyíték a puska magyar katonaság általi általános használatára: a magyar katonának puskával legyenek ellátva, „miként az a magyar nemzetnél szokásos”.

A rövidcsövű puska mellett könnyű magyar szablya és övbe tűzött csákányfokos vagy fokosbalta egészítette ki fegyvertüket. Védőfelszerelést egyáltalán nem használtak, még sisakot sem.

Bár ebben az időszakban már egyre nyilvánvalóbb a gyalogság nagyobb használhatósága a harctereken, a katonák nagyobb része Magyarországon még lovas. Nemcsak a magyar katonaság, amely köztudottan sokkal inkább a lovas szolgálatot részesítette előnyben, de a külföldön toborzott csapatok között is jellemző ez. A két elem fegyverzete erősen eltér egymástól, ahogy harceljárásaik is. A lovasság esetében igaz, hogy a magyarok kevésbé kedvelték a tűzfegyvereket, a külföldi lovasság viszont az egész harcászata a tűzfegyverek alkalmazására alapozta, egészen addig a mértékig, hogy az már a lovasság természetéből fakadó mozgékonytságot, lendületességet, átütőerőt is háttérbe szorította. Vegyük hát számba fegyverzetüket csapatnemenként.

Az *archibusier* néven említett puskás lovasság (lovas lövészek) fő fegyvere a dörzskerekes elsütőszerkezettel felszerelt középhosszú (90-120 cm-es) puska, az *arquebuse* volt. 150-200 m-ig terjedő lőtávolsága volt az, ami nagyon kedveltté tette alkalmazásukat, ugyanakkor ez okozta legnagyobb hátrányukat is, hogy igazi lovasságként nem nagyon voltak használhatóak, amire később még visszatérünk. Kiegészítő fegyverként a nyeregkapához erősített bőrtokban 1, legfeljebb 2 nagyméretű ormótlan dörzskerekes pisztolyt (*puffert*) tartottak, ami elsősorban a közelharc válságos helyzeteiben önvédelmüket szolgálta. Sajátosságuk a markolat végén lévő súlyos gömbszerű végződés, ami a fegyver kiegyensúlyozása mellett azt is lehetővé tette, hogy a kilőtt pisztolyt ütőfegyverként, mintegy buzogány helyett használják. A közelharc legfontosabb fegyvere egyébként az egyenes pengéjű, markolatszereléses lovaskard volt, ami dőfésre és vágásra egyaránt használható.

Védőfelszerelésük a pikásokéhoz hasonló félvértezet volt, bár néhány vallon ezrednél teljes vértzetet említenek a hadfogadó szerződések, annak részletezése nélkül. Hosszú, könyékig érő vaskesztyűt több ábrázoláson is láthatunk, karvértet viszont nem és erősen kérdéses a combvért használata is.

A tizenöt éves háború legkeresettebb lovas zsoldosai a „fekete lovasok” voltak. Kizárólag németekből álltak (emiatt a szakirodalom gyakran német lovasságnak említi). Feladatuk, alkalmazásuk s így fegyverzetük is hasonló volt az előző lovassági csapatnemhez, azzal a különbséggel, hogy itt a fő fegyver a pisztoly volt. 2-3, de gyakran 5-6 dörzskerekes *puffert* is elhelyeztek a lovon, puskát viszont csak egyes időszakonként és csak alakula-

taik kisebb hányadánál rendszeresítettek. Harcászatuk alapja a pisztoly használata volt. Mindkét tárgyalts csapatnem a *caracole*-nek nevezett harcmódot alkalmazta a legszívesebben, aminek keretei között a legteljesebb mértékben kihasználhatta tűzfegyverei hatását. Az ellenfelet a kellő hatásos lőtávolságra vágásban közelítette meg, majd elkezdte a tűzharcot, ami abból állt, hogy kilőve pisztolyai többségét az egység két oldalán, az utolsó sor mögé vonult, hogy ott újra töltsé fegyvereit. A sorok egymás után hajtották ezt végre, ami azt eredményezte, hogy a csapat előrenyomulása végtelenül lelassult, sőt akár le is állt, hiszen a tűzharc kezdetekor lépésre kellett váltani, mert vágásban lőni még csak csak lehetett (célzásról természetesen szó sem lehetett, itt is a tömegtűz hatása volta fontos), de a fegyvereket megölteni már nem. Miután a sorok egymás után hátra kellett, hogy vonuljanak a mögöttük lévő sor tüzelésének biztosítására, a *caracole* tulajdonképpen egy helyben folytatott tűzharc volt. (Ezt ismerte fel néhány évtizeddel később Gusztáv Adolf, s a svéd lovasság újszerű alkalmazása mozditja majd ki a nyugat-európai lovassági harcmódot a zsákutcának bizonyuló helyzetéből.) További problémát jelentett, hogy a *caracole* gyalogság elleni alkalmazása nem mindig volt célirányos. A muskéták ugyanis sokkal hatékonyabb fegyverek voltak a lovasság tűzfegyvereinél, így ha a megtámadni kívánt gyalogos egységben megfelelő arányban voltak muskétások (márpedig a 16. század végén már mindenütt meghaladta a lövészek száma a pikásokét) a *caracole* „visszafelé sült el” és a muskétagyolók vágtak rendet a lovasok között. Ebben az esetben csak a gyors lovasrohammal kombinált tűzharc lehetett megfelelő harceljárás. (Az is igaz, hogy a lovasrohamnak viszont a pikások „tüskefala” jelentett alig leküzdhető akadályt, így hát nem volt könnyű élete a lovaskatonának.)

A fekete lovasok különben vértezetüknek köszönhatték nevüket. Takarékoság miatt a vértezetet ugyanis vastag fekete mázzal vonták be, így nem volt szükség a felület polírozására és karbantartásuk is egyszerűbb volt. Vértezetük szerkezete a puskás lovasságéhoz volt hasonló, azzal a kiegészítéssel, hogy a háború első felében hozzá tartozott vértezetükhöz a csatakötény és a teljes kart borító vért is. A közelharcban a már leírt lovaskardot használták.

A külföldi zsoldos lovasság elitjét és a klasszikus lovassági harcmódban alkalmazott csapatnemet a vértesek, más néven *kürasszirok* jelentették.

Tulajdonképpen a 15. századi csatadöntő nehézlovasság korszerűsített változataként értékelhetők. Fegyverzetük is ennek megfelelően, elsősorban a közelharc megvívásához igazodott, amelyek közül legfontosabb a súlyos, kétélű pengével ellátott kard volt. Erőteljes hegye dőfésre is alkalmasá tette. Markolatán megjelentek a kiegészítő szerelések, a keresztvashoz csatlakozó hártógyűrűk. Ez a kezdete a markolatszereléses kardok fejlődésének, ami összefügg a vértezett könnyebbedésével. A vaskesztyű eltűnésével gondoskodni kellett a fegyvert markoló kézfej védelméről, s a 18. században bonyolult, hártógyűrűkből és lapokból, markolatvédő pántokból és kengyelekből álló markolatok alakultak ki, amelyek szinte kosarat képeztek a kézfej körül. (Egyik legjellemzőbb típusa a *schiacona*, amely ugyan nem kifejezetten lovassági fegyver volt, de ekkor még nem is választották szigorúan külön az egyes fegyverek kardtípusait.) A tizenöt éves háborúban a *kürasszir* vértézete még teljes vértezet volt, ami az eddig ismeretett félvértek elemein túl zárt sisakot, a teljes kart borító vértet vaskesztyűvel, a térdet is védő rákozott combvértet is magában foglalt. Tűzfegyverként 2 dörzskerekes *puffer* pisztolyt használtak, a tizenöt éves háború második felében több ezrednél rövidebb csövű puskát is rendszeresítettek. A nehezen mozgó csapatnem igazából csak a csatadöntésre szánt lovasromok végrehajtására volt alkalmas, így a nagy mozgékonyt megkívánó magyarországi hadszíntéren csak kisebb számban harcoltak.

A külföldi lovasság legfiatalabb, mondhatni ekkor megszülető csapatneme volt a dragonyos. A dragonyosok voltak az összekötő kapocs a 16. és 17. század lovassága között, annak dacára, hogy szervezésükkor tulajdonképpen csak lóra ültetett gyalogságnak tekinthetőek. Dörzskerekes szerkezetű, de a muskéta méreteihez közelítő puskával szerelték fel őket (puskavillát ezekhez már nem használtak), ezáltal gyalogos harc megvívására is alkalmasak voltak. Nehéz, kétélű, egyenes pengéjű lovaskardjuk, illetve egyetlen pisztolyuk a lovas közelharcra szolgált. Egy univerzális csapatnem alakult tehát ki, ami azonban fejlődését tekintve egyértelműen a lovassághoz tartozónak tekinthető. Már szervezésével az volt a cél, hogy egy mozgékony, az addig alkalmazott lovastípusoknál könnyebb katonaságot teremtsenek, amely a gyalogsághoz hasonló nagy teljesítményű puskájával más lovasságnál jelentősebb tüz erővel rendelkezik, s szükség esetén gyalogos harcban is megállja a helyét. Vértezetnek nevezhető védőeszközöket nem is használt a dragonyos, csupán egy könnyű nyitott sisak és mell

vért védte testét. Ezzel igazából nem lettek védtelenebbek, hiszen a puska-lövésektől, de még a közlről leadott pisztolylövésekkel szemben sem jelentett már megbízható védelmet a mégoly súlyos vértezet sem.

Elhagyása viszont olyannyira megnövelte mozgékonyágukat, hogy néhány évtized múltán a többi lovas csapatnem is levetette vértezetének legtöbb darabját. Magyarországon különben 1602-ben állították fel az első dragonyos egységet, s a dragonyosoknál találkozunk az első hitelt érdemlő adattal ütökakásos pisztoly használatáról.

Az igazi könnyűlovasságot Magyarországon a huszárok jelentették, hozzátéve ehhez rögvést azt is, hogy ezek még nem a 17. század második felére kialakuló klasszikus könnyűfegyverzetű huszárok. Fegyverzetük rendkívül sokféle, a leginkább összetett valamennyi Magyarországon tevékenykedő katonatípus között, mint ahogy feladatkörük is a legszélesebb volt. Fegyvereik között megtalálhatóak a régi lovagvilághoz és az új, a modern tűzharcot előtérbe helyező taktikához tartozók. A tizenöt éves háború volt az utolsó háború, ahol még tömegesen használják a huszárkopját, mint legfontosabb támadófegyvert. A 4-4,5 méter hosszúságú vaskos fanyélre (talán helyesebb rúdnak nevezni) 12-15 cm-es vashegyet erősítettek, a csúcs alatt kis zászlócska lobogott. Ezzel a fegyverrel a vágásban rohamozó huszárnak semmilyen vértezet nem lehetett akadály, védelmet csak a kopja félreccsapása jelenthetett. A tűzfegyverek terjedése azonban néhány évtized múltán kiszorítja a használatból, helyette karabély kerül a huszár kezébe (helyesebben a válláról lelógó övre). A legfontosabb huszár fegyver ebben az időben (és még évszázadokon át) a szablya, ez a keletről származó könnyű, ívelt, egyélű vágófegyver. Erre az időszakra már teljes mértékben kialakult a magyar szablyatípus, ami ugyan török hatásra jelent meg a magyar lovasok kezében a 15. század végén, de a 16. század közepétől fejlődése önálló úton folyt. Legszembetűnőbb sajátossága a sasfejre emlékeztető, csapott végű markolatvégződés. Markolat kialakításának köszönhetően jobban kézbe illő, mint az eredeti török fegyver, a lendületből való sújtó vágásra alkalmasabb. Feltűnő a hosszú, pálca alakú keresztvas is, aminek mérete a század végéhez közeledve egyre csökken. A nyugati mintához igazodva itt is elkezdődik a markolatszerelékek kialakulása, aminek egyik legszebb, és igazán témánkba vágó példánya Pálffy Miklós szablyája. A fegyvert különben Schwarzenberg ajándékozta a törökverő hősnek Győr vára visszafoglalásának emlékére. Enyhén ívelő, széles, fokéles pengéje még a megszo-

kott 16. századi magyar szablyáknál látható forma, keresztvasa azonban erőteljesen lefelé hajlik, amihez hasonló csak keleti szablyákon figyelhető meg. A keresztvashoz csatlakozó, s a markolattal párhuzamosan futó, de a markolatkupakot el nem érő kézvédőpánt majd a 17. század közepén lesz gyakori a magyar szablyákon (de aláhajló keresztvas nélkül). Ez a fegyver a markolatszereléses szablya egyik legkorábbi példánya.

Miután a huszárság kialakulása a törökkel való mindennapos harcok közepette ment végbe, fegyverzetük is ennek megfelelően alakult ki, az ellenfél fegyverzetéhez idomulva, annak hiányosságait kihasználva. Erre vonatkozóan a legjobb példa a hegyestőr kialakulása. A páncélszúrónak is nevezett rendkívül hosszú (150 cm-t is elérő méret) döfőfegyver pengéje csak szúrásra alkalmas, élkiképzése nincs, nem is lehet, miután kezdetben négyszög, majd háromszög, ritkán lencse alakú keresztmetszetűek. A rendkívül szívós, merev penge túlhegyes vége könnyedén ejtett halálos sebet a török szpáhik sodronypáncélján keresztül. A „meghegyestörözött” ellenfél testét gyakorta teljesen átütötte a hosszú penge. Méretei miatt a szablyához hasonló módon övre csatolni nem lehetett, tokjánál a nyereghez rögzítve a ló oldalán hordozták a huszár jobb térdé alatt.

Hasonló kiegészítő fegyver volt a lóraláló pallos is, ami a szablyához hasonló markolattal ellátott egyenes pengéjű egyélű vágófegyver volt. A lekerekített pengevégződés miatt csak vágásra volt alkalmas a szablyánál nehezebb, szélespengéjű fegyver. (A 17. századból ritka kivételként ugyan, de megmaradtak hegyes pengéjű változatok is, ami nyugati hatásra mutat.) A szakirodalomban felbukkan az a feltevés, hogy a huszár vagy hegyestört, vagy pallost használt a szablya kiegészítéseként a nehezebb védőöltözet leküzdésére. Ennek ellent mond az a tény, hogy jó néhány pallos és hegyestőr egyazon stílusban azonos díszítésekkel készült, egyértelműen egy készletbe tartoznak. A lóra való pallosokat a hegyestörhöz hasonlóan a nyereghez csatolták.

Nagyon egyszerű, de hatásos kiegészítő huszár fegyver volt a csákányfokos. Ütésével a legnehezebb lemezevértet is át lehetett lyukasztani.

A husárokat a tizenöt éves háborúban már tűzfegyverrel is ellátták, de kétségtelen, hogy nem ez volt a legfontosabb fegyverük. A nyugati lovasoknál kisebb méretű, könnyebb dörzskerekes pisztolyokat Dillich *Magyar Krónikája* is említi, s különös mód hordását a nyereg mögötti bőrtokban tudja. Ez a fegyver egyértelműen csak a közelharc válságos pillanataira tartalékolt védelmi fegyver volt.

Általános huszár védőeszközként a sisakot, sodronyinet és a tárcsapajzsot említhetjük. A láncszemekből álló sodronyinet török hatásra vették át a huszárok, gyakran a térdet is fedő hosszúsággal készült. A mozgás sokkal könnyebb volt benne, mint a lemezvértzetben, s a könnyű török szablyával szemben megfelelő védelmet nyújtott. A csúcsos könnyű nyitott sisak a tizenötéves háború folyamán alakult át a 17. századra olyannyira jellemző harang alakú erőteljes szemellenzővel, fülvédővel és rákozott lemezekből álló tarkóvédővel ellátott sisakká.

Az arc védelmét a kardvágás ellen az ellenzón áthaladó, csavarral mozgatható hosszú vaspánt látta el, amit állig le lehetett eresztetni. A tárcsapajzs erre az időszakra lassan eltűnik a huszárok kezéből. A fából készült, festett felületű, hajlított nagyméretű pajzs bal oldalán csúcsos végződésű, jól takarta a huszár felső testét. Használata azonban kényelmetlen volt, teljesen lefoglalta a bal kart, így a pisztolyt részesítették előnyben a pajzs viselete helyett.

A tehetősebb huszárok védőfelszerelésüket ún. huszárfélvérttel egészítették ki. A nyugati lovasok félvértjétől teljesen eltért, csak mell- és hátvastól állt, amelyek nem lemezvérték voltak, hanem 6-11 keskeny acéllap összezszegecselésével készültek, ami sokkal szabadabb mozgást engedett, mint a lemezvért. Alatta sodronyinet viseltek.

A fegyverzetből és védőfelszerelésből látható, hogy ezek a huszárok még nem igazi könnyűlovasok, csak a nyugati lovassághoz képest azok. A 17. század folyamán fokozatosan veszítik el vértzetük darabjait, hagyják el nehezebb fegyvereiket, s válnak klasszikus könnyű-lovassággá.

A tizenötéves háború igazi könnyűlovassága a magyarországi hadszíntér keleti felében harcoló erdélyi hadsereg kopjas székely lovasai voltak. A huszárokéhoz hasonló kopja mellett íjjal voltak felszerelve, amit egy könnyű szablya egészített ki. Ez utóbbival már csak a lovasok egy része rendelkezett. Szórványosan előfordult még kezükben a buzogány is, ez a fegyver azonban ekkor már sokkal inkább rangjelző fegyver mintsem harci eszköz (a huszártisztek is kedvelték, mint csapatparancsnoki jelvényt).

A török haderő fegyverzetének ismertetésére jelen tanulmány keretei nem adnak lehetőséget, összefoglalás gyanánt annyi mindenképpen megállapítható, hogy a tizenötéves háborúban egyértelműen megmutatkoztak a török kézfegyverek fogyatékoságai. Ez elsősorban a tűzfegyverek versenyfutásában történő lemaradásukban ragadható meg. Az elit katonaságnak számí-

tó janicsárok ugyan megfelelő puskákkal voltak ellátva, kiképzettségük és alkalmazásuk is magas fokú volt, a többi csapatnem azonban nem érte el a keresztény katonaság fegyverzetének színvonalát. A nagyszámú török lovaság nem tudott mit kezdeni a keresztény haderő tűzharcra alapozott taktikájával, bár ez teljes egészében csak a közel száz év múltán lezajló visszacsapások háborúiban mutatkozott meg. A tizenötéves háború egyes összecsapásaiban ennek jelei azonban már feltűntek. A háború sikertelensége (jóindulattal nevezhetjük félsikernek is) viszont semmiképpen sem köthető a keresztény csapatok fegyverzetéhez.

Jegyzetek

1. Balázs József-Pongó János: *Pisztolyok, revolverek*. Bp., 1977
2. Boenheim, Wendelin: *Handbuch der Woffenkunde*. Leipzig, 1890
3. Csillag Ferenc: *A kézi lőfegyverek és a hadművészet*. Bp., 1965
4. Csillag Ferenc: *Kardok történelmünkben*. Bp., 1971
5. Demmin, August: *Die Kriegswaffen – in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Leipzig, 1891
6. Dillish, Wilhelm: *Ungarische Chronica*. Cassel, 1600
7. Kalmár János: *A magyar kard művészete*. Bp., 1938
8. Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Bp., 1971
9. Kedves Gyula: *Az ember legősibb eszköze*. In: *Venatus*, 1990/1.sz.
10. Kedves Gyula: *Elöltöltős kézi lőfegyverek 3. – Űtőkakasos fegyverek*. In: *Venatus*, 1991/1.sz.
11. Kelenik József: *A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990/3
12. Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1991/3
13. Korda Dezső: *A bécsi cs. és k. arsenal fegyvergyűjteményének magyar vonatkozású tárgyai*. In: *A Ludovika Akadémia Közlönye*, 1886
14. Lugosi József-Temesváry Ferenc: *Kardok*. Bp., 1988
14. Lugosi József-Temesváry Ferenc: *Pisztolyok*. Bp., 1989
15. Lugs, Jaroslav: *Handfeuerwaffen*. Berlin, 1973
16. Peterson, Harold: *Alte Feuerwaffen*. München, 1966
17. Pichler, Franz: *Das Landes – Zeughaus in Graz I-II*. Leipzig, 1880
18. Schön, J.: *Geschichte der Handfeuerwaffen*. Dresden, 1858
19. Sörös Péter: *Végrendeletek és leltárak a XVI-XVII. századból*. In: *Történelmi Tár*, 1899
20. Szendrei János: *Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon*. Bp., 1896
21. Takács Sándor: *Magyar tüzes és lövészerszámok. Századok*, 1908
22. Temesváry Ferenc: *A sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum fegyvergyűjteménye*. Bp., 1980
23. Temesváry Ferenc: *A váci Vak Bottyán Múzeum fegyvergyűjteménye*. Vác, 1984
24. Temesváry Ferenc: *Kelet és Nyugat között*. Bp., 1982

25. Temesváry Ferenc: *Pisztolyok – A Magyar Nemzeti Múzeum tüzfegyvergyűjteménye I.* Bp., 1988
26. Temesváry Ferenc: *Vas, ezüst és arany.* Keszthely, 1989
27. Wagner, Eduard: *Hieb- und Stichwaffen.* Praha, 1966
28. Wagner, Eduard: *Ars bella gerendi.* Praha, 1980
29. Zarnóczy Attila: *Az előltöltős kézi lőfegyverek 1. – A kanócos muskéta.* In: *Venatus*, 1990/3.

Kiss Vendel: Tata ostromának képi ábrázolásai

A várak és városok grafikai ábrázolása önálló műfajként a 16. század első felében jelent meg. A műfaj születését elsődlegesen a kor emberének kíváncsisága, megnövekedett hírigénye hozta létre. A metszetképek feladata nem a gyönyörködtetés, hanem az olcsó kiadványok, újságok, röplapok szövegének illusztrációjaként, képes mellékleteként láttak napvilágot. Az ily módon megjelenő képeknek közös jellemzője, hogy készítőik sem a művészi színvonal, sem a hitelesség tekintetében nem voltak különösen igényesek. A fametszetes ábrázolások esetén gyakran előfordult, hogy egy nyomódúc levonatait több alkalommal, különböző események illusztrációjához is felhasználták. Az ábrázolások gyenge kidolgozásának és csekély hitelének egyik oka az volt, hogy a képek üzleti vállalkozásként jelentek meg, ahol is a legfontosabb szempont a gyorsaság volt. Az újságok, röplapok olvasóközönségét – a vásárokat látogató falusiakat és városi polgárokat – a szöveges híryanagy érdekelte elsősorban, a képek hitelessége másodlagos volt számukra. A törökkel vívott küzdelem eseményei iránt állandó volt az érdeklődés a nyugat-európai közvéleményben. Számos újság, röplap tudósított a Magyarországon folyó háború híreiről, s a szöveg mellett a magyarországi várak és városok fametszetes képeit is közölték. Ezeknél az ábrázolásoknál a hitelességet tovább rontotta az a tény, hogy a háborús cselekmények miatt a helyszín nehezen volt megközelíthető. A képek jórésze nem az eredeti helyszínen készülhetett.

Az ábrázolások másik nagy csoportját a történeti munkákban, és az útleírásokban megjelent metszetek alkotják. Az újságok képeivel összehasonlítva itt általában jobban kidolgozott, a hitelesség igényének inkább megfelelő lapokról beszélhetünk. Az igényesebb kidolgozás és nagyobb hitelesség a műveltebb olvasóközönség elvárásaival, és ezen kiadványok magas árával magyarázható. A magyarországi *veduták* esetében azonban a képek zömének hitelessége, a már említett háborús viszonyok miatt megkérdőjelezhető. Kevés a helyszínen felvett vázlat után készült ábrázolás, nagy részük hiteles munkák átrajzolásával, vagy elbeszélés, leírás nyomán készült.¹

Tata története a tizenöt éves háború első felében bővelkedett hadieseményekben. Számos újságtudósítás maradt fenn ostromairól, és az egykorú történeti munkákban is gyakran találkozhatunk Tata nevével. Ekkor jelen-

tek meg a vár első önálló grafikai ábrázolásai is. A metszetlapok tanúsága szerint a legnagyobb érdeklődést kiváltó esemény a vár 1597. május 23-i visszafoglalása volt. A korban megjelent 8 tatai vonatkozású ábrázolás közül 6 foglalkozik az ostrom bemutatásával. Az érdeklődést a visszafoglalás különleges módja váltotta ki. Éjszakai ostrommal, rajtaütésszerűen, egy, a magyarországi hadszíntéren korábban még nem használt fegyver, a petárda segítségével foglalták el Pálffy Miklós katonái a várat.²

A legelső ábrázolások természetesen az újságokban láttak napvilágot röviddel az esemény után.

A drezdai Neue Zeitung címlapja

Szövegének keltezése miatt talán a Matthes Stöckel által Drezdában kiadott Neue Zeitung címlapján szereplő kép a legelső.³ A német nyelvű cím rövid összefoglalását adja az eseményeknek: „*Neue Zeitung / Welcher gestalt das veste Haus und Schlos Todtes / so zwischen Ofen und Raab leit / mit list und stürmer Natio bey der Nacht erobert und eingenommen. Darinne der Beeg sampt seinem Weib und Kindern / und der Berümbte Delli Memi, so wol auch die andern Türcken / welche nicht Todt blieben / mit ihren Weib und Kindern gefangen*”. A hét oldalas tudósítás címlapján a szöveg alatt található a fametszetes ábrázolás. A tudósítás, amely egyes szám első személyben beszél el az eseményeket, valószínűleg Pálffy Mik-

a megoldásra valószínűleg azért volt szükség, hogy be tudja mutatni az egymást követő eseményeket. A kép bal oldalán a kapu berobbanásának pillanatát látjuk, míg a jobb oldalon a kapu körül gomolygó füstből kitörő, a várba berohanó ostromlók láthatók. A kép bal oldalán egy harang alakú fekvő tárgy figyelhető meg, melyből lángnyelvek csapnak ki – ez a sikert eredményező ostromeszköz, a petárda ábrázolása. A vár bemutatása az előző képhez hasonlóan itt sem tekinthető hitelesnek.

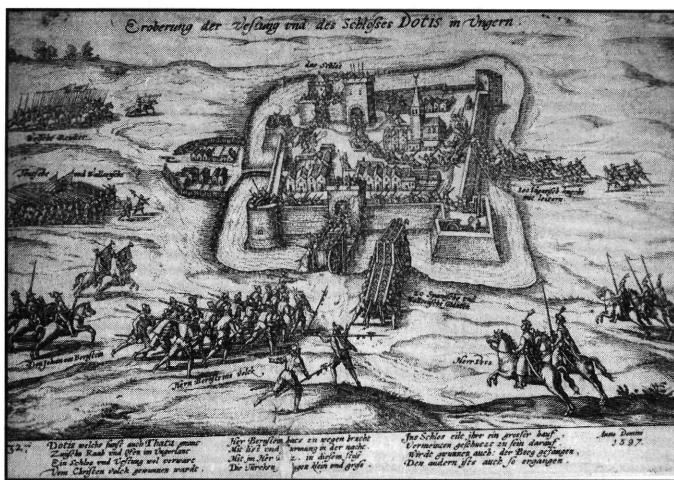
A harmadik kép, egy több eseményt ismertető – Nürnbergben Joachim Lochner által 1597-ben megjelentetett – füzetben található.⁶ Az „*Ungerische / Siebenbürgische / Persische / Türkische und Tartarische / jüngsten verloffne Geschichten*” címet viselő munkában hatoldalas tudósítás olvas-

A Nürnbergben megjelent újság címlapja

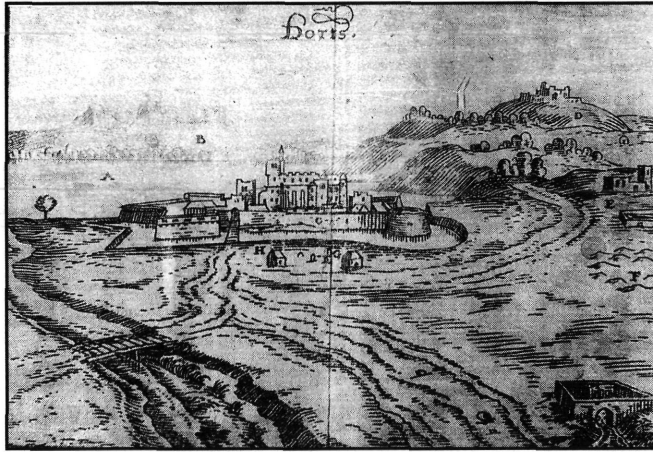
ható Tata visszafoglalásáról. „*Dergleichen wie mit sonderm Kriegs Stratagema / die Vestung Tottis / nechtlicher weil einbekommen / die darin wesenten Türcken all erschlagen / und der Beeg daseibst mit etlichen fürnemen Türcken gefangen worden.*” A tudósítás tartalmában nem tér el a Pálffy-féle jelentéstől, azzal egybehangzóan ír az ostromról. Az előző tudósításokkal szemben itt nemcsak megemlítik a petárdát, hanem rövid meghatározását is adják, gyújtószerkezettel ellátott mozsárként írják le.

Mindez arra utal, hogy a petárda a német nyelvű olvasóközönség számára eléggé ismeretlen eszköz lehetett, annak ellenére, hogy a franciaországi és németalföldi vallásháborúkban már több évtizede használták.⁷ A szöveghez tartozó kép megegyezik a füzet címlapján található ábrázolással. A képen látható jelenet semmi kapcsolatban nincs a tudósítással. A rajzoló szabályos ostromot ábrázol, az előtérben az ostromlók táborával. A várat félkörívben sáncok veszik körül ágyúállásokkal, a falakat létrával rohamozza a gyalogság. Mindezeknek nem sok közülük van a valóságban megtörtént eseményekhez. A vár és környezetének ábrázolásánál is inkább a fantáziájára támaszkodott a mester, s nem hiteles előképre. A vár bástyái helyett öt tornyot rajzolt, ráadásul a falakon kívül is elhelyezett két rondel-laszerű építményt. A vár háta mögé kétoldról egy-egy tornyos, félholdas épület került, az egész kompozíciót pedig, egy hasonlóképpen fantáziaszülte folyó keretezi észak felől.

A Hogenberg-féle metszet

Az „*Eroberung der Vestung und des Schlosses Dotis in Ungern*” felirattal megjelent rézkarc műfajában némileg rokona az előzőekben ismertetett képeknek, a hitelesség tekintetében pedig átmenetet képez a későbbi ábrázolásokhoz.⁸ A vár visszavételét bemutató metszet a Hogenberg-féle „*Geschichtsblätter*” néven ismert, több mint négyszáz lapból álló metszet-sorozat darabja. A sorozat elindítója Franz Hogenberg Kölnben tevékenykedő rézmetsző és könyvkiadó. 1583-tól kezdte el megörökíteni a jelentő-

Wilhelm Dilich Tata-ábrázolása

sebb, nagyobb érdeklődésre számot tartható európai eseményeket. Vállalkozását 1590-ben bekövetkezett halála után fia, Abraham Hogenberg folytatta a 17. század elejéig. A lapok eredetileg egyenként jelentek meg, egyfajta vizuális tudósításként.⁹ A lapok alján rövid, pár strófás versecskék tájékoztatták az olvasót arról, amit a rajzon a készítő nem tudott elmesélni. Metszetünk alatt is rövid vers tájékoztat a vár fekvéséről, az ostrom körülményeiről és eredményéről:

*Dotis welchs sunst auch Thata gnant
Zwischen Raab und Ofen im Ungerlant
Ein Schlos und Vestung wol verwart
Vom Christen volch gewonnen wardt*

*Her Bernstein hats zu wegen bracht
Mit list und sturmung in der nacht
Mit im Her Petz in diesem stoss
Die Türcken schlugen klein und gross*

*Ins Schlos eilt ihrr ein grosser hauf
Vermainten geschutzt zu sein darauf
Wirdt gwunnen auch: der Beeg gefangen,
Den andern ists auch so ergangen.*

A metszet az ostromot elbeszélő módon, az események egymástutániságát ábrázolva mutatja be. A tudósítások szövegével megegyezően minden lényeges mozzanatot megörökített a rajzoló. Látjuk a különböző, felvonuló csapattesteket és vezetőiket, a hídra feltolt, petárdát szállító szekeret, a várba létrák segítségével bejutó magyar hajdúkat, a törökök visszavonulását a várkastélyba, és végül a kastély megrohamozását. Az események részletes

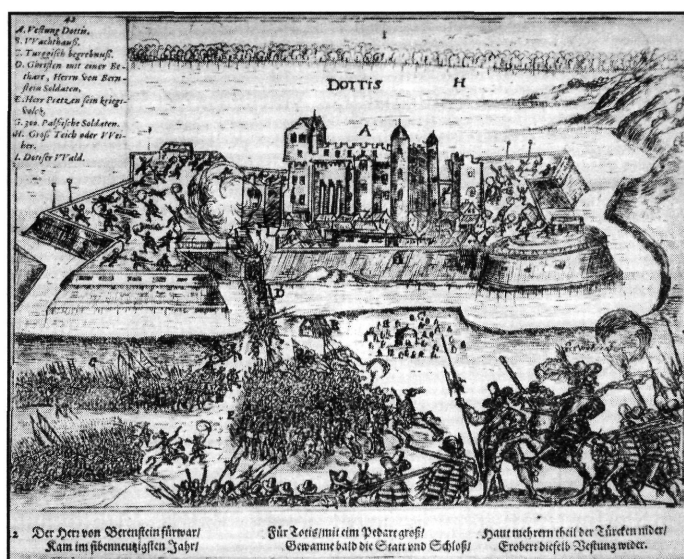
Johann Siebmacher rézkarca

bemutatása mellett a mester törekedett a helyszín hiteles ábrázolására is. A várat madártávlatból ábrázolja, így védművei jól megfigyelhetők: a rondella, a három olaszbástya, a kaputorony, a Mátyás-kori várkastély, s a kastélyt övező vizesárok. A valós elemek ellenére is kétséges azonban, hogy helyszínen felvett vázlat alapján készült-e a kép. A bástyák és a kastély ábrázolása nem valóságghű, a rondella és az északnyugati olaszbástya pedig helyet cserélt egymással a képen. Ezért valószínű, hogy az ostrom eseményeinek ábrázolásához hasonlóan a vár megrajzolásánál is leírásra, esetleg elbeszélésre támaszkodott a készítő. Forrása meglehetősen pontos lehetett. Az ábrázolás tanúsága szerint a mester még arról is tudott, hogy a bástyák nem egyszerre épültek meg. Ennek megfelelően a három bástyát különböző módon rajzolja meg, a legutolsónak készült védművet – a valóságnak nem megfelelően – az akkori legkorszerűbbnek számító fülesbástyaként ábrázolja. Feltűnő a hadivállalkozás vezetőjének, Pálffy Miklósnak a hiánya a képen, noha az eddigiekből is kitűnik, hogy a mester törekedett a hiteles képes tudósításra. Gyanakodhatnánk magyarellenességre, a dicsőséget a

külföldi seregvezéreknek juttató szándékra is, hisz tudjuk, a kortárs Nyugat-Európa véleménye a magyarokról nem mindig baráti. Vélhetően, itt mégsem erről van szó, a történet ábrázolásához felhasznált forrásban, az egykorú tudósításban kell az okot keresni. A drezdai *Neue Zeitung*ban például, mely a visszafoglalásról szóló Pálffy-jelentést közzétette, nincs név szerint említve a vállalkozás vezetője, a beszámoló ugyanis egyes szám első személyben íródott. A hírt minél gyorsabban piacra dobó kiadó ezt a mulasztást nem korrigálta a kiadvány címében sem. A szintén gyorsaságra törekvő rajzoló forrása tehát vagy a *Neue Zeitung*, vagy egy másik hasonló igényességű korai kiadvány lehetett, melyből gondatlanság miatt kimaradt Pálffy Miklós neve. (A későbbi tudósításokban már szerepel.)

A tizenöt éves háború második felében már frissen megjelent történeti munkákból is tájékozódhatott a háború történéseiről az igényes olvasóközönség. Tata 1597. május 23-i visszafoglalásáról több munka is írt, kettőben illusztráció is megjelent.

Nürnbergben jelent meg 1602-ben Hyeronimus Ortelius német nyelvű krónikája a *Chronologia Oder Historische beschreibung...*¹⁰. A könyv 1395-től tárgyalta Magyarország történetét, és 1590-től részletesen ismertette az eseményeket. Kiadója és illusztrátora Ortelius sógora, Johann Siebmacher festő és rézkarcoló volt. Siebmacher azt a pillanatot rajzolta meg, mikor

Peter Zimmermann rézkarca

Pálffy katonái megközelítik a várat. A petárdát szállító szekér már a felvonóhid közelébe jutott, mögötte három irányból vonulnak fel az ostromlók. A vár felé vezető utakon, és a sereg körül lovas őrszemek állnak. A vár képe valószerű, emlékeztet a jelenlegi állapotra, előterében őrház, török temető türbével. A kép jobb oldalán meleg fürdők, és egy kolostor romjai láthatók. A vonuló csapattesteket, és a fontosabb tereptárgyakat betűjelzés segít beazonosítani, melynek feloldása a kép jobb sarkában elhelyezett díszes keretben található. A kép alatti keretben található a cím: „*Conterfactur der Voestung Tottis, wie die von den Christen ist Erobert worden. Anno 1597. Mense Mayo*”. Sem a könyv leírása, sem a kép nem ad új, a korábbiaktól eltérő tájékoztatást az ostromról. Új az eddigiekhez képest a vár és környezetének valószerű ábrázolása. Valójában itt sem első kézből származó információt kapunk. 1600-ban jelent meg Kasselban Wilhelm Dilich rézmetsző, építész, krónikaíró *Ungarische Chronica* című topográfiai munkája. A könyvben több magyarországi vár mellett Tatáról is található egy rézkarc. Művészettörténeti kutatások szerint a Dilich könyvében szereplő ábrázolások, a kevés számú hiteles, helyszíni felvétel után készült magyarországi veduták közé tartoznak.¹¹ Az *Ungarische Chronica* ábrázolásait többen is fölhasználták az idők során, az egyik legelső Siebmacher volt. A vár és környezetének megjelenítésénél Dilich kompozícióját másolja, s a készen kapott mintába helyezi el az ostromhoz felvonulók szépen kidolgozott tömegjelenetét.

1604-ben Ausburgban jelent meg Samuel Dilbaumnak a tizenöt éves háború történetét 1602-ig ismertető munkája, az *Eikonographia*. A mű illusztrátora és kiadója Wilhelm Peter Zimmermann volt. Zimmermann augsburgi műhelye és kiadóvállalata elsősorban a korabeli propaganda grafika iránti igényét igyekezett kielégíteni.¹² Az *Eikonographia*-hoz 58 lapból álló sorozatot készített, melyből a 42. lap örökítette meg Tata visszafoglalását a töröktől.

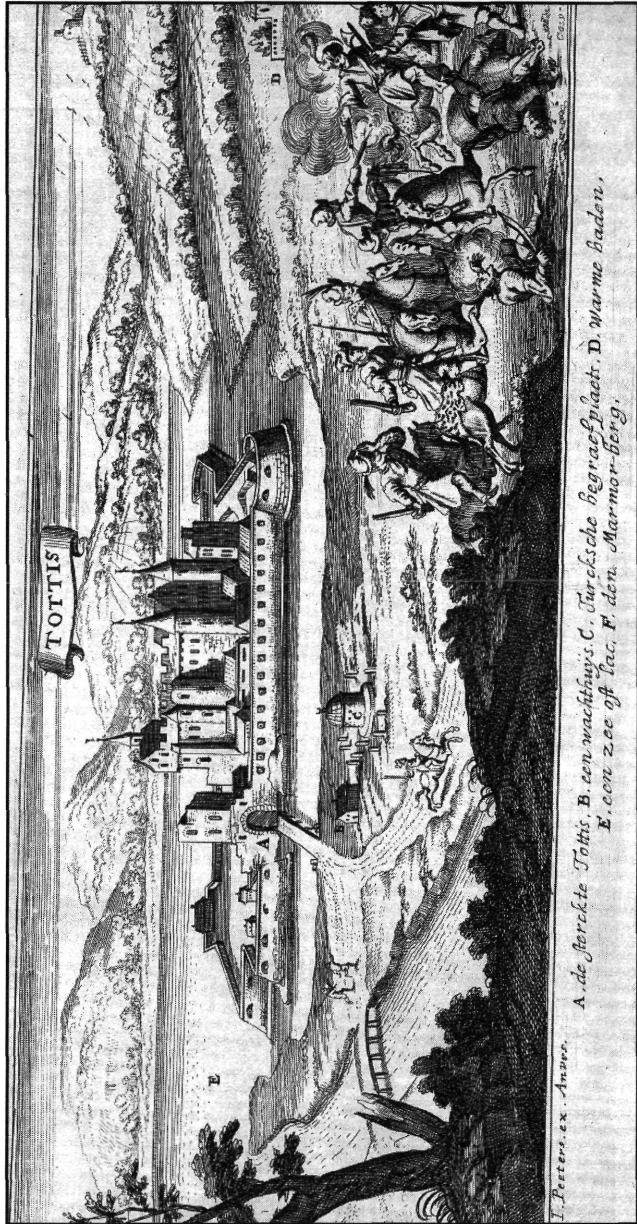
Az előző ábrázolásokhoz hasonlóan Zimmermann is több egymást követő eseményt mutat be egyszerre. Képe előterében a várhoz vonuló ostromlókat helyezte el. A kapu felett gomolygó füst, és a felcsapó lángnyelvek a petárda robbanását jelzik, a vár udvarán pedig a keresztények és a menekülő törökök küzdelmét látjuk. Siebmacherhez hasonlóan betűjelzésekkel látta el a kép fontosabb elemeit. A lap alján ragasztott papírcsíkon három hasábos rövid vers foglalja össze a történeteket. „*D er Herz von*

Berenstein fürwar / Kam im siebenneutzigsten Jahr / Für Totis mit ein Pedart gross / Gewanne bald die Statt und Schloss / Haut mehrern theil der Türcken nider / Erobert dieselb Vestung wider.” A helyszín ábrázolásánál Zimmerman is Dilich képére támaszkodott, a kompozíció kialakításánál pedig észrevehetően felhasználta Siebmacher metszetét is.

A bemutatott ábrázolások művészi színvonala igen csekély, ez azonban nem meglepő tudva azt, hogy feladatuk a tájékoztatás, ismeretterjesztés volt. Viszonylag nagy számuk az 1597. május 23-i visszafoglalás korabeli hírértékét jelzi. Bizonyítja, hogy a kortársak számára Tata visszavétele a töröktől a keresztény seregek egyik jelentős, képen is megörökítendő fegyverténye volt. Ez a megítélés több mint ötven év elteltével sem változott, hiszen 1653-ban Nádasdy Ferenc, sárvári kastélya dísztermében is megörökítésre méltónak tartotta az eseményt. A képes tudósítások kihatottak a hely megítélésére általában is. A 17. század során mindvégig nagyságát és katonai jelentőségét meghaladó módon nagy számú metszetábrázolás készült Tatáról. Véleményünk szerint mindez nem kis mértékben annak köszönhető, hogy az 1597. évi ostrom és képes tudósításai ismertté tették Tata nevét a nyugat-európai közönség előtt.

Jegyzetek

1. A röplapok és újságok illusztrációihoz vö. Benda Kálmán: *A törökker német újságirodalma*. Bp. 1942. A veduta ábrázolások kérdéséhez vö. Borbély Andor: *Adatok a magyar várak és városok ábrázolásához a XVI–XVII. századból*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1932. 171–186. továbbá, Rózsa György: *Budapest régi látképei (1493–1800)*, Bp. 1963; Galavics Géza: *Kössünk kardot a pogány ellen*. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986.
2. A vár visszafoglalásának eseményeit Pálffy Miklós jelentése nyomán részletesen leírja: Jedlicska Pál: *Adatok Erdődi báró Pálffy Miklós a győri hős életrajza és korához 1552–1600*. Eger, 1897. 622–624.
3. Az újság az Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK) Régi Nyomtatvány Tárának röplap gyűjteményében 399-es jelzettel található. A kép mérete: 68 x 92 mm. A német nyelvű szövegeket itt, és a továbbiakban is a magyar helyesírás szabályainak megfelelően közlöm. (– K. V.)
4. Pálffy Miklós jelentését Bécsben őrzik, a dokumentumot sajnos még nem volt alkalmam eredetiben tanulmányozni. A szöveget kivonatoltan magyar nyelven közli: Jedlicska im. 622–624. A Jedlicska-féle szövegeközlés és az újságtudósítás között nagyfokú a tartalmi azonosság, de a közlés módja miatt nem lehet egyértelműen megállapítani a kettő egyezőségét.
5. Az újság megtalálható: Kuny Domokos Múzeum Tata. A képmező mérete: 224 x 265 mm.
6. Megtalálható: OSZK Régi Nyomtatvány Tárának röplap gyűjteménye 402. A kép mérete: 83 x 123 mm.
7. A petárda történetéhez vö. Kalmár János: *A petárda a XVI–XVII. század várostromainak szolgálatában*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1939. 187–204.
8. A lap több közgyűjteményben is megtalálható, mérete: 179 x 283 mm.
9. A Hogenberg-féle ábrázolásokról ld. F. Bachmann: *Die alten Stadtebilder*, Leipzig, 1939. 6.
10. Az Ortelius-féle munkáról és ábrázolásairól Rózsa György: *Régi magyar csataképek*. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti emlékei. Bp. 1959.
11. A Dilich-féle könyv jelentőségéről Rózsa György: *Hódoltságkori várostörténetünk képes forrásai*. A Dilich krónika vedutái. In: *Keletkutatás*, 1987. tavasz 122–127.
12. Zimmermann metszetsorozatáról Cennerné Wilhelmb Gizella: *Wil-helm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc sorozatai*. In: *Folia Archaeologica*, IX. Budapest, 1957. 187–203.

A. de Stercke Tottis. B. een wachhuys. C. Turcksche begraeftplaect. D. warme baden.
 E. een zee off Tac. F. den Marmor-berg.

Fatuska János:
A tizenötéves háború csataképei a weikersheimi
Hohenlohe-kastélyban

A címben szereplő képekre Rózsa György hívta föl a kutatás figyelmét. 1973-ban megjelent munkájában tisztázta a 17. század monumentális történeti festészete legjelentősebb hazai példájának, a sárvári lovagterem falképegyüttesének keletkezéstörténetét.¹ Ismert, hogy Nádasdy Ferenc 1653-as németországi útján látta a tizenötéves háborúban részt vett Károly burgauai örgróf günzburgi kastélyában lévő ostrom- és csataképeket, s ez döntő hatással volt a sárvári képek megrendelésére.² Mivel e képek 1703-ban elpusztultak, Rózsa György a weikersheimi várkastély 12 hasonló témájú festményét hozta fel analógiaként,³ valamint közölte az egyik festmény (Visegrád ostroma 1595-ben) fekete-fehér reprodukcióját.⁴ Megállapításai és a kép közlése megtalálható Galavics Géza 1986-ban megjelent munkájában is.⁵

1995-ben lehetőségem nyílt arra, hogy a helyszínen megismerhessem a weikersheimi kastély magyar vonatkozású műkincseit, köztük az említett 12 festményt. Módomban állt a Rózsa György említett művének megjelenése óta elvégzett restaurálási és rekonstrukciós munkákkal megismerkedni, a neuensteini Hohenlohe Hercegi Levéltárban kutatásokat végezni, valamint a festményekről és azok részleteiről színes felvételeket készíttetni.⁶ Mindezek jelen közreadása – reményeim szerint – további adatokkal szolgálhatnak a korszak kutatóinak.

A frank Hohenlohe-nemzetség a Hohenstauf császárok alatt kezdte meg emelkedését. Őseik föltehetően azonosak a Tauber folyó vidékén és Würzburg környékén birtokos, 1103 és 1189 között több oklevélben említett, „Herren von Pfitzingen”-ként szereplő családdal. Valószínűsíthető ősük az egy 1103-as oklevélben feltűnő Gundelo von Pfitzingen, illetve unokája, Conrad von Pfitzingen, III. Konrád német király veje. Az oklevelekkel igazolható leszármazás az 1153-ban említett „Cuonradus et frates ejus de Wicharteshein”-től vezethető le. A család a Tauber és a Jagd folyók mentén építette ki birtokait és ellenőrzése alatt tartotta a Steigerwaldot a Frankenhöhevel, Würzburgot Augsburggal összekötő fontos kereskedelmi és hadiutat. Tagjai közül többen viseltek magas hivatalokat és hadi tisztségeket az uralkodók szolgálatában, valamint egyházi méltóságokat, mint a

würzburgi és bambergi káptalan, vagy a német és a johannita lovagrend tagjai. A konstanzi zsinaton fontos szerepet játszó Hohenlohe György passzai püspök Zsigmond király kancellárja volt, kinek megbízásából 1418 és 1420 között az esztergomi érsekség apostoli adminisztrátoraként működött, s kit Zsigmond 1421 szeptemberében az érseki székbe ültetni szándékozott, melyet egyházi előjárójának, a salzburgi érseknek vonakodása, illetve Hohenlohe 1423-ban bekövetkezett halála akadályozott meg.⁷ A család tudatos birtokpolitikát folytatva a századok folyamán egyre növelte a kezében lévő birtokterületet. Uralkodói adomány, házasság és vásárlás révén szereztek meg és csatoltak birtokaikhoz számos uradalmat e vidéken. (Langenburg, Waldenburg, Oehringen, Neuenstein, Schillingfürst stb.) A bő gyermekáldásnak örvendő família számos ágon virágzott, birtokaikat folyamatosan osztották, a primogenitúra szerinti osztatlan örökösödést csak a 18. században vezették be. Az előbb említett két családnév után 1178-ban jelenik meg először, s ezután válik általánossá a Hohenlohe elnevezés a Frankföld középső vidékén, Uffenheim mellett lévő Hohlach (Hohloch, Holloch, Hollach) helység, illetve az annak határában állott vár után. A család állása 1170-ben „de baronibus”, 1182-ben „liberae conditionis”. A 13. századtól már területük birodalmi közvetlen uraiként szerepelnek, s e században jelenik meg először grófi címük is (1234: „conradus, Comes de Hoemloch”), mely azonban csak a 15. században válik általánossá. A családot 1430-ban birodalmi grófi (von Hohenlohe und Ziegenhain), majd 1744-ben, illetve 1764-ben hercegi (Fürst) rangra emelik.⁸

Weikersheim, e ma párezer lakosú festői kisváros első okleveles említése 1153-ból származik.⁹ A Tauber folyó mentén vezető fontos kereskedelmi út mentén, a Vorbach torkolatánál épült vízivár építési ideje ismeretlen. Első említésekor már a Hohenlohe család birtokában találjuk. A vár legkorábbi építési periódusából származnak az öregtorony alapfalai és az ehhez csatlakozó északi kastélyszárny egyes részei. A várkastélyt 1760-ig többször bővítették és átépítették.¹⁰ A legjelentősebb építészeti munkák II. Wolfgang gróf nevéhez fűződnek, s ezek kapcsolódnak egyúttal e tanulmány témájához is.

Wolfgang, Ludwig Casimir gróf (1517–1568) és Annak von Solms-Laubach grófnő második fiaként született 1546. június 14-én Waldenburgban. Fiatal korában a tübingeni egyetem hallgatója volt, majd utazásokat tett Franciaországban és Angliában, valamint hosszabb ideig

tartózkodott a bécsi császári udvarban. 1567-ben feleségül vette Magdalene von Nassau-Katzenelnbogen grófnőt, Hallgatag Vilmos nassauai grófnak és orániai hercegnek, a független Németalföld megteremtőjének hűgát. Gyermektelen bátyja halála után két öccsével 1587. március 14-én birtokosztást tett és székhelyét Weikersheimbe helyezte át. A weikersheimi régi vízivár nem felelt meg a reneszánsz fejedelem igényeinek, ezért nagyarányú, 1586-tól egészen 1603-ig tartó építkezésbe kezdett. Az új kastélynak először (1586–1588) az északi szárnya épült föl, melyet átmeneti lakóhelynek szántak. A grófnak sikerült terveihez az e korban Mainzban és Würzburgban tevékenykedő németalföldi építész, Georg Robint¹¹ megnyernie, aki az öregtorony hozzákapcsolásával igen eredeti – egyenlő oldalú háromszög – alaprajzú kastélyt tervezett. A formai kialakításra minden bizonnyal hatással volt a neves francia építész, Jacques Androuet Du Cerceau,¹² kinek néhány évvel azelőtt megjelent munkái között egy háromszög alaprajzú kastély terve is szerepelt. A felépülő kastély így a manierizmus korában kedvelt mértani alakzatú, sokszög vagy kör alaprajzú épületek sorába helyezhető.¹³ A kastély modelljét Stegle württembergi műasztalos készítette el, azonban sem ő, sem Robin nem tudta ellátni az építkezés folyamatos felügyeletét. A würzburgi Wolf Beriger¹⁴ személyében sikerült megtalálni azt az építész, aki a munkálatokat, legalábbis azon kezdeti szakaszában, vezetni tudta, s kit a würzburgi püspök erre az időre a grófnak átengedett. Beringer tevékenysége több ponton módosította az eredeti elképzelést. Munkája díjazásaként évi 70 forintot, hat mérő gabonát¹⁵, egy kabátra való posztót, egy kikészített szarvasbőrt, magának szállást és étkezést, lovának abrakot kapott.¹⁶ A déli szárny építése 1595-ben kezdődött el. Már a következő évben állt a tetőszerkezet és 1598-ra elkészült a pompás szalagdíszes oromzat is. Az 1603-ig tartó építkezés során a keleti szárnynál eltértek az eredeti szabályos koncepciótól, a nyugati szárny építése félbemaradt. Wolfgang halála után fia, Georg Friedrich építő kedve a weikersheimi városi templom bővítése és átépítése felé fordult, később a harmincéves háború eseményei akadályozták a várkastély további kiépítését.

A déli szárny belsőépítészeti munkái 1598 és 1603 között folytak. E szárny kizárólag igazgatási, gazdasági és reprezentációs célokat szolgált. Itt kapott helyet a lovagterem, az ebédlő és a kápolna. A közel 40 méter hosszú, több mint 12 méter széles és majd 7 méter magas lovagterem nagyságának, mennyezetének és remekbe készült dekoratív díszítésének köszön-

hetően már saját korában is messze földön elhíresült. Díszítményei a család méltóságát, katonai vitézségét és az építető kedvenc időtöltését, a vadászatot voltak hivatva reprezentálni. Mindezek közül csak a témánkkal kapcsolatban álló alkotásokat említem. A portál mészköreliefjének (Gerhard Schmidt, 1603) csataábrázolása Wolfgang gróf három fia magyarországi haditetteinek állít emléket. A kazettás mennyezet a stuttgarti Elias Gunzenhäuser munkája 1598-ból. A kazettákban vadászjelenetek láthatók. A festményeket Stradanus¹⁷ metszetsorozata nyomán 1601 és 1602 között készítette Balthasar Katzenberger. Katzenberger (másutt Kazenberger) életről és munkásságáról csak gyér adatok maradtak fenn.¹⁸ A würzburgi Georg Katzenberger fia volt, műveit BKW-val (Balthasar Katzenberger Würzburg) szignálta. Nevét döntően weikersheimi tevékenysége őrizte meg. A lovagterem képeit 13 hónap alatt készítette el, s ezek egyikén önmagát is megörökítette. A kastély lovagtermét a kápolna és az ebédlő fogta közre. A hozzávetőlegesen 15 x 12 méter nagyságú ebédlő bélésfalait Gerhard Schmidt 1598-ban készült stukkói díszítik.¹⁹

Az ebédlőben helyezték el Katzenberger 12 nagyméretű festményét, melyek a tizenöt éves háború várostromait és csatajeleneteit ábrázolják. A nagy ebédlőt 1837-ben egy nagyobb és két kisebb teremre osztották. A képek ekkor lekerültek eredeti helyükről, s azokat elfeledve egy lomtárban tárolták 1948-ig, mikor is a kastély akkori tulajdonosa, Constantin von Hohenlohe-Langenburg herceg fellelte a képeket, megtisztíttatta és újra kereteztette azokat. A képek ebben az állapotban voltak láthatók a kastély közönség számára megnyitott egyik termében. A várkastély és berendezése 1967 óta Baden-Württemberg tartomány tulajdonában van. Az egyes képeken 1959–1960-ban, illetve 1970-ben végeztek restaurálást, majd 1981–1982-ben restaurálták az egész ciklust. E munkák során valószínűvé vált, hogy a festmények eredetileg az ebédlő mennyezetét díszítették. Ezt bizonyítják a képek könnyű feszítőrámái, az ezeken megfigyelhető szögelési helyek, a rációk rézsútos megmunkálása, mely a mennyezeti alaprajz dőlési vonalaihoz illeszkedik, valamint a festmények összfelületének megegyezése a mennyezeti felülettel.²⁰ A képek ma a kastély nyugati (konyha-) szárnyának első emeleti folyosóján, illetve az erről nyíló kisebb helyiségben (az egykori mosogatókonyhában) vannak elhelyezve.²¹ A festmények 1605 és 1610 között készültek és Georg Friedrich von Hohenlohe-Weikersheim gróf magyarországi haditetteinek állítanak emléket.²²

Georg Friedrich von Hohenlohe szüleinek, Wolfgang grófnak és Magdale-
ne von Nassau-Katzenelnbogen grófnőnek első fiaként 1569. szeptember
5-én Neuensteinben született. Nevét keresztapái egyike, Georg Friedrich
brandenburg-ansbachi örgróf után kapta. Atyja már 1577-ben írásba foglal-
ta nevelésének alapelveit. Felkelés utáni első és lefekvés előtti utolsó fel-
adata az ima és a szentírás olvasása volt. Felkelés nyáron 5, télen 6 órakor.
Délelőtt és délután tanórák, döntően latin nyelv- és stílusgyakorlatok, lu-
theránus katekizmus és zsoltárok, valamint római jog. Istentisztelet min-
den pénteken és vasárnap. Mindazonáltal „nehogy folyton a szobában ül-
jön és így melankolikussá váljék”, ebéd után napi két óra séta, hetente há-
romszor lovaglás. Zenei neveléséről a napi citeraórák gondoskodtak. Mind-
ezekre és a jó modor elsajátítására nevelője felügyelt, kinek jogában állt
testi fenyítést is alkalmaznia, jóllehet „nem túlzott mértékben” s úgy, hogy
közben „fejét ne üsse, fülét vagy haját ne húzza”. 1586. október 24-én egy
udvarmester kíséretében külföldre indult további tanulmányok céljából.
Először Genfben ment, ahol magánórákat vett a neves jogászprofesszor Franz
Hotomantól. Ezután hosszabb franciaországi tartózkodás következett. Pá-
rizsban tökéletesen elsajátította a francia nyelvet és bejárta az ország fonto-
sabb városait. 1589 tavaszán Itáliába utazott és Nápolyig bejárta az olasz
földet, ahonnan 1590 decemberében tért haza Weikersheimbe. A követke-
ző évben kezdődik katonai pályafutása. 1591-ben 24 lóval és két társzeker-
rel Franciaországba megy, ahol részt vesz IV. Henrik hadjáratában. A király
becsülte az ifjút bátor magatartásáért és az Aumale mellett lefolyt ütközet
után állandó szolgálatra kívánta megnyerni, melyet azonban Georg Friedrich
nem vállalt. Ezután látogatást tett Angliában és a Németalföldön, majd ha-
zájába visszatérve az ansbachi udvarban időzött. Az örgróf személyét kép-
viselte 1594-ben a brandenburgi választófejedelem fia, Johann Sigmund
mennyezőjén a poroszországi Königsbergben. A következő évvel kezdő-
dő időszakra esik később részletezendő magyarországi tevékenysége.

Georg Friedrich 1607. június 18-án Prágában házasságot kötött Eva von
Waldstein bárónővel. 20.000 rajnai tallér hozományon felül a menyasszony
csehországi birtokait (Jungbunzlau, Cosmanos és Grulich) vitte a házasa-
ságba. A gróf ily módon rokonságba került számos csehországi főrangú
családdal (így Albrecht von Waldsteinnel, a későbbi Wallenstein friedlandi
herceggel, a harmincéves háború császári hadvezérével, ki neje unokabáty-
ja volt) és cseh indigenátust is szerzett. A következő éveket jobbára

Weikersheimben töltötte, egyházi ügyekkel, templomépítéssel foglalkozott és a család szeniorjaként ünnepeltette meg a reformáció százéves jubileumát. A felkelt cseh rendek 1618-ban felkérték a cseh honosságot és a tizenöt éves háborúban katonai hírnevet szerzett Georg Friedrich ügyük támogatására. Hohenlohe grófot 1619. június elején a haditanács tagjává és generálissá nevezik ki. 1619. október 24–26-án Thurn Mátyás gróffal ő vezeti a cseh hadakat a császári sereggel vívott ulrichskirchenei ütközetben, melynek utolsó napján Bethlen Gábor is megjelent hadaival a táborban. Georg Friedrich ellenezte a megosztott katonai vezetést, a katonailag tehetőségtelen, de politikailag vezető szerepet játszó Thurnt viszont nem lehetett mellőzni, ezért a rendek 1619. november 5-én Frigyes anhalti herceget kérték föl a fővezérségre. 1619 végén Georg Friedrich és Thurn Mátyás vezette a cseh rendek (november 16-ai) és a Hohenloheval rokoni kapcsolatban álló, november 29-én cseh királlyá koronázott Frigyes pfalzi választó (december 18-ai) megbízása alapján a Bethlen Gáborral Pozsonyban folytatott tárgyalásokat. Hohenlohe december 5-én beszédet mondott a pozsonyi országgyűlésen, s királya megbízásából ő kötötte meg 1620. január 15-én a cseh-morvai-sziléziai rendek nevében az osztrák és magyar protestáns rendekkel az örökös szövetséget. A Protestáns Unió 1620-as nürnbergi gyűlése Hohenlohe pozsonyi jelentései alapján tárgyalta Bethlen tervzetét, miszerint Magyarország, illetve Erdély választófejedelemségként csatlakozna a birodalomhoz, így az elektori testületben biztos protestáns és Habsburg-ellenes többség jöhetne létre. Az Unió Hohenlohe támogató javaslatai dacára elzárkózott a határozott állásfoglalástól, s tényleges segítségnyújtásként csak a rajnai Pfalz védelmére kötelezte magát.²³ Az 1620. november 8-ai vesztes fehérhegyi csatában Hohenlohe a cseh sereg valamivel több mint egytizedét vezérelte közvetlenül: 2500 embert (5 század lovas, 8 zászló gyalogos). A csata után a király kíséretében menekült el Prágából. „... *König ... Graff von Hollach ... und andere Herrnn mit 3 Cornet Reutern nach Preßlau salviert ...*”²⁴. Ezt követően a birodalom északi részeiben tartózkodott, s itt értesült az őt kiközösítő és száműzetését kimondó 1621. március 10-ei császári dekrétumról.²⁵ A bécsi udvarhoz írt védekezésében öntudatosan szól arról, hogy Magyarországon éveken keresztül küzdött a török ellen. Ez alatt nemcsak a protestáns német rendek, hanem a mainzi érsek, a würzburgi és a bambergi püspök, valamint az angol és a dán udvar járt közbe érdekében. Legnagyobb súllyal Miksa (1623-tól bajor választófeje-

delem) támogatása esett latba. A császár 1623. szeptember 15-én a Bécs melletti Ebersdorfban kihallgatáson fogadta Georg Friedrichet, s a következő napon kiadott dekrétumában visszahelyezte őt korábbi jogaiba és állásába. Az ezt követő éveket 1631-ig, felesége haláláig Weikersheimben töltötte, hol birtokai és azok lakossága sokat szenvedett a harmincéves háború átvonuló hadaitól és az 1626-ban pusztító pestistől. Új korszak kezdődött Hohenlohe életében, mikor 1631 őszén Gusztáv Adolf svéd király megjelent hadaival Dél-Németországban, s a gróf hamarosan bizalmas tanácsadóává vált. A király 1632. április 14-én a sváb kerület helytartójává és főparancsnokává nevezte ki Augsburg székhellyel. E funkciójában gondoskodnia kellett a hadak elszállásolásáról, ételmezéséről, a zsold kifizetéséről, a toborzásról, a fegyver- és lőszerutánpótlásról, illetve a mindezekhez szükséges összegek behajtásáról, melynek során „*az evangélikusokat lehetőség szerint, hacsak a szükség meg nem követeli, kímélni kell, a katolikusokat azonban csak akkor, ha a király külön mentesítette őket*”. Feladata volt még a rend és fegyelem fenntartása, az országúti zsákmányolások megszüntetése és a városokkal való kapcsolattartás. Mindezekért havi 1500 rajnai tallérral díjazták. Még 1632-ben Gusztáv Adolftól, majd annak halála után 1633-tól Oxenstierna svéd kancellártól számos adományban részesült a mainzi és würzburgi egyházi birtokból, valamint a Fuggerek javaiból. 1633 júliusában, mint a család krónikása írja, a 64 éves gróft „*a schwalbachi feredőzés felfrissítette volt*”, olyannyira, hogy ez év augusztus 17-én házasságra lépett Heinrich Wilhelm von Solms gróf özvegyével, a 33 éves Magdalene von Oettingen grófnővel. A frigy nem csupán két rokon lelket egyesített („*hab eine herzliche Freud darüber gehabt, de ich vernommen, daß Gott solche vereinigte zwei Herzen zusamb gebracht hat*” – örvendezik üdvözlő levelében Thurn Mátyás gróf)²⁶, hanem az első feleségével megegyező készpénzhozományt is hozott Georg Friedrichnek. 1636-ban lemondott tisztségeiről, s miután a prágai békéből kizárták és grófságát zár alá vették, Bernát szász-weimari hercegnek a Rajna-vidéken operáló seregéhez menekült. Miközben II. Ferdinánd a weikersheimi grófságot a német lovagrendnek adományozta, a gróf Wormsban és Straßburgban élt, s innen írta kegyelmet kérő leveleit. Az új császár, III. Ferdinánd 1637. november 23-án személyének megkegyelmezett, de javait nem nyerte vissza. 1638 végén Bécsbe utazott és audienciát kért az uralkodótól, aki fél évig várakoztatta, majd kérésének elintézése nélkül elbocsátotta. Georg Friedrich

1639 tavaszán Langenburgban telepedett le és itt lakott 1645. július 7-én bekövetkezett haláláig. Wormsban született 1635. március 22-én Georg Friedrich egyetlen gyermeke, Eleonora Magdalene, ki anyja korai halálát követően Langeburgban nevelkedett, s 17 éves korában feleségül vette öt unokabátyja, Heinrich Friedrich von Hohenlohe-Langenburg. Egy fiút – az 1671. március 30-án, 14 éves korában meghalt – Ernst Eberhard Friedrichet hátrahagyva, 1657. november 14-én himlőben meghalt. Így Georg Friedrichnek leszármazottai nem maradtak, a harmincéves háborút követő rendezések során a családra visszaszállt weikersheimi grófságon és egyéb birtokaiban a Hohenlohe család neuensteini és langenburgi ága osztozott.²⁷

Georg Friedrich von Hohenlohe magyarországi tevékenysége a tizenöt-éves háborúban részt vett birodalmi segélyhadakhoz kapcsolódik. A 16. század közepén és második felében a királyi Magyarország rendi és uralkodói jövedelmei Szekfü Gyula számításai szerint maximálisan 580–600.000 forintot tettek ki. Ennek az összegnek azonban csak mintegy felét fordították a magyarországi védvonal fenntartására, másik fele a királyi udvar, a központi kormányzat, a főhercegek udvartartása és a külügyek költségeire folyt el. A század közepén a végvárok fenntartási költségei 900.000 forintra tehetőek, mely összeg a 16. század végére megduplázódik.²⁸ Az újabb kutatás szerint békeidőszakban, 1577-ben a magyarországi végvárok költségeit az 1556-ban felállított bécsi Udvari Haditanács (Wiener Hofkriegsrat) 1.667.789 rajnai forintra, a szlavóniai és horvátországi végeket 592.584 forintra, összesen 2.260.373 forintra számította. Mindezek fedezésére a cseh korona országaiból 318.750, Alsó- és Felső-Ausztriából 188.000, Magyarországról, valamint Szlavóniából és Horvátországból 84.500, összesen 591.250 forinttal számolhattak. Ehhez járultak még Magyarország kincstári jövedelmei, melyekkel együtt – amennyiben ez utóbbit teljes egészében a védelem költségeire fordították volna – a szükséges költségeknek kevesebb mint felével lehet reálisan számolni.²⁹ A hiányzó pénzösszeg fedezésére szolgáltak a spanyol király, az itáliai fejedelmek alkalmi, a pápai állam rendszeresebb pénzsegélyei. A pápa ezenkívül engedélyezte, hogy a hazai egyházi vagyon, illetve jövedelmek jelentős részét a török elleni küzdelemre fordíthassák az uralkodók. Mind összecszerúségét, mind pedig rendszerességét tekintve döntő fontossága a birodalmi segélynek volt. A birodalmi gyűlésen megszavazott segély alapegysége a „Römermonat” más néven „Romzug” volt, azaz 20.000 gyalogos (fejenként 4 forintra) és 4000 lovas

(fejenként 12 forinttal számolt) havi költsége, összesen 128.000 rajnai forint. Ezen összeget először a wormszi birodalmi gyűlés szavazta meg 1521-ben, V. Károly Rómába vonulásának és koronázásának költségeire. Később ez vált a birodalmi hadak számítási alapegységévé és egyúttal a 16. század legfontosabb birodalmi adófajtájává, melyet többnyire „Türkenhilfe”-ként a török elleni védekezés költségeire fordítottak. A század végére kísérletek történtek az általános adó (Gemeiner Pfennig) bevezetésére, azonban a tárgyalásokban már végig a Römermonat maradt a legfontosabb adó-, illetve segélyfajta. A pénzt kijelölt gyűjtőhelyeken, Augsburgban és Lipcsében kellett a birodalmi fillérmester (Reichspfennigmeister) kezébe eljuttatni évi két részletben. Az adó többsége késedelmesen futott be, általában 20–40 %-os hátralékkal kellett számolni, ezért a kincstár kölcsönök felvételére kényszerült.³⁰ A birodalmi rendek felfogása szerint a török segély önkéntes adó volt, melyre ők a kereszténység iránti részvétből vállalkoztak, ezért emlegetik mindig „mitleidige beharrliche Hilfe”-ként, melyet a magyarországi védvonalnak mint a birodalom védőbástyájának („Die nächste Vormauer der deutschen Nation”) adtak. Az 1593-ban megindult – később tizenötéves vagy hosszú háborúnak – nevezett hazai események hatására II. Rudolf császár 1594. január 10-én, Regensburgba április 17-re összehívta a birodalmi gyűlést. (Kezdetét később május 1-jére halasztották.) A gyűlésen az Udvari Haditanács beszámolt a közel egy éve tartó háború okairól. Megállapította, hogy a békét a török szegte meg, hosszú és nehéz háborúval kell számolni, ezért néhány havi vagy évi segély nem elegendő. Felhívták a birodalom nemességét és a lovagrendek tagjait, hogy a dicsőség végett saját költségükön vonuljanak harcba a pogány ellen. Számításaik szerint 60.000 főnyi gyalogos és lovas katonára van szükség, melynek költsége havi 547.820, évi 6.373.840 forint. A kamara öt évre javasolt rendszeres segélyt, valamint rendkívüli segélyt (a Gemeiner Pfennigből) a háborús szükségletek szerint. A birodalmi gyűlés 80 Römermonatnak megfelelő összeget szavazott, ajánlott meg, melyből 20 rendkívüli segélyként két egyenlő részletben 1594-ben, illetve 1595-ben, a fennmaradó 60 Römermonat összege pedig állandó segélyként a következő öt évben fizetendő. A háború emelkedő költségei már 1596-ban szükségessé tették, hogy újabb segélyért folyamodjanak a rendekhez, akik 1597–1598-ban 60 további Römermonatot szavaztak meg. A legmagasabb segélyösszeg a háború folyamán az 1603-ban megajánlott 86 Römermonat volt.³¹ Még a

regensburgi gyűlésen határoztak a korábbi zsold felemeléséről is: „... und weil Reutter und Knecht nicht mehr umb die Besoldung / so Anno 1570. auf dem Reichstag zu Speyer ordnet / dienen wellon / ist man will ns dieselben verbessern”.³² A segély feltételeként többnyire szerepelt az a kitétel, miszerint a zsoldos katonaságot a birodalom területéről kell toborozni. A tizenötéves háború során nagy számban találkozunk olyan ezredekkel, melyeket a haditanács szegődtetett a rendelkezésre álló segélyösszegeből, s a toborzásra az uralkodó adott pátentst az ezredesnek, gyakran nem hadi érdemek, hanem összeköttetések alapján. Az ezredes (Obrist) kapta meg egy összegben a regiment zsoldját, s már ez a gyakorlat is lehetőséget nyújtott a visszaélésekre. Az Udvari Haditanácshoz befutó jelentésekben olyan adatok találhatóak, miszerint az ezred felszerelése során az ezredes megvesz egy rossz fegyvert 4 forinton, eladja, illetve a zsoldba beszámítja 8–24 forintért, végül az elbocsátáskor visszavásárolja azt 1/2 forintért. A haditanács számításai szerint egy ezredes így ezen 24.000 tallért, avagy máskor 20 ezer forintot is nyerhet. A század végére megkísérlik e rendszer reformját, valamint kezdik megvonni az ezredes tisztikinevezési jogát is, ennek azonban határt szabott a krónikus pénzszűke, mivel az ezred fenntartásához szükséges összeget gyakorta az ezredes előlegezte meg a kedvező végeleszámolás reményében.³³ Mindez csekélyebb mértékben vonatkoztatható a birodalom rendjei, illetve kerületei által közvetlenül kiállított csapatokra. Mint később látható, Hohenlohe ezrede éppen kiváló felszereltségével tűnt ki, s a gróf kevés fennmaradt iratának többsége is a frank kerület rendjeihez szól, melyben az ígért, de kézhez nem kapott összegeket kéri.

Georg Friedrich von Hohenlohe 1595-ben jelent meg először a magyarországi hadszíntéren. A frank kerület rendjei a császár kérésére vállalták ezer lovas kiállítását, s a regiment élére Georg Friedrichet állították ezredesnek.³⁴ A katonák német, más néven fekete lovasok voltak, mely elnevezést vértetük színe után kaptak. Sisakot, nyak-, hát- és mellvértet, vaskesztyűt, karvértet és csatakötényt viseltek, fegyverzetük kard és 2-6 kéreklakatos pisztoly volt.³⁵ „... alle und ein Jeder Insonderhait ... mit zweeyen guetten feuerpüchsen ... Schürzen Ermeln, Rückhen, Khrebß, Kragen hand und haupt harnisch oder anstatt der Schürz Und Ermel mit arm und Painzeug...”³⁶ A katonákat május közepén fogadták föl 6 hónapra, s a Hohenlohe vezette ezred Ortelius szerint a június 9-ét követő napokban, Memmius adatai szerint június 17-én érkezett meg Mansfeld Komárom

melletti táborába.³⁷ Június 20-án kora reggel indultak meg és 21-én az egész keresztény sereg Esztergom alá ért, ahol letáborozott és elsáncolta magát.³⁸ A szeptember 3-án a város bevételével végződő ostrom eseményei során egy alkalommal említik a korabeli források Hohenlohe ezredét. Augusztus 2-án a török ismételten kitört a várból, megtámadta a keresztény tábort és lovasai a Dunáig jutottak. Mansfeld 3000 lovast küldött ellenük – köztük a frank lovasságot –, akik a támadást a városfalakig visszaverték, ott azonban a túlerő a táborig űzte vissza őket. Mansfeld egy mocsaras átkelőhelynél övéivel a hátráló csapatokat megállította és visszafordította, melyek ezután derekasan küzdöttek, s közülük több mint kétszázan, köztük előkelő tisztek, elesetek.³⁹ A frank lovasság vesztesége halottakban 17, sebesültekben 6 fő volt, mint ez kitűnik a közzétett jelentésből: „*Verzeichnis der Personen und Pferdt / so den 23. Iulij Stylo antiquo, dem Neuwen Calender nach aber / den 2. Augusti / im treffen vor Gran von den Frankischen Reutter Gebliebenen / und Beschadigt worden. Erstlich von deß Hernn Obersten vorr Hohen Loe Fahnen*”.⁴⁰ Az összecsapásról több korabeli német és olasz forrás is szól, így a „*Grudtliche und wahrhaftige zeitung / Was sich vor der Festung Gran hat zugetragen / unnd die unserigen zween sturm verloren haben / Darüber 1800. Man der unsrerigen sind geblieben. Samt angehensten Vorzeichnus des kriegsvolcks / so in der belagerung vor Gran jetzt vorhanden ist.*”⁴¹

A keresztény sereg szeptember 8-án bevette Visegrádot, majd Vácot és Zsámbékot is,⁴² a Hohenlohe vezette frank lovasok szerepét azonban ezekben forrásaink nem említik. Georg Friedrichnek az 1595-ös hadi események alatt – miközben hosszabb ideig Pozsonyban feküdt betegen – folyamatosan küzdenie kellett az elmaradt zsoldért. A frank kerület egy lovas katonára 12 forintot irányzott elő. Időközben az élelem és a takarmány ára olyannyira felszökött, hogy legkevesebb 21 forintra lett volna szükség havonta. Emiatt a lovasok elégedetlenkedtek, deputációkat küldtek ezredesükhöz és elvonulással fenyegetöztek. Hohenlohe apja, Wolfgang gróf az augusztus 24-én Nürnbergben tartott kerületi gyűlésen további segítséget kért, a rendek azonban ezt, arra hivatkozván, hogy a császár semmit sem tesz az árak mérséklésére, elutasították. Szükségessé vált a harcokban és betegségekben számszerűen is meggyöngült ezred kiegészítése is, melytől a frank rendek sem zárkóztak el és erről értesítették az uralkodót, ki közben az örökös tartományain átvonult csapataik túlkapásai ellen emelt náluk pa-

naszt. November 12-én egyszer s mindenkorra egy félhavi zsoldot ajánlot-
tak fel a lovasoknak, kik azonban – szolgálati idejük lejárván – elutasítot-
ták ezredesük ajánlatát a további szolgálatra, s miután Mátyás főherceg
elbúcsúztatta őket, szétszéledtek. A grófot és tisztjeit 6000 forinttal jutal-
mázták meg.⁴³

A következő évet Hohenlohe főltehetően otthon töltötte. Bár egy hír-
adás szól ebben az évben is a frank kerület 1000 lovasáról („Frankisches
kreiß 1000 Pferdt”)⁴⁴, kik július 10-e előtt már Magyarországon voltak,⁴⁵ de
valószínűleg más vezetése alatt. Az 1596-os esztendőt jelentős vesztesé-
gekkel zárta a császári hadvezetés, III. Mehmed szultán október 13-án be-
vette Eger várát, majd a hosszú háború legjelentősebb ütközetében október
23–26-án Mezőkeresztesnél vereséget mért a Miksa főherceg által vezetett
császári és erdélyi egyesült hadakra. Rudolf az osztrák tartományok és ki-
ráltságai mellett a birodalom kerületeit is újabb segítségnyújtásra szólítot-
ta föl 1597 februárjában. A frank kerület március 10–20-a között Nürn-
bergben tartott gyűlése a császár negyedszeri sürgető levelére 1000 német
nehézlovas („deutsche gerüste Reiter”) kiállítását vállalta legalább három
hónapra. Élükre ismét Georg Friedrich von Hohenlohe neveztek ki ezre-
desnek, egyúttal 250 lovas kapitányának. A másik három lovaskapitányi
tiszet (Kreisrittmeister) Siegmund von Reckhin, Otto von Sohestein és Hans
Bartleme von Rosenau kapta meg.⁴⁶ Az ezred a csehországi Egerben meg-
ejtett szemle után Prágába érkezett, ahol a császár is megtekintette őket, s
dicsézőleg nyilatkozott róluk. „*Die 1000. vom Frankischen Krayß gewilligte
Pferd / so zu Eger gemustert / sein den 15. Juli zu Prag angekommen / ...
von ihr May: besichtigt / auch von meniglich hohes und nidere standes /
also gelobt worden / daß sie wegen wol staffierter und herrlicher gezierter
Rustung / nit wol hetten kunnen verbessert werden*”.⁴⁷ Az uralkodó július
16-án audiencián fogadta Hohenlohét, kit dicséretben részesített és jókí-
vántásaiban szerencséseltette.⁴⁸ A frank lovasezred időközben 500 fővel gyar-
apodott, miután csatlakozott hozzá a frank kerület nemessége (Reichsrit-
terschaft und Adel in Franken) által felfogadott 300 német lovas, valamint
a Rajna vidéki és sváb önkéntesek 200-as kontingense. A Hohenlohe ve-
zette, immár 1500 lovas július végén érkezett meg az Óvár alatti táborba. A
24.000 főnyi császári sereg augusztus 9-én indult Győr irányába, majd 13-
án érkezett meg Pápa alá, melyet a török egyhetes ostrom után augusztus
20-án feladott.⁴⁹ Ortelius szerint június 30-án az óvári táborban lévő sereg

létszáma 26.000 fő volt, s ekkor még – mások mellett – a frank lovasság beérkezésére vártak.⁵⁰ Az általam ismert források nem szólnak Hohenlohe és a frank lovasság szerepéről a vár ostromának leírásakor. A hadak augusztus 27-én visszaindultak Óvár felé. Hogy a frank lovasság részt vett-e a császári csapatok további őszi hadműveleteiben (Győr sikertelen ostroma szeptember 9-e és október 3-a között, Vác felmentése szeptember 20-a után stb.) nem tudjuk. Szegődtetésük időtartama ezt lehetővé tette, ugyanakkor a források nem említik szerepüket.

A haditanács anyagából tudható, hogy Georg Friedrich von Hohenlohe 1598-ban 1000 lovas élén, kik ez esetben a birodalmi segítyből toborzott és a haditanács által felfogadott katonák voltak, szintén részt vett a magyarországi harcokban.⁵¹ A megbízatás mindenesetre az előző években bizonyított vezetői képességeire enged következtetni. Az év fontos hadieseményei voltak: Győr visszavétele március 29-én, Tata, Gesztes, Veszprém, Palota, Nagyvázsöny bevétele július–augusztus folyamán, valamint Buda sikertelen ostroma október 5-e és november 3-a között. Hogy Hohenlohe ezen események közül melyikben vett részt, arról hallgatnak forrásaink, miközben különösen Győr visszafoglalásának óriási európai visszhangja volt, s számtalan nyomtatásban megjelent tudósítás adott erről hírt, számba véve az ostromban részt vett csapattesteket és azok vezetőit.

Hohenlohe 1599-es magyarországi tartózkodását a családtörténeti irodalom⁵² nem említi, de nem szerepel tevékenysége a haditanács anyagában sem. Ittlétéről egyetlen – közvetett – adat van, a gróf öccsének, az 1578. február 4-én Langenburgban született Ludwig Casimirnak, ki bátyja oldalán részt vett a magyarországi harcokban, egy 1599. augusztus 12-én kelt levele, melyet a Baba(?)⁵³ alatti táborból írt haza. A sorok jól illusztrálják a fiatal főúr elégedetlenségét a magyarországi viszonyokkal: „... *allhier dieses Land wird je länger je ärger, sollte einer auch verschweren, sein Leben lang in dieß Land zu ziehen, wollt viel lieber in Holand ein Hund seyn, als in diesem Land ein Soldatt...*”⁵⁴.

1600-ban a haditanács feljegyzése szerint Georg Friedrich von Hohenlohe immár 2000, birodalmi segítyből felfogadott lovas élén vett részt a magyarországi hadi eseményekben.⁵⁵ Tevékenységéről nem rendelkezünk további adatokkal. Másik forrásunk ugyanakkor 1000 lovasáról tud.⁵⁶ II. Rudolf császár ebben az évben dicsérő szavakkal emlékezett meg a több éve szolgáló Hohenlohe ezredes érdemeiről: „... *in Schlachten und Scharmützel*

und anderen Treffen mit Darsetzung seines Leibes und Labens mit sonderbarer Tapferkeit ..."⁵⁷.

1601-ben Fischer szerint Ludwig Casimir von Hohenlohe Bernát anhalti herceg seregtestében szolgált.⁵⁸ Az anhalti herceg 4000 ember élén vett részt Mercoeur herceg vezetése alatt Székesfehérvár visszafoglalásában (szeptember 9-e és november 17-e között)⁵⁹, Kanizsa ostrománál (szeptember 10-e és november 17-e között).⁶⁰ Utóbbi ostrom alkalmával súlyos lőtt sebet kapott.⁶¹ Az 1601-es év eseményeit elbeszélő Nicolas de Montreux munkájában szerepel Kanizsa ostromának ábrázolása, s azon a keresztény tábor déli részén tünteti fel Hohenlohe ezredét („Comte de Holac et Reiters”).⁶² Az ábrázolás felirata alapján nem lehet eldönteni, hogy itt Georg Friedrich vagy Ludwig Casimir által vezetett csapatokról van-e szó. Ludwig Casimir mellett szól, hogy, mint láttuk, Georg Friedrich nem szerepelt a haditanács „Bestallung”-jai között, azaz nem kapott kinevezést zsoldos egység toborzására. Ugyanakkor kevésbé valószínű, hogy a fiatal Ludwig Casimir komolyabb egységet vezetett volna, hiszen két évvel később is csak ötszáz lovas élén szerepel.

1603-ban Rudolf császár Georg Friedrich von Hohenlohe az Udvari Haditanács tagjává nevezte ki.⁶³ Ebben az évben részt vett Buda ostromában, mely szeptember 17-e és november 10-e között zajlott. Bátyjával együtt vonult hadba Ludwig Casimir von Hohenlohe 500 vértezett, 3-4 láb hosszúságú könnyű keréklakatos puskával, 1-2 vagy több pisztollyal fölfegyverzett lovas lövész („Arkebusiere”) élén.⁶⁴ Részt vett az ostromban Georg Friedrich kisebbik öccse, az 1582. november 14-én Langenburgban született Kraft von Hohenlohe is, kinek katonai pályafutása itt vette kezdetét, s aki a Buda mellett fekvő szigeten („auf der Insel bei Ofen”) esett összecsapásban a törökkel szemben kitüntette magát. A frank csapatok ebben az évben meglehetősen későn érkeztek be. Egy szeptember 13-án Bécsben kelt olasz tudósítás erről így ír: „Így érkezett Bécsbe szeptember 10-én gróf Hohenlohe György Frigyes 1500 főnyi válogatott pompás nemesi frank lovashada, benne öt-öt német és flaming hosszú puskás zászlóaljjal”.⁶⁶ Hohenlohe egysége 11 nap alatt ért le a táborba. „Szeptember 21-én Hohenlohe jött meg a szentendrei ... felső táborba” – írja Thurzó György.⁶⁷ Szeptember 27-én a török hidat vert a Csepel-szigetre, s a nándorfehérvári bég vezetése alatt 10.000 ember (7000 lovas, 3000 janicsár) kelt át, akik a 109 méter magas Zsámi-hegyen ágyúkat is felállítottak. 28-án éjjel 2 óra-

kor a Pest alatti táborból 6 gyalog és 8 lovas ezred kelt át a szigetre, ahol hajnalra négyes csatarendbe álltak föl, az egyiket Georg Friedrich von Hohenlohe vezette 1500 lovassal és Ehrgott gyalogezredével. A fő csata délután fél 3 és 4 óra között zajlott, a keresztény csapatok a törököt visszaszorították a Dunáig, egy részük a sziget belsejébe futott. A csatában a török 2200 embert veszített. A harcok még estig folytak, melyben 1500 janicsár elesett és ugyanannyi a vízbe fúlt. A mieink vesztesége néhány halott és 150 sebesült volt. A keresztény csapatok éjfélre visszatértek táborukba.⁶⁸

Október 15-én éjjel Kollonich ezredes huszáraival és Ludwig Casimir von Hohenlohe öt zászlónyi lovas lövészével portyára indult, hajnalban megtámadott egy török utánpótlást szállító csapatot, akik megfutottak, s a mieink jelentős zsákmánnyal, több fogollyal tértek vissza a táborba.⁶⁹

November 13-án hírt véve, Russworm, a Budát ostromló sereg főparancsnoka és Georg Friedrich von Hohenlohe 300 nemes kíséretében kilovagolt a táborból, körülfogta a Buda előtt lévő meleg fürdőt, az ott talált gyanútlanul fürdőző 30 törököt lekaszabolt, s anélkül, hogy a budai törökök ezt észrevették volna, visszatért a táborba.⁷⁰

1603–1604 telét a testvérek hazájukban töltötték. Georg Friedrich 1604. július 1-jén kapott kinevezést 2000 lovas felfogadására és vezetésére.⁷¹ A három fivér július 9-én indult Magyarországra. Georg Friedrichet Győrbe rendelték, 22-én érkezett meg a Duna mellett lévő táborba. A továbbiakban Basta alatt szolgált. Az összesen 26.250 főt számláló császári seregben (6750 lovas, 19.500 gyalogos) Georg Basta főtábornester („Obrister Feld=Marschalck”) vette át az Esztergom alatt táborozó sereg parancsnokságát. A seregben Georg Friedrich több feladatot látott el. Főstrázsamesterként („Obrister Wachtmeister zu Roß und Fuß”) gyalogos és lovas katonákkal el kellett látnia a tábor őrzését és a környék kikémlelését, ugyanakkor vezette a főtábornesteri hivatalt („Feld=Marschalcker Amptsverwalter Leutenamt”) és közvetlen parancsnoksága alatt állott 250 nehézlovas és 1000 kürasszír.⁷² Ludwig Casimir kapitányi beosztást kapott az Otto rajnai gróf⁷³ és Friedrich von Solms gróf által vezetett 1400 fős rajnai kürasszír egységében, kik nehéz páncélzatú, két pisztollyal és súlyos karddal felfegyverzett lovasok voltak.⁷⁴ Kraft – előző évi hősies viselkedése révén – szintén kapitányi kinevezést nyert, frank és sváb gyalogosok 300 fős zászlóalját vezette Georg Andreas von Hofkirchen 3000 fős gyalogos egységében.⁷⁵

1604. szeptember 26-án a várbeli csapatok kimentek a török táborba 500 lovassal és 1500 gyalogossal, hogy az ellenség ágyúit beszegezzék. Egyes helyeken sikerült állásaikból kiszorítaniuk a janicsárokat, de azok túlerőben lévén hamarosan visszafoglalták a területet. E csatározásban el estek Friedrich von Solms, Otto von Salm, Ludwig Casimir von Hohenlohe grófok és sokan mások.⁷⁶ Hohenlohe holtteste a török kezébe jutott. Fivérei 29-én kikérték a tetemet, de csak a fejet nyújtották át a sáncon, amiért egy elfogott janicsárt adták át a töröknek, ki 30-án a testet is kiszolgáltatta.⁷⁷ Istvánffy e kirohanásnak még néhány részletét feljegyezte: „Az ostrom nyolcadik napján a várból és a táborból nagy csapatokban törtek ki... Neki rontottak ezek a török tábornak, amelyben Murát vezérnek sátra volt, az ágyúkat védő törököket levágták, a többieket megfutamították, de Murát azonnal segítségére sietett övéinek és a legvérengzőbb csata fejlődött. Mindkét felől felette sokan estek el és sebesültek meg. Hiányzott Holachius Kázmér gróf 150 társával, Amon a Hofkirchen ezred követe. A törökök közül 60-an estek el, maga Murát a bal vállán mély sebet kapott. Kázmérnak fejét, mely telve volt sebekkel, és a fejetlen testet, valamely törökért, akit a magyarok elfogtak volt, cserében visszakapták és a vár templomába eltemették.”⁷⁸ A temetés csak ideiglenes lehetett, mivel tudjuk, hogy Ludwig Casimir tetemét (Hamburgon keresztül!) Weikersheimbe vitték, s ott helyezték örök nyugalomra 1605. március 13-án.⁷⁹ Az összecsapást követően a törökök fegyverszüneti tárgyalásokat javasoltak, melyre az Esztergom alatti szigeten került sor, s melyen Georg Friedrich von Hohenlohe is részt vett.⁸⁰ A török október 13-án feladta Esztergom ostromát és elvonult a vár alól. Georg Friedrichet a császár generálissá (Generalwachtmeister) nevezte ki, s megbízta egy 2000 lovasból és 500 lovas lövészből álló egység vezetésével, valamint 250 lovast rendelt mellé testőrségül.⁸¹ Továbbiakban Georg Friedrich Basta parancsnoksága alatt szolgált Felső-Magyarországon⁸² és részt vett a Bocskai-felkelés ellen irányuló hadműveletekben. Valószínűleg ott harcolt Osgyánnál 1604. november 17-én, mikor szétverték Bocskai hajdúcsapatait. A november 25–28-ai edelényi ütközetben különösen kitüntette magát.⁸³ 1605. április 3-án a hajdúk váratlanul rajtaütöttek a császári táboron és felgyújtották azt, végül azonban Hohenlohe, csapatai élén nagy veszteségeket okozva nekik megfutamította őket.⁸⁴ 1605 júniusában Hohenlohe és lovasai már Bruck és Hainburg között táboroznak, júliusban a Schwadorf és a Schwechat folyó között fekvő gyülekezési helyre irányí-

tották őket, ahol augusztusban jelentek meg szemlére. Ezrede valószínűleg azonos azzal a nunciatúrai jelentésekben szereplő 1000 fős frank lovassággal, mely szeptember 7-től Basta alatt szolgált.⁸⁵ Az 1606. november 11-én megkötött zsitvatoroki béke helyszínére október 25-én érkeztek meg a császári követek 2500 fős katonai kísérettel, köztük a Hohenlohe vezette lovasezreddel.⁸⁶ A továbbiakban valószínűleg az ország északi részén tevékenykedhetett, mert ez év novemberében Morvaországon keresztül rendelik Pozsonyba. Lovasaival 1607 januárjában még itt állomásozik, ahol tárgyalnak vele és sikertelenül kísérlik megnyerni további szolgálatra. Ezredével ezután Morvaországba megy, ahol 1607 márciusában megválnak a szolgálattól.⁸⁷

Georg Friedrich öccse, Kraft 1606. június 27-én állt újra szolgálatba, mikor ezredesnek nevezték ki 1000 kürasszír élére. Július 31-én a morvaországi Almócon jelentek meg mustrára és szeptember 18-án indították el őket Magyarországra. Tilly alatt szolgált és kitüntette magát egy Szombat hely melletti összecsapásban. Bátyjához hasonlóan 1607 márciusában megvált a császári szolgálattól.⁸⁸ Bocatius említ még egy itt szolgáló Hohenlohe tisztest („Comitis ab Hohenloh”), ki 1609-ben többször vendégeskedett nála Eperjesen,⁸⁹ nevezett azonban további adatok hiányában személyhez kötni nem tudjuk.

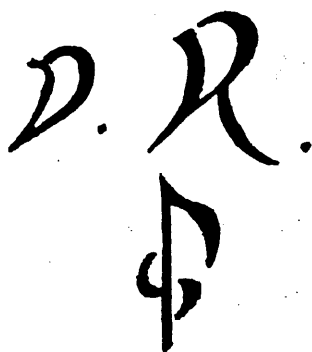
Hohenlohe magyarországi tevékenységének ismertetése után térjünk át a festményekre azok kronológiai sorrendjében.

1. Vestung Gran wie die von de
Christen belegert gewesen. 1594

(1605 körül; olaj, vászon; 360 x 170 cm; ltsz: W-199)

A kép előterében nagyalakos keresztény katonák (lovass, alabárdos, muskétás, lőporoshordót emelő). Középső harmadában az elsáncolt keresztény tábor, a város és a vár egy ostromra induló sereggel, a kép felső részén az Esztergom környéki hegyek. A festmény bal alsó szegletében, a hordó fenekén szignatúra, valószínűleg Katzenbacher segédjéé.⁹⁰

A festmény Esztergom 1594. évi sikertelen ostromát ábrázolja. Mátyás főherceg parancsnoksága alatt május 4-én kezdte meg a 35 ezres királyi had a város és a vár ostromát, mellyel több sikertelen kísérlet után június 29-én felhagyott. Az ábrázolás Ortelius adatainak megfelelően tünteti fel a keresztény tábor helyét a Duna mellett. A főherceg az ágyúkkal a Dunán

érkezett meg a táborba. Az ostromlók május 11-én elfoglalták a Rácvárost, május 23-án behatoltak a Vízivárosba és június 3-án bevették a Szent Tamás-hegyen lévő gerendaházat is. A festmény feltehetően azt az időpontot ábrázolja, mikor a Rácváros már a keresztények kezén volt és a Vízivárost ostromolták.⁹¹

2. Vestung Raab, wie die vom Türcken
belegert gewesen. Aõ: 1594

(1595–1610; olaj, vászon; 385 x 287 cm; ltsz: W-203; Az 1959-es restaurálás során megállapították, hogy a festmény felső részéből egy részt levágtak.⁹²)

A festmény a keresztény tábor felől ábrázolja az eseményeket. A kép alsó felében nagyalakos török lovasság, valamint janicsárok és muskétások közelharca. Efölött a Duna sajkákon átkelő törökkel, a kép felső harmadában a város, a török ágyúállások, mögöttük a török tábor. Az 1594. évi győri ostrom alkalmával a törökök négy ízben keltek át a Dunán és támadták meg a keresztény tábor. Ortelius az augusztus 29-ei támadás során pedig egy török hajóhidat említ. Így feltételezhetjük, hogy a festmény a július 22-ei átkelés után kialakult összecsapást ábrázolja, mivel a képen csak sajkákat, ezekben pedig janicsárokat látunk, mely megegyezik Ortelius közléseivel.⁹³ A támadás visszaverése egyúttal a város szeptember 29-én történt feladásával végződő ostrom egyik említésre méltó sikere volt. Augusztus 29-én Mátyás főherceg a felmentő sereggel visszavonult Magyaróvár felé, az ez ellen protestáló határozatot a seregben szolgáló valamennyi ezredes, kapitány és hadnagy aláírta, de Hohenlohe nem szerepel közöttük.⁹⁴ A kép alsó harmadában harcoló szpáhik, janicsárok és muskétások kivételével az ábrázolás valamennyi részletében megegyezik Siebmacher metszetével.⁹⁵

3. Vestung Comorna wie die
vom Türcken belegert gewe.

1594

(1605–1610; olaj, vászon, 370 x 280 cm; ltsz: W-186)

A festmény déli nézetből ábrázolja Komárom ostromát. Alsó felében a Duna jobb partján lévő török tábor, az előtérben balra lovasok, jobbra fölmálházott tevék, fölöttük négyszög alakzatban menetelő pikás gyalogság, fölöttük a tábor janicsárokkal, valamint a Duna partján felállított, a várra tüzelő ütegek. A kép felső részének baloldalán a balparti török tábor, a várat nyugatról kerítő vizesárok mentén felállított üteggállások várra tüzelő ágyúkkal. Felettük az égő város, jobbra a vár. Szinán nagyvezér 1594. október 7-én zárta körül a várat, melynek ostromával 24-én felhagyott. A vár felmentésére összegyűlt sereg Pozsonynál gyülekezett, de október 3-án az egész tábor feloszlott.⁹⁶ Festményünk az előtér nagyalakos kompozíciójától eltekintve mindenben megegyezik Siebmacher metszetével.⁹⁷

4. Vestung Gran wie die von Christen
wieder erobert worden. Aõ: 1595

(1605–1610; olaj, vászon; 370 x 280 cm; ltsz: W-185)

A festmény délről ábrázolja az eseményeket. Előtérben német lovasok és muskétások, a keresztény tábor, török lovasokat a Duna irányába űző német lovasság, fölöttük a már elfoglalt Víziváros és a még török kézen lévő vár. Az ostrom során két ízben került sor jelentősebb lovas összecsapásra. Az első az Ortelius által augusztus 3-ára (más források szerint 2-ára, illetve 4-ére) tett, az előzőekben már ismertett török kitörés alkalmával történt, a másik két nappal később, mikor 16 ezres török sereg kísérelte meg Buda irányából az ostromgyűrű áttörését. A frank lovasság mindkét összecsapásban részt vett, Hohenlohe mellett említik még Johann von Reckhin bambergi kapitányt (feltehetően az 1597-ben szintén Hohenlohe alatt szolgáló Siegmund von Reckhin rokonát), ki az első összecsapásban hősiesen küzdött, a másodikban pedig elesett.⁹⁸ Az Ortelius művében közzölt Siebmacher-féle metszet ábrázolása – több korabeli metszethez hasonlóan – bár címében az első ütközet időpontját adja meg, inkább a második összecsapást látszik megörökíteni, hiszen a várostól messze, jobbról támadó török lovasságot és a város alatti táborból ellenük induló, s velük szembeálló lovasokat ábrázol. Ezzel szemben a weikersheimi festményen a vár

felől, balról támadó törökök láthatók, így ez szemtanú [Hohenlohe?] hitelességével az augusztus 3-ai összecsapást örökítette meg, azzal együtt, hogy a csak 11 nappal később elfoglalt vízivárost már keresztény kézen lévőnek ábrázolja.

5. Vestüing Vizzegrad wie die von
Christen beleget gewesen Anno.

1595

(1605; olaj, vászon; 360 x 285 cm; ltsz.: W-200)

A festmény a Visegrádtól északra elterülő keresztény tábornoktáborát ábrázolja, előtérben egy alabárdossal, egy muskétással, valamint sátrakkal. A kép közepén a Duna gályákkal, felső harmadában jobbra (a mai Nagyvilámról) a várra tüzelő ágyúk, sánc, ettől balra a vár. A kép mind kompozíciójában, mind részleteiben egyértelműen Siebmacher metszete alapján készült.⁹⁹ A kép bal alsó szögletében, a ráma által takarva, Katzenberger szignója.¹⁰⁰

6. Vestung Tottis, wie die von Christen
bei der Nacht erobert worden.

1590

(1595–1605; olaj, vászon, 375 x 287 cm; ltsz.: W-204)

A sorozat egyetlen hibásan datált darabja azt az 1597. május 21-én lezajlott éjszakai rajtaütést ábrázolja, mely során a keresztény csapatok bevették a várat, s aminek – elsősorban az új harci eszköz, a petárda sikeres alkalmazása miatt – nagy európai visszahangja volt.¹⁰¹ A festmény alsó harmadában törökök és magyarok(?) összecsapása, közepén balra lanterna, fölötte a vár, jobb felső harmadában nagyobb lámpás. A kép a 17. században népszerű mesterséges megvilágítású kompozíciók érdekes példája,¹⁰² sajnos ezért, valamint azért, mert ez a ciklus legrosszabb állapotban fenn-

maradt darabja, részleteiben alig kivehető, így előképét sem lehet meghatározni.

7. Statt Waitzen wie die vom
Türcken belegert gewesen.

1597

(1605 körül; olaj, vászon; 360 x 170 cm; ltsz: W-194)

Az 1597. november 2-ától 9-éig tartó és a török visszavonulásával végződő váci csatában 4-én és 5-én került sor török támadás folytán jelentősebb összecsapásokra.¹⁰³ A kép előterében jobbra török főtitst lovon, alsó harmadában balról támadó török és a Verőce felől érkező keresztény lovaság összecsapása. Felettük a fallal körülvett város, a festmény felső részében a Duna és a túlparti hegyek. A város ábrázolása megegyezik Siebmacher metszetével,¹⁰⁴ de az eseményt egészen más nézőpontból, nem a Szentendrei-sziget felől, hanem keletről ábrázolja.

8. Vestung Raab die Christen bej
der Nacht wider erobert. Aõ: 1598.

(1605 körül; olaj, vászon; 415 x 170 cm; ltsz: W-189)

A festmény – hasonlóan a tataihoz – éjszakai jelenetet ábrázol. Előterében balra lámpás, jobbra nagyalakos muskétás és pikás, felettük jobbra egy nagyobb lanterna, e fölött a vár. A vár ábrázolása minden részletében, beleértve a déli és az északkeleti kapu petárdával történő berobbantását, egyezik Siebmacher metszetével.¹⁰⁵ A festmény a vár bevételével végződő 1598. március 29-ei eseményt ábrázolja.

9. Hauptstatt Offen, wie die von
Christen belegert gewesen. 1598

(1605 körül; olaj, vászon; 360 x 285 cm; ltsz: W-196)

A festmény előterében balra lóról szállt magyar lovas szablyával, középen ágyú, jobbra magyar gyalogos muskétával.¹⁰⁶ Fölöttük a keresztény tábor, török temető, majd a budai vár. A kép felső harmadában a Duna a Szentendrei-szigettel, a túlparton Pest. A festmény az 1598. szeptember 5-étől november 3-áig tartó sikertelen budai ostrom egy, közelebbről meg nem határozható jelenetét ábrázolja. Az előtér staffászalakjainak kivételével az ábrázolás egyezik Siebmacher metszetével.¹⁰⁷

10. Hauptstat Offen, wie die von

Christen beleger gewesen Anno. 1603

(1605–1610; olaj, vászon; 370 x 286,5 cm; ltsz: W-195)

A festmény előterében balra német fekete lovasok, középen muskétás, jobbra lovastiszt fekete páncélzatban, fölöttük a keresztény tábor. A kép alsó harmadában a festmény közepéig rézsút fölfelé haladó, Dunába ömlő folyóág [Ráckevei Duna?] torkolata előtt hajóhíd, a sziget sarkában erődítmény. A Duna túlszéljén Buda és a környező települések, felettük hegyek. Az események ismeretében valószínűsíthetjük, hogy a festmény a már leírt, 1603. szeptember 28-ai eseményeket ábrázolja.

11. Hauptstatt Offen, wie die von Christn

beleger gewesen, ein Scharmützel

darbei geschehen. 1603

(1605 körül, olaj, vászon; 360 x 170 cm, ltsz: W-201)

A kép előterében balra felmálházott lovak, jobbra muskétás. A festmény közepén a kanyargó Duna, balpartján annak irányába menetelő magyar gyalogság muskétákkal, felettük Pest, a túlszéljén Buda. Budától északra török lovasság összecsapása alig kivehető alakokkal. Háttérben hegyek. A Duna közepén a Margitsziget, jobbra a Szentendrei-sziget déli csücske. Esetleg föltételezhetjük, hogy a festmény a Szentendrei-szigeten 1603. szeptember 22-én lezajlott ütközetet örökítette meg, melyben Kraft von Hohenlohe kiűztette magát.

12. Vestung Gran wie die vom Türcken

beleger gewesen. Añ: 1604

(1605–1610, olaj, vászon; 360 x 275 cm; ltsz: W-202)

A kép előterében német gyalogosok és egy főtiszt lovon, díszes öltözetben. Mögötte a keresztény tábor, középen a Duna gályákkal, a túlszéljén fallal körülvett város, lovassági ütközet, jobbra lent vértés lovasság. A festmény valószínűleg az 1604. évi török ostromnak a már előzőekben részletezett augusztus 28-ai (vagy 26-ai) eseményét ábrázolja. Az ábrázolásnak nincs sem előképe, sem kapcsolata a valósággal (város, Duna, hegyek stb.). Az általános felfogás szerint a lovas alak Georg Friedrich von Hohenlohet ábrázolja.¹⁰⁸ Felmerülhet azonban – miután Georg Friedrich az eseményekben nem játszott említésre méltó szerepet –, hogy az augusztus 28-án elesett Ludwig Casimir von Hohenlohet örökítette meg a festő.¹⁰⁹

Rózsa György szerint „*A háttér vedutáinál a helyszínnel nem ismerős festő kevés kivétellel Hieronymus Ortelius krónikájának Hans Sibmacher készítette rézkarcait használta fel mintául*”.¹¹⁰ Mint láthatjuk, a képek mintegy fele (a 2., 3., 5., 7., 8., 9. számú festmény) mutat – esetenként csak részleteiben – egyezést Siebmacher metszeteivel. Az általam ismert metszetanyag¹¹¹ nem adott további támpontot a festmények előképeinek meghatározásához, jóllehet a 12. számú kivételével a veduták többé-kevésbé hűnek mondhatók. A festmények bemutatásakor kiderült, hogy Georg Friedrich von Hohenlohe tényleges jelenléte hitelesen csak a 4., 7., 10., 11. és 12. képen ábrázoltak esetében bizonyítható. Felmerül az a lehetőség, hogy a ciklus a tizenöt éves háború legfontosabb várostromait kívánta megörökíteni, függetlenül attól, hogy ezekben Hohenlohe részt vett-e, vagy sem. Szembeszökő ugyanakkor, amennyiben ezt a feltételezést fogadjuk el, hogy nem szerepelnek a weikersheimi ábrázolásnál már abban a korban is jelentősebbnek tartott események, mint Pápa 1597 és Győr 1598-as visszafoglalása stb. Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy Hohenlohe már 1594-ben – a császár felhívást követve – megjelent a hazai hadszíntéren, de ekkor még komolyabb parancsnoki beosztás nélkül, s ezért nem szerepel a forrásokban. Feltűnő, hogy a korszak eseményeit taglaló összefoglaló művekben,¹¹² illetve az aktuális eseményeket ismertető aprónyomtatványokban (ezekből 193 darabot állt módomban átnézni) Hohenlohe mindössze néhányban szerepel. Ez minden bizonnyal annak tudható be, hogy az általa vezetett vértess lovasságnak a közvetlen várostromban jellegénél fogva kevés feladata volt. Még szembeszökőbb ez annak ismeretében, hogy az említett források milyen részletességgel szólnak az eseményekről, nem feledkezve meg az időjárásról és a természeti jelenségekről sem, felsorolják szám szerint a rajtaütések alkalmával zsákmányolt tevéket, lovakat, nem beszélve az elfogott török szüzekről, megkapó részletességgel ecsetelve azok bájait: „*Anno 1594 ... am 19. tag des Jeners / haben deß Herrn Braunen kriegsleut von Comorna / deß Beegen von Copan Tochter / ein schone und von geberden holdselig Jungfraw ... auffgefangen*”¹¹³, felemlítvén azt is, hogy a portyázók csak az ifjú hölgyet vitték magukkal, az erényét óvó öregasszonyt nagylelkűen szabadon engedték.¹¹⁴

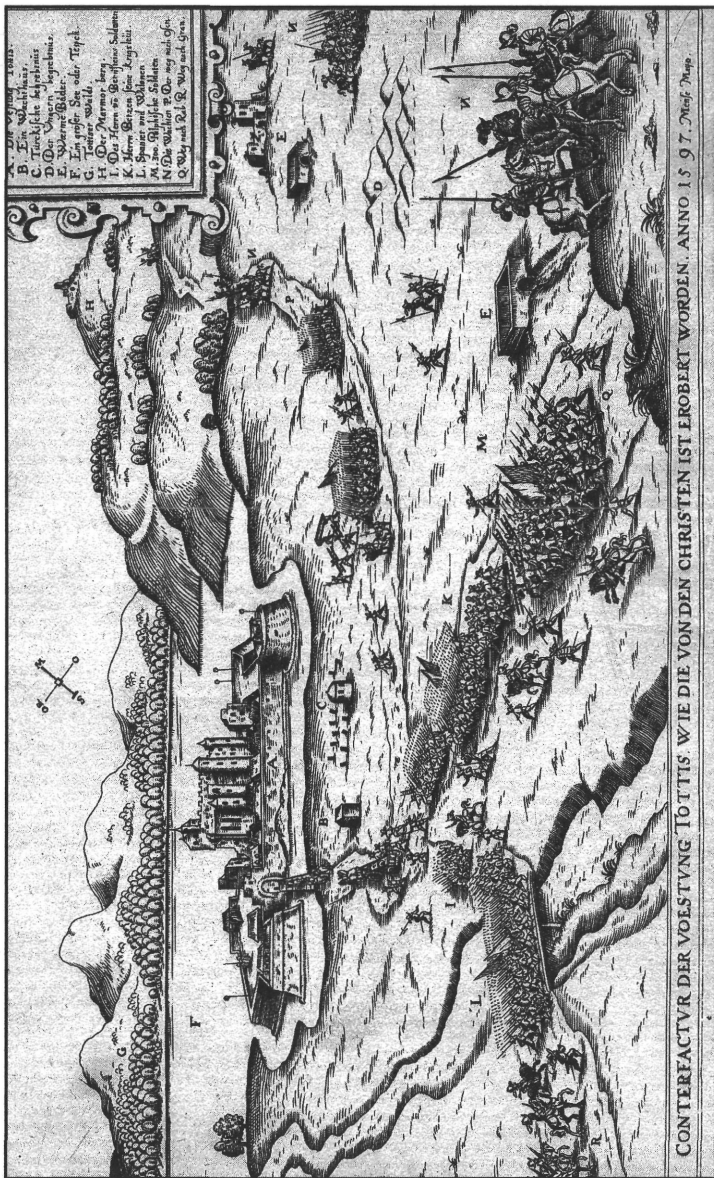
A források szerencsés módon felismerhetően, de a korabeli gyakorlatnak megfelelően a legkülönbözőbb formában adják meg Hohenlohe nevét. (Az említettekén túl: Holach, Hollach¹¹⁵, Hoenlohe, Hohenloe,

Hochenloch¹¹⁶ stb.) A magyar források többnyire Holáciusnak, Holáknak nevezik. „... gróf fon Holak és gróf fon Turon uramék is itt lesznek...” – írja Bethlen Gábor 1619. november 6-án kelt levelében.¹¹⁷ Voltak, akik rosszabbul jártak, így Ferrando Zamaria Specie de Casa, kit boldog emlékü Mohl Antal győri plébános, kanonok még 1913-ban is lesamarjainándorozott.¹¹⁸ Hohenlohe rendes járandóságán felül több ízben is részesült uralkodói adományban. A cseh korona jövedelmeinek terhére 1611. május 5-én a császár 24.000 forintot rendelt neki kifizetni, ugyanakkor elmaradt illetménye már 25.433 forint volt. 1606-ban Rudolf császár 10.000 birodalmi tallérral jutalmazta, melyet a Reichsfennigmesternek kellett volna kifizetnie, erre azonban soha nem került sor. 1611. június 27-én legközelebb a cseh koronára visszazálló birtokokból helyeztek kilátásba számára birtokadományt, mely azonban hasonlóképpen csak pusztá ígéret maradt.¹¹⁹

Mindezek fényében biztosra vehetjük, hogy Hohenlohé nem a haszon-szerzés, hanem elsősorban az igaz ügy szolgálata motiválta korántsem veszélytelen vállalkozásaiban. A kor szelleme, a hitetlenek elleni küzdelem föltehetően nagy szerepet játszott elhatározásában. A pogányság ellen harcba hívó korabeli irodalomból a mélyen hívő evangélikus Hohenlohe minden bizonnyal ismerte Luther Márton először 1529-ben megjelent „tábori prédikáció”-ját, mely az Ószövetség Dániel könyvének aktualizálásával hív küzdelembe a kereszténységet fenyegető oszmán terjeszkedés ellen.¹²⁰ E viselkedésnek egyenes folyománya volt a saját tetteit és a család nagyságát megörökítő ciklus elkészíttetése. A kor jellemzője, hogy a történelemben első ízben viszonylag széles közönség értesülhetett írásban és képben az aktuális eseményekről. Ennek fontosságát még a Hohenlohenél jóval szerényebb társadalmi állású személyek is felismerték. Gablman Miklós német protestáns 1585-től tartózkodott hazánkban, s a háború megindulásáig a csepregi iskola rektora volt. A háború első éveiben szemtanúként vett részt, idővel az udvar által díjazott történetíróvá küzdötte föl magát. Beszámolói kritikus hangvételűek, de nem részrehajlók. A császári hadvezetés tehetetlenségét látva 1595. március 11-én pártfogóján, Pezzen titkos tanácsoson keresztül a császárhoz fordult, s nem csekély önbizalommal – hiába, ha valaki nem csak német, de még pedagógus is, – egy-két zászlóaljnyi gyalogos vezetését kéri, hogy a helyes hadvezetést bemutathassa. Kérése teljesítése esetén, biztos lévén a sikerben, egy jó festőt is alkalmazni kíván, ki tetteit megörökíti. „*Ihr May ... mir als ein Kayserlich bestelter Hauptman*

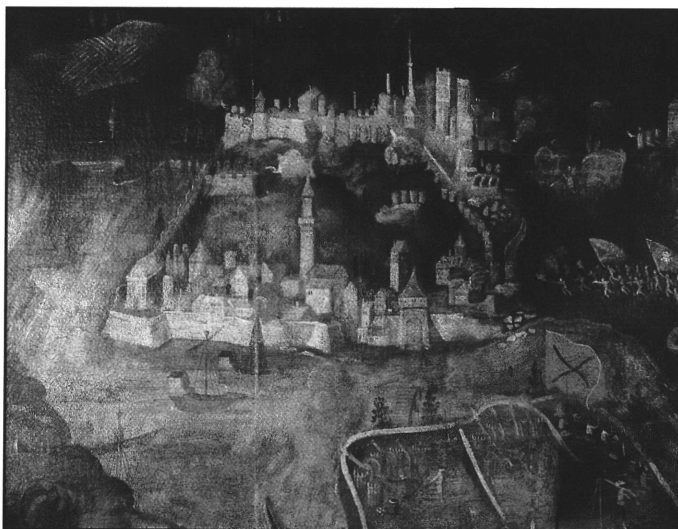
ein oder zwey Fendl knecht vndergebe, damit ich vrsag habe, dasto vleissiger auff alles achtung zu geben und in feindts notten mit rath und that dem gemeinen wesen, nach eusersten vermögen beyzuspringen ... Zu diesen wolte ich auch einen guthen Maller bey mir hagen, welcher nach meinem Angeben den gantzen progress in belagerung von einer schantz zur andern, gleichfallés auch alle schlachten und schermützl uleissig abredisen... ”¹²¹.

A weikersheimi festmények, bár különösebb újdonsággal nem szolgálnak, monumentalitásuknál és a ruházat, valamint a fegyverzet részletes és hű ábrázolásánál fogva gazdagítják ismereteinket e korról.

- A. Die vordere Front.
- B. Ein Obelisk.
- C. Ein Obelisk.
- D. Die vordere Front.
- E. Ein Obelisk.
- F. Ein Obelisk.
- G. Ein Obelisk.
- H. Ein Obelisk.
- I. Ein Obelisk.
- K. Ein Obelisk.
- L. Ein Obelisk.
- M. Ein Obelisk.
- N. Ein Obelisk.
- O. Ein Obelisk.
- P. Ein Obelisk.
- Q. Ein Obelisk.

CONTEREACTVR DER VOESTYNG TOTTIS: WIE DIE VON DEN CHRISTEN IST EROBERT WORDEN. ANNO 1597. *Ant. Thop.*

*Vestung Gran wie die von de Christen beleget gewesen. 1594
(1605 körül; olaj, vászon; 360 x 170 cm; ltsz: W-199)*

*Vestung Raab, wie die vom Türcken beleget gewesen. Aõ: 1594
(1595–1610; olaj, vászon; 385 x 287 cm, ltsz: W-203)*

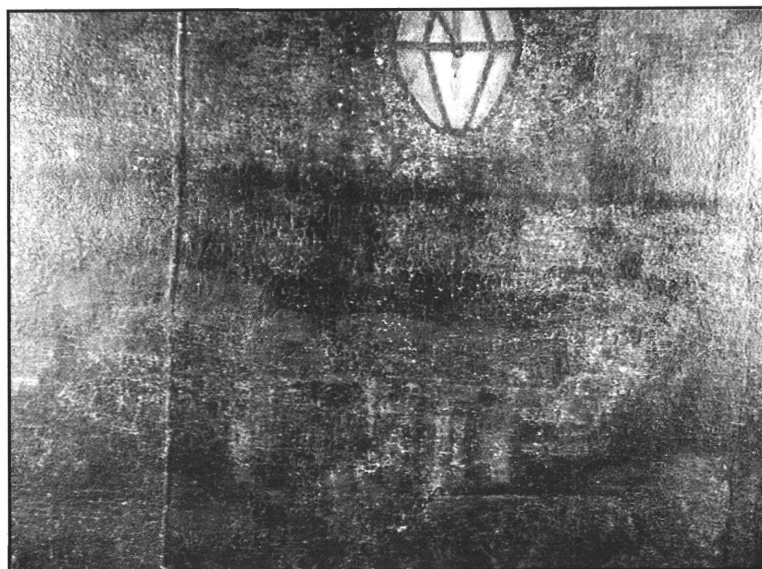
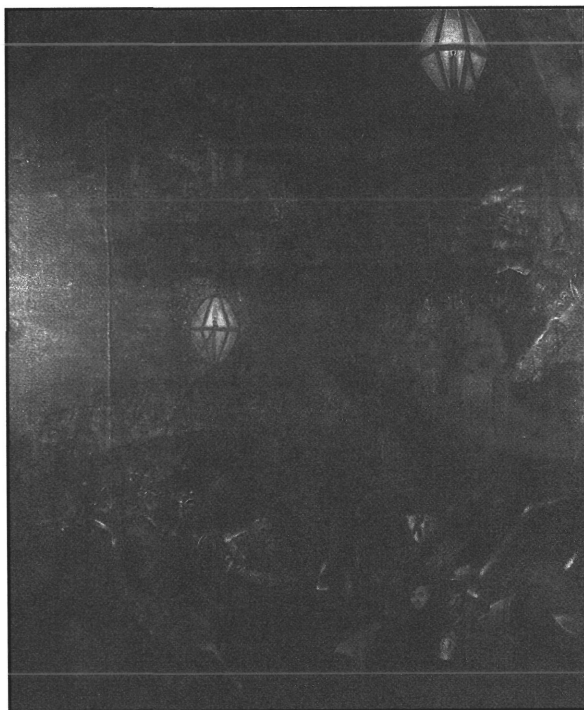
*Vestung Comorna wie die vom Türcken belegert gewe. 1594
(1605–1610; olaj, vászon, 370 x 280 cm; ltsz: W-186)*

*Vestung Gran wie die von Christen wieder erobert worden. Aõ: 1595
(1605–1610; olaj, vászon; 370 x 280 cm; ltsz: W-185)*

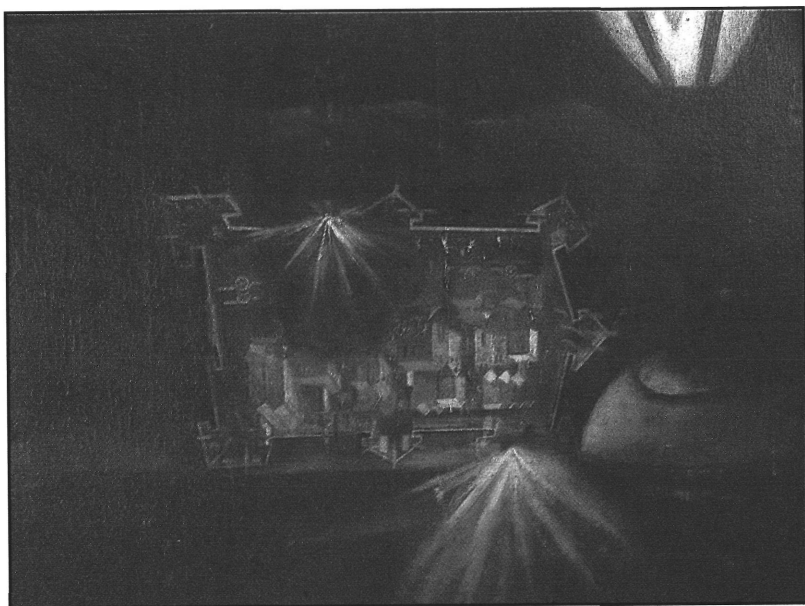
*Vestűng Vizzegrad wie die von Christen belegert gewesen Anno. 1595
(1605; olaj, vászon; 360 x 285 cm; ltsz: W-200)*

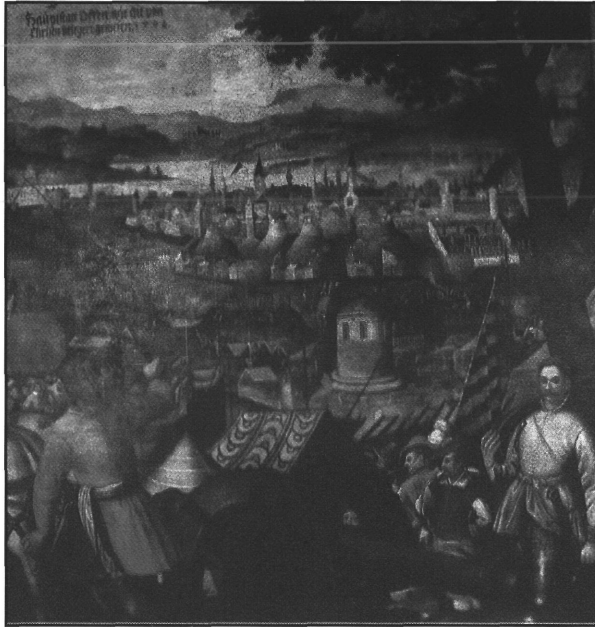
*Vestung Tottis, wie die von Christen bei der Nacht erobert worden. 1590
(1595–1605; olaj, vászon; 375 x 287 cm; ltsz: W-204)*

*Statt Waitzen wie die vom Türcken belegert gewesen. 1597
(1605 körül; olaj, vászon; 360 x 170 cm; ltsz: W-194)*

*Vestung Raab die Christen bei der Nacht wider erobert. Aõ: 1598.
(1605 körül; olaj, vászon; 415 x 170 cm; ltsz: W-189)*

*Hauptstat Offen, wie die von Christen beleget gewesen 1598
(1605 körül; olaj, vászon; 360 x 285 cm; W-196)*

*Hauptstatt Offen, wie die von Christen beleget gewesen Anno. 1603
(1605–1610; olaj, vászon; 370 x 286,5 cm; ltsz: W-195)*

*Hauptstatt Offen, wie die von Christn belegeret gewesen,
win Scharmützelt darbei geschehen. 1603
(1605 körül; olaj, vászon; 360 x 170 cm, ltsz: W-201)*

*Vestung Gran wie die vom Türcken belegeret gewesen. Aḑ: 1604
(1605–1610, olaj, vászon; 360 x 275 cm; ltsz: W-202)*

*Taessert Rothenburg: Georg Friedrich,
Graf von Hohenlohe-Langeburg-Weikersheim*

A weikersheimi várkastély déli szárnya

Jegyzetek

1. Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973. 107–114.

2. Mohl Adolf: *Adatok Nádasdy Ferenc országbíró életéhez*. In: *Századok*, XXXIV. évf. (1900) 622.

3. Rózsa: i. m. 111–125.

4. Rózsa : i. m. 185. tábla

5. Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Bp. 1986. 52., illetve 27. kép

6. Itt szeretnék köszönetet mondani a felvételeket készítő Szamódy Zsolt fotóművésznek, valamint kollégáimnak, Kemecsi Lajos és Sauerbrei Klaus muzeológusoknak a felmérésben és a kutatásban nyújtott segítségükért. Hasonlóképpen köszönöm Schwartz weikersheimi kastélyigazgató úrnak figyelmes támogatását.

7. *A Pallas Nagy Lexikona*. Bp. 1895. IX. kötet. Az esztergomi főegyházmegye névtára és évkönyve 1892. Esztergom 1892.8. Fischer, Adolf: *Geschichte des Hauses Hohenlohe*. Stuttgart, 1866. I. rész. 27–157.; *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch*. Gotha, 1899. 157.; *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*, München, 1973. I. kötet, 1211–1215.; *Genealogisches Handbuch dern fürstlichen Häuser*. Limburg a.d. Lahn, 1987. 210.; Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Bp. 1990. I. kötet.

9. A város nevét, a vidék jelentős szőlő- és borkultúrája alapján, a népetimológia a „Weingarten” szóból származtatja. A helység nevének első előfordulási formája mellett a többi középkori írásmód (Wikartesheim, Wickartesheim stb.) azonban azt bizonyítja, hogy a név az egész germán nyelvterületen elterjedt -heim utótagú földrajzi nevek csoportjába tartozik, jelentése Wighart falva, háza stb. Fischer: i. m.; Hutterer, Claus Jürgen: *Die germanischen Sprachen*. Bp. 1975. 127–128.

10. Merten, Klaus: *Schloß Weikersheim*. München, 1991. 1–5.

11. Georg Robin vagy Georges Robyn, Ypern, ? – 1590 után. Németalföldi építész, 1544-től szülővárosában, 1575-től mainzi és würzburgi építkezéseken dolgozik. (*Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Leipzig, 1934. XXVIII. kötet.)

12. Jacques Andrauet Du Cerceau, Orléans, 1510 körül – Montargis, 1585

körül. Francia építész és grafikus, elsősorban saját rézmetszeteivel kiadott kastélyterveiről nevezetes. (*Művészeti Lexikon*. Főszerk. Zádor Anna és Genthon István. Bp. 1965. I. kötet.)

13. Merten: i. m. 2. p.

14. Wolf vagy Wolfgang Beringer, würzburgi kőfaragó és építőmester. Egyházi épületeket tervez és az építkezést vezeti 1592 és 1600 között. (*Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Leipzig, 1909. III. kötet. 417–418.)

15. 1 mainzi mérő (Mainzer Malter) = 109,39 liter

16. Fischer: i. m. Stuttgart, 1868. II. rész. 108–109.

17. Jan van der Straet, másként Giovanni della Strada, Stradanus, Brügge, 1523 – Firenze, 1605. Festő, leghíresebb munkája a Cosimo Medici vadászkastélya (Poggio a Cajano) számára készített 132 kartonja, különösen azok vadászjelenetei. (*Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Leipzig, 1938. XXXII. kötet.)

18. 1614-ben a német lovagrend megrendelésére Mergetheimben dolgozik, 1620-ban a schönthali kolostortemplom orgonáját díszíti festményekkel. (*Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Leipzig, 1927. XX. kötet. 48.); Bossert, N.: *Schwäbische Chronik*. h. n. 1882.; In: *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens*. XXXVII. évf. (1916) 87.

19. Merten: i. m. 20–21.

20. Schloß Weikersheim. A W-185. ltsz. festmény leírókartonja.

21. A képek rámai szilárdan a falhoz vannak rögzítve, azok levételére nem volt lehetőségünk, így a fényképezés során nem sikerült mindig biztosítani a megfelelő rálátást.

22. Id. 20. jegyzet

23. Gindely, Anton: *Geschichte des dreißigjährigen Krieges*. Prag, 1869. I. kötet 349–350.; u. a. Prag, 1878. II. kötet. 112–113.; Gindely Antal: *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez*. Bp. 1890. 48., 54.; In.: *A magyar nemzet története* (szerk.) Szilágyi Sándor. Bp. 1898. VI. kötet. 237–238. 248.; Acsády Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története*. 1526–1608.

24. Gindely, Anton: *Die Berichte über die Schlacht auf dem weissen Berge bei Prag*. *Archiv für österreichische Geschichte*. Wien, 1877. 56. kötet 22.

25. Fischer: i. m. 188–201.

26. Fischer: i. m. 217–218. p.
27. Fischer: i. m. 201–230. p.
28. Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Bp. 1939. III. kötet. 134–137.
29. Sinkovics István: *A három országrész igazgatása*. In: Magyarország története 1526–1686. Pach Zsigmond Pál főszerk., R. Várkonyi Ágnes szerk. Bp. 1987. 429.
30. Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert*. Studie zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978. 80.
31. Schulze: i. m., i. h.; Heismann, Eugen: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925. Deutsche Kultur. Historische Reihe. III. kötet. 97.
32. Memmius, C.: *Vngerischer vnd Siebenbürgischer Kriegsandel*. Frankfurt a.M., 1599. 78.
33. Heischmann: i. m. 200–210.
34. Fischer: i. m. 192. Heischmann: i. m. 241.
35. Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben*. In: Hadtörténeti Közlemények, Bp., 1991. (104. évf.) 3. szám 107–109.
36. Kelenik: i. m. 110.
37. Memmius: i. m. 217.; Ortelius, Hieronymus: *Der Ungarischen Kriegs*. In: *Empörungen Historischen Beschreibung*; Frankfurt am. Mayn. Im Jahr 1665. 165.
38. Ortelius: i. m. 168.; Gablman Miklós az 1595. július elején meglévő állapotot rögzíti a hadak összeírásánál, s így említi a frank lovasokat: „*Der fränckisch Krayss 1000 Pferd, deren Obristen Rittmeister Herr Georg Friedrich, Graf von Hohenlohe ...*”. Idézi: Thallóczy Lajos: *Gablman Miklós császári hadi történetíró emlékezete*. In: *Történeti tár*, 1896. 585.
39. Memmius: i. m. 217.; Ortelius (i. m. 171–172. p.) az összecsapást július 23-ára teszi, a két dátum eltérése a régi és az új kalendárium különbségéből adódik.
40. Memmius: i. m. 221–222.
41. Másik forrásunk ezzel megegyezően adja meg a veszteséget, azonban egy nappal későbbre teszi a szerencsétlen kimenetelű összecsapás

(„unglückliches sharmutzel”) idejét, melyben a frank lovasság („1000 Teutsche Reuter unter deß Herrn Obersten Graff Jörg Friedrichs von Hohenlohe Fahnen”). Mansfeldische Histori (Schlacht und herrliche Victoria in Ungern, Nürnberg 1595. lapsz.nélkül

42. Ortelius: i. m. 179.

43. Fischer: i. m. 192–193.

44. Verzeichnuß deßn kriegß volcks / so biß 96. Jar / wider den Türcken in Ungarn / soll gebraucht werden. Franckfurt, 1597. 23–24.

45. uo. 66. Ortelius (i. m. 190.) a frank kerület 1000 lovasán kívül még a frank lovagi testület 3000 lováról is tudósít. Fischer (i. m. 187.) szerint az 1596-os hadjáratban részt vett Georg Friedrich öccse, az ekkor 18 éves Ludwig Casimir. Az ábrázolt körülmények (Bernát anhalti herceg seregében szolgált, megsebesült Kanizsa ostrománál stb.) azonban egyértelműen az 1601-es eseményekre vonatkoznak.

46. Pálffy Géza: *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. Pápa, 1997. 42.

47. Ungarische und Turkische Zeitung (Belagerung / Stermung) Victoria vnnnd einnam Pappa. Nürnberg, 1597. lapsz. nélkül

48. uo.

49. Pálffy: i. m. 58–59., 63., 73.

50. Ortelius: i. m. 218.

51. Heischmann: i. m. 141.

52. Fischer: i. m. 141.

53. Nevezett helységként az év hadi eseményeinek tükrében felmerülhetne a Miskolc közelében lévő mai Hajóbába, mivel a török ez év elején ezt a vidéket dúlta és Sajóvamosnál csatát is nyert a keresztény sereg ellen. Az események korai időpontja (február–március) azonban valószínűtlenné teszi birodalmi segélyhadak jelenlétét. Gondolhatunk még anélkül, hogy az időpontot konkrét eseményhez kötnék egy Pápa alatti táborozásra is.

54. Fischer: i. m. 187.

55. Heischmann: i. m., i. h.

56. 1600 májusától; Kelenik: i. m. 110.

57. Fischer: i. m. 193.

58. Fischer: i. m. 187.

59. Fehrenthell-Gruppenberg László: Mercoeurb lotharingiai herceg magyarországi szereplése. In: *Hadtörténeti Közlemények*, Bp. 1937. (XXXVIII. évf.) III-IV. füzet 220.

60. Fehrenthell: i. m. 230–231.
61. Fischer: i. m., i. h.
62. Fehrenthell: i. m. 3. ábra
63. Fischer: i. m. 193.
64. Fischer: i. m. 188. p.; Kelenik: i. m. 100–103.
65. Fischer: i. m. 233.
66. Veress Endre: *Buda és Pest 1602–1603-iki ostroma*. In: Hadtörténelmi Közlemények, Bp. 1910. (XI. évf.) 3. füzet. 397.
67. Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, czoborszentmihályi Czobor Erzsébethez. Bp. 1876. II. kötet. 82.
68. Veress: i. m. 401–402.; Ortelius: i. m. 343–344.
69. Ortelius: i. m. 346.
70. Ortelius: i. m. 347.; Veress i. m. az eseményt november 3-ára teszi.
71. Heischmann: i. m., i. h.
72. Fischer: i. m. 188.
73. A rajnai gróf (Rheingraf, comes Reni) címet 1194. óta a Salm család viselte. (*Gothaisches Genealogisches Taschenbuch*. Gotha, 1912. 186.)
74. Kelenik: i. m. 111.
75. Fischer: i. m. 233.
76. Ez a dátum az Ehrenreich-ezred naplójából származik. (Tagebuch der Feldzüge des Regiments der Obristen Georg Freiherrn Ehrenreich von Boheimb, besonders bei Gran, etc. von 27. Juli 1604 bis 26. Okt. 1606.) Közli: Némethy Lajos: *Emléklapok Esztergom múltjából*. Esztergom, 1900. 194–195. Ortelius i. m. 363 szeptember 28-át ír. Az eltérésekre ld. 29. jegyzetet.
- Az ütközetre ld. e jegyzet i. m., i. h., valamint Khevenhiller, Franz Christoph: *Annalium Ferdinandeorum*. Leipzig, 1722. VI. kötet. 2837–2838.
77. A tetem kiszolgáltatásának időpontja, mivel ezt valamennyi forrás 29-ére teszi, az ütközet datálásakor Ortelius adata mellett szól, mert mi magyarán a háromnapos várakozást, ha az ütközetet 26-ára tesszük.
78. Közli: Némethy: i. m. 196. Egy Esztergom 1604-es ostromát ábrázoló metszeten R-rel jelölve látható az a hely, ahol Hohenlohe elesett. Közli: Némethy: i. m. címlap és VII-VIII.
79. Fischer: i. m. 188.
80. Ortelius: i. m. 365.
81. Ezt a rangot Eszterházy János tábornoki őrmesternek fordította, mint az altábornagyságot megelőző rendfokozatot. Eszterházy János: *Az*

Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp. 1901. 158. p.; Fischer: i. m. 193–194.

82. Heischmann: i. m. 241.

83. Ortelius: i. m. 382.

84. Ortelius: i. m. 385.

85. Heischmann: i. m. i. h.

86. Ortelius: i. m. 424.

87. Heischmann: i. m., i. h.

88. Fischer: i. m. 234.

89. „*Im mea quidem vicinia comitis ab Hohenloh, tribunus (leitenant) Hessus in compedibus et affinis meus Eperiensis, civitatis illius habitus capitaneus perque me redemptus, convivae aliquoties finitimi ingressi et quidem amanter invitati visitarunt (epulas) laute tractati, non hostiliter habiti.*” Bocatius, Ioannes: *Opera quae exstant omnia.* Prosaica. Szerk.: Franciscus Csonka. Bp. 1992. 165–166. (Olc. IV., 17.)

90. A W-199. ltsz. festmény leírókartonja

91. *Grudtliche vnd wahrhaftige zeitung / Was sich vor der Festung Gran hat zugetragen / vnd wie die unserigen zween sturm verloren haben / Darüber 1800. Man der unsrerigen sind geblieben. Sampt angehengtem Vorzeichnus des kriegsvolcks / so in der belegerung vor Gran jtz vorhanden ist.* Franckfurt an der Oder, 1594.; Ortelius: i. m. 145–148.

92. A W-203. ltsz. festmény leírókartonja.

93. Ortelius: i. m. 151.

94. Memmius: i. m. 82.; Lengyel Alfréd: *Győr eleste és visszavétele a valóság tükrében.* In: *Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam, VI. évf. 2. sz.* (1959) 175.

95. Ortelius: i. m. 153.

96. uo. 154–155.

97. uo. 154.

98. uo. 172., illetve 175. oldalon lévő metszet.

99. uo. 179.

100. A W-200. ltsz. festmény leírókartonja.

101. ld. Kis Vendel tanulmányát jelen kötetben.

Héri Veronika:
A 15 éves háború győzelmes
csatáinak emlékére kibocsájtott érmek

Az úgynevezett hosszú háború első szakaszára a hadi sikerek ingadozása volt jellemző; a törökök által elfoglalt várak visszafoglalása, a török által való újra visszavevése, majd a keresztény seregek általi sikeres újrastromlása. Mégis a háború első szakasza a keresztények számára volt pozitívnak tekinthető. Főleg azért, mert azokat a területeket, az Észak-Nyugat Dunántúl várait ostromolták és vették be, melyek a Habsburg Birodalom felé vezető utak mentén helyezkedtek el, s azokat védték.

Magyarország sorsa tehát nem volt érdektelen a művelt Nyugat számára, mivel a Habsburg Birodalom keleti régiójának eseményei nem lehettek hatástalanok a Birodalom központjára. Az európai közvélemény várta a tájékoztatást, ez megnövelte az illusztrált, sokszorosítható kiadványok fontosságát. A röplap, a dekoratív könyv, az érem egyre nagyobb szerepet kap. Mindegyik információt közöl, propaganda hatása van. Hogy mennyire fontosak ezek a műfajok, és milyen hatással vannak egymásra, azt néhány olyan érem bemutatásával szeretném igazolni, melyek a tizenöt éves háború első felének a keresztények számára sikeres ostromaihoz fűződnek.

A háború egyik fontos eseménye Esztergom 1595. évi visszafoglalása volt. 1594 februárjától Mátyás főherceg lett a magyarországi főparancsnok, aki észak-dunántúli hadjáratot indított, de Esztergomot nem tudta visszavenni, sőt Szinan nagyvezír Győrt is megszerezte. A nagy véráldozattal járó, sikertelen vállalkozás után a keresztény seregeknek új fővezére lett Mansfeld gróf személyében. Az előző évben szétzilált, betegségekől megtizedelt seregből sikerült annyi teljesítményt kicsikarni, hogy Esztergomot visszafoglalják 1595 szeptemberében.

A két érem, melyet ismertetni szeretnénk, nagyon eltérő alkotások. Az ezüst csegely – a numizmatikában a nem kerek érmet így nevezik – előlapján Rudolf látható Hans von Aachen számos, a császárt ábrázoló portréja nyomán. Rudolf, a hős, páncélban van, csipkés gallérral a páncél fölött. A hátlacon folyamisten ül, előtte trofeumok, és egy a mögötte lévő kubusra támaszkodik.¹ A folyamisten megformálása megegyezik Paul Vianen igen dekoratív érmén látható istennel, amely a mester Tergovistye 1595-ös és Győr 1598-as visszafoglalásának emlékére alkotott művén szerepel. De

mindegyik megfogalmazás eredetije Adrian de Vries nagyszabású domborműve, és Hans von Aachen rajz- és freskósorozata, melyet a háború dicsőséges mozzanatainak megörökítésére alkotott.

A nagyszabású hőskultuszt dokumentáló és dekoráló, fantasztikus mesterségbeli tudást bizonyító alkotások természetesen átgondolt kultúrpolitika részei voltak, de személyes meggyőződésem, hogy Rudolf lelkéhez közelebb állt a még a mai nézőnek is bizarr Arcimboldo, mint a törökverő hős rafinált ábrázolása.

Esztergom és Székesfehérvár visszafoglalása 1595, 1601.

Michael Sock műve

A másik érem, mely Esztergom elfoglalását ünnepli, Michael Sock körmöcbányai pénzverő munkája. A körmöcbányai pénzverő emlékérem kibocsátó tevékenysége 1508 óta ismert, amikor is a gyermek II. Lajos koronázására több variációjú, súlyú, anyagú érmekeket alkottak, s ettől kezdve a verde tevékenysége megoszlott a valóban főhivatása szerinti pénz, tehát címlet szerint felhasználható termék, és a címlet nélküli, művészeti alkotásnak tekinthető termék előállítására között.

Sock mester érme egészen bizonyosan nem az Esztergom visszafoglalását közvetlenül követő időkben jött létre. Előlapján Mátyás főherceg lovas alakja látható. Az éremkép tökéletesen azonos Valentin Maler, a korszak egyik nagyon sokat foglalkoztatott és nagyhatású mesterének érmével,

melyet Johann Georg von Brandenburgól készített az 1580-as évek végén.² A páncélban, sisakban, marsallbottal ábrázolt személy, egy lépő lovon ülve, a ló lábai füvel és virággal, nem jelenhetett sem Maler mesternek, sem Michael Socknak nagy kihívást. Az érmet szelvényében apró betűkkel a MILITEMUS jelmondat van és 1601 évszám. Nyilvánvaló tehát, hogy nem Esztergom 1595-ös ostromára készülhetett. A hátlapján viszont ostrom, illetve várkép van, melyet Sock Johann Ruda, az 1594-es ostrom idején készített metszetéről mintázott.³ Ruda nagyon nagy területen ábrázolta Esztergomot, nagy, kiterjedt szőlőhegyekkel, nagy tornyos várral, ágyúsorral, rengeteg török sátorral. Az érmen ezt természetesen zömíteni kellett, és alkalmazni a kerek kivágáshoz. Így Sock érme megőrizte a vár képét, a szőlőhegy egy részét, a sátrakat és az ágyúsort.

Valószínű, hogy Sock az érmet Székesfehérvár 1601–1602-es ostromához kapcsolódva mintázta.⁴ A rudolfi udvar és annak művészi termékei nagyjából 1603 körül valósultak meg, és nagyon valószínű, hogy az érme, melyeket 1595-re, 1598-ra, 1601-re datáltak, jóval későbbiek. 1597-ben Tata többszörös ide-oda foglalásának, majd 1597-es visszafoglalásának emlékére nem készült érme.

1620-ban jelent meg Johann Jakob Luckius könyve *Sylooge Numismaticorum Elegantiorum...* címmel⁵, mely kötet 1500 és 1600 között tárgyalja az európai történelmi eseményeket. A szerző-kiadó bevezetőjében a numizmatika dicsőségét zengi és ígéri, hogy az események leírásához érem-illusztrációkat használ fel. A kötetben 33 magyar vonatkozású eseményt ír le II. Lajos koronázásától Győr visszafoglalásának évéig, illetve egy tévesen II. Rudolfnak tulajdonított, és tévesen Erdéllyel kapcsolatba hozott ábrázolást, melyet 1599-re datál.

A kötet 361. oldalán szerepel Tata visszafoglalásának leírása. Az „ál-érme”, mely a történetet dekorálja, előlapján Pálffy Miklóst ábrázolja. Pálffy, aki ekkor bányavidéki kapitányként harcol a török ellen, képileg nem ismeretlen a művészi közéletben. A korszak közszereplője, katonák, politikusok művészileg megörökítették a rudolfi udvarban, Hans von Aachen zsenije és minden bizonnyal irigylésre méltó szervező tehetsége révén. Pálffy még korábban lefestette magát az 1580-as években, amikor Fugger Máriával jegyességet kötött, és elküldte a képet Augsburgba jövődöbéli feleségének.⁶

A festményről akkor készültek a metszetek, amikor Pálffy hadisikerei ismertté váltak. A képek egyébként a kapitányt szemből ábrázolják, egyik

kezében sisakkal. Az ábrázolások részben megfelelnek a korszak vezető katonáinak képeivel, öltözetük páncél, kezükben sisak vagy marsallbot van. Ez az egyöntetűség vagy kényszerűség igen jól látható Bry művének címlapján. Teodor Bry 1596-ban jelentette meg történetírását *Pannoniae Historia Chronologica címmel*⁷, és borítólapján Rudolf, Miksa főherceg reménybeli lengyel király, Mátyás főherceg, Báthory Zsigmond fejedelem, Christoph Teuffenbach, Mansfeld gróf, Giovanni Medici és Pálffy képét. Az uralkodókon korona van, kezükben jogar, a többiekén páncél és kezükben bot. Pálffyn egy prémes kabát is látható. Nyilvánvaló, hogy egyetlen hiteles képről készült a későbbi sok metszet, mert ez a prémes felsőruha mindegyiken szerepel. Az érem előlapja tehát a róla készült festményről sokszorosított rajzok egyike.

Tata képét Luckius Ortélius: *Chronologia* című művéből vette át, csak éppen fordítottan az eredetihez képest. Jakob Oertel történetírása Johann Siebmacher képeivel illusztrálva 1602-ben jelent meg először⁸, igen nagy teret szentelve a tizenöt éves háború eseményeinek, hadszíntereit, a magyarországi várakat és ostromokat ábrázolva. Siebmacher természetesen nem járt a magyarországi hadszíntereken, hanem az 1570 körüli várfelmérések rajzait felhasználva rendkívül tiszta, áttekinthető, bár kissé statikus rajzokat készített. A könyv népszerűségére jellemző, hogy 1603-ban, 1604-ben, 1613-ban, 1623-ban, 1665-ben újra és újra megjelent az azóta történt események leírásának kiegészítésével. Luckius tehát Ortélius valamelyik korai kiadásából vette át a rajzot, s kerek kivágásban ábrázolva éremnek tűntette fel.

A következő év nagy hadisikere Győr visszafoglalása volt. A vár és a város kiemelkedően fontos volt Bécs védelme szempontjából. 1594-es elvesztése Hardegg gróf életébe került. A Buda és Bécs közötti út felénél elhelyezkedő vár, a végvárrendszer egyik elsőrendű vára nem maradhatott török kézen. A Basta által Magyarországra hozott, és Pálffy által Tatán kipróbált új fegyver, a petárda Győrnél igen nagy sikert aratott.

Maga a terv is hatásos volt, hiszen nem nyáron kezdték ostromolni a keresztények a várat, hanem márciusban. A Győr körüli erdőkben elhelyezkedő csapatok március 28-án éjfélkor kezdték a támadást. Előzőleg bekiabáltattak törökül beszélő emberrel, hogy élelmet hoztak, majd a kinyitott ajtón benyomulva nagyobb rést robbantottak, és az úgynevezett fehérvári kapun benyomulhatott a keresztény sereg. A hajnalig tartó ostrom

és védekezés a törökök részéről nagyon nagy pusztítást eredményezett a vár számára, egy lőszerraktár is felrobbant, de az erősség végül is visszafoglaltatott.

A győzelem hírére Rudolf Te Deum-ot rendelt el, a bécsi Szent István katedrálisban Scherer Georg tartott szentbeszédet, s ennek fő témája a kapuk kinyílása, illetve a zárt kapukon át történő bejutás volt.⁹ Jelesen a fő motívum Krisztusnak a halála utáni megjelenése a tanítványok előtt, akik zárt helyiségben tartózkodtak.

Az érmek, melyek erre a győzelemre emlékeztetnek, háromfélék. Egy csegely típus megegyezik annak a mesternek vagy műhelynek a stílusával és kivitelével, mely az esztergomi győzelem ünneplésére készült. Előlapján a csipkegalléros, páncélba öltözött, Hans von Aachen által megalkotott portré, hátlapján egy nő pajzsra támaszkodva áll, előtte trofeumokkal.¹⁰ Már magában véve az is érdekes, hogy az európai éremművészetben a német területet kivéve, alig fordul elő nem kerek formájú érem. Korábban Bécs 1529-es török ostroma idején készültek úgynevezett szükségpénzek az addigi törvényes fizetőeszköztől eltérő, nem kerek, hanem szögletes formában; de címletében, anyagában, súlyában megbízható értékben.

Rudolf manierista udvarának megfelelő lehetett egy formabontó, az érem hagyományos formájától eltérő alakú numisma. Az Esztergom visszafoglalását és Győr visszafoglalását ünneplő csegelyek alkotása időben épp úgy közel lehetnek egymáshoz, mint a kultúr- és művészetpolitika által diktált, és 1603 után megvalósult más művészeti alkotások.

Mint említettem, Rudolf Te Deum-ot rendelt el, és az április 2-án tartott mise fő gondolatát használja fel két érem, egy háromszögletű és egy négyszögletű csegely. Mindkettőn a feltámadt Jézus áll a csodálkozó tanítványok között, előtte Tamás térdel.¹¹ Az egyik hátlapon német nyelvű szöveg, igen dekoratív módon, chronostichont felhasználva.¹² Ugyancsak a győzelemre emlékezik egy további négyszögletes csegely, mely előlapján Rudolfot ábrázolja, hátlapán ugyancsak latin nyelvű szöveg chronostichonos megoldással.

A győzelem emlékére alkotta meg Valentin Maler csodálatosan szép érmét Győr várának ábrázolásával. A mester 1569 és 1603 között minőségben és mennyiségben grandiózus életművet hozott létre. Főleg Nürnbergben dolgozott, de járt a 70-es évek végén Prágában is. Portréi, vallásos érmei, alakos érmei, öntött vagy vert művei óriási mesterségbeli tudást,

Győr visszafoglalása 1598 Valentin Maler műve

kiváló emberismeretet bizonyítanak. Az érmének előlapján ábrázolt várképen a csata több fázisát örökíti meg. Az alsó részén láthatjuk a kapu felé vonuló katonákat, a várban már folyik a harc, és a jobb szélén levő bástya előtt a felrobbant lóporraktár ég. A magyar vonatkozású érmészetben ez az első mű, amely konkrét helyszínrajzot mutat be.¹³

A várkép a már említett Ortélius-Siebmacher kötet illusztrációját mondhatja ősének. Az 1569–70-es várfelmérések rajzait már Houfnagel is felhasználta *Orbis T. P.* című kötetében, többek között Győrét is. Valentin Maler több variációban mintázta meg az érmet, hol a körirat betűit, hol a hátlapi szöveget változtatva meg. Egyik típuson a hátlapi feliratban Schwarzenberg kiváló katonai érdeme is ki van emelve, aki a győzelem után grófságot kapott, és címerébe felvette a hollót, Győr német nevét. A érem alján a rudolfi kegy megnyilvánulása olvasható a *c. priv.* rövidítésekben. A 16–17. században szerzői jog még nem volt, így motívumokat bárki felhasználhatott más művészek művéről. Mintakönyvekből rajzoltak, festettek mozdulatokat, alakokat; nem volt probléma más műveit felhasználni. Rudolf privilégiuma viszont azt jelentette, hogy ezt a várképes megoldást más éremművész nem használhatja fel.

A győri győzelem után Budát szerették volna visszavenni a keresztény csapatok. A hozzá nem értő Habsburg főherceg-fővezérek irányítása meg lehetőséges veszteségeket okozott a seregben; szervezetlen, ellátatlan katona-

ság – melyet gyakran járványok gyengítettek – állt rendelkezésre. A képzett katonai vezérek pedig rendkívül gyorsan cserélődtek. A tervezett budai ostrom helyett az az évi egyik fővezér, Mercoeur herceg Székesfehérvár ostromlásához fog, és három hét alatt 1601. szeptember 20-ra vissza is foglalja. A győzelem ugyan nem tartós, mert egy év múlva Husszein nagyvezír ismét birtokba veszi. A keresztény győzelemre ismét érem bocsájtatott ki, de már szolidabb mennyiségben, mint a győri győzelemre.

Székesfehérvár visszafoglalása 1601. Valentin Maler műve

Egyik típus ismét Valentin Maler mester műve, de ez nem azonos színvonalú a Győrt ábrázoló éremmel. Előlapján Székesfehérvár ostromképe van, melyet Samuel Dilbaum *Eikonographia* című művének illusztrációjából vett át. A művet Peter Zimmermann metszeteivel jelentette meg Dilbaum először 1605-ben, de még volt más későbbi kiadása is.¹⁴ Zimmermann épp úgy felhasználta a korábbi röplapok rajzait, mint Siebmacher. Itt egy viszonylag egyszerű, jól ismert megoldást alkalmazott: madártávlatban a vár, és vonulnak felé az ostromló katonák. Az érem tehát ezt a kompozíciót veszi át, megismétli a győri győzelem szövegét. Az érem, illetve a vár jobb oldalán egy daru áll. A madár Mátyás főherceg egyik emblémájára utal.¹⁵ A daru a győzelem egyik jelképe, s Mátyás főherceg emblémáján egy lábát felemelő daru áll trofeumok között, s a szöveg a következő: AMAT VICTORIA CURAM. A daru itt a főhercegre nézve épp oly hízalgő, mint

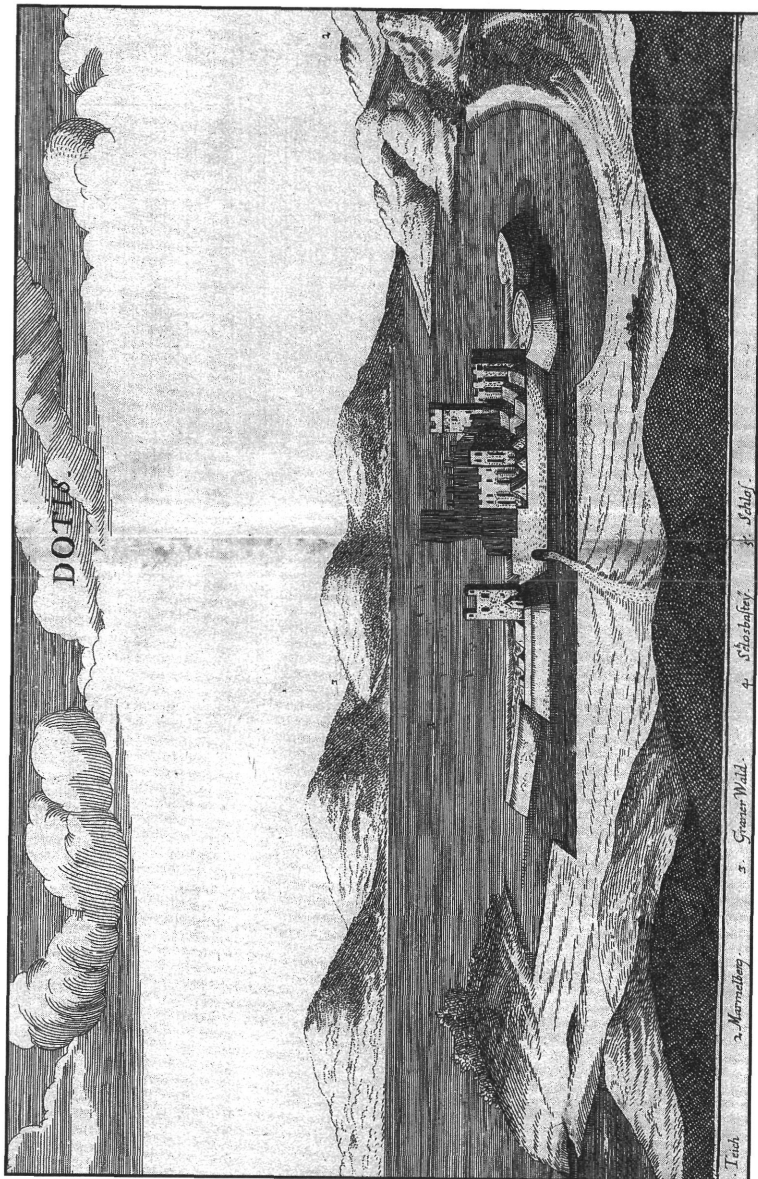
Sock érmén a MILITEMUS szöveg. A hátlapon egy fönix van igen szép magyar címerrel a hasán. Gyengéd utalással, hogy itt az alea segítségével támadt fel a magyar fönix.¹⁶

A másik típus, mely a győzelemre megjelent, ismét egy csegely. Előlapján baldachinos király trónus van, ülőkéjén korona, a trón fölött magyar címerpajzs. A szöveg alatt 1602-es évszám. A korona ülésre helyezése nem bizonyos, hogy dicsérő szándékú, az 1602-es évszám feltüntetése esetleg egy győzelem reményére utal. A hátoldali szöveg ugyan Rudolf hadi érdekeit méltatja, de az előlap sugallata nem egészen hízelt. Ebben az évben – jóllehet elvesztették a keresztények Fehérvárt, de Mátyás főherceg és az elhalt Mercoeur helyébe lépő Russworm elfoglalja Pestet.¹⁷

A felsorakoztatott érmek propaganda célja önmagáért beszél. Mivel a verdék királyi fennhatóság alá tartoztak, a független művészek pedig meg akartak élni, közvetlenebb és hatásosabb befolyásolásra törekedtek. Természetesen nem tudtak egy freskó vagy szobor művészi értékével és jelentőségével versenyezni, de a sokszorosíthatóság és relatív olcsóság pótolta, illetve kiegyenlítette ezeket a hátrányokat.

Jegyzetek:

1. Ezüst, 39 x 39 mm ltsz.: Delhaes I. 59.
2. Habich, G.: *Die deutsche Schaumünzen des XVI. Jahrhunderts*. München, 1929–1932. II. 1. k. Nr. 2611.
3. Galavics G.: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Bp. 1986., 62. 23. á.
4. Ezüst, 50 mm. ltsz.: Delhaes I. 67.
5. *Sylloge numismatum elegantiorum... opera ac studio Ioannsi Jacobi Luckii*. Argentína 1620 (Strassburg).
6. Galavics G.: Id. mű, 56.
7. Bry, Th.: *Pannoniae historia chronologica: res per Ungariam, Transsylvaniam iam inde á constitutione Regnorum illorum...* Francfurt 1596.
8. Ortelius, H.: *Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsemporungen und Belägerungen der Statt und Vestungen auch Scharmützel und Schlachten so Ober und Under Ungern auch Siebenbürgen mit dem Türcken von A^o 1395 biss auff gegenwertige Zeit gedruckwürdig geschechen*. Nürnberg, 1602.
9. Mohl A.: Győr eleste és visszavétele Győr, 1913. 72.
10. Ezüst, 24 x 24 mm ltsz.: 64/937-182.
11. Ezüst, 35 x 41 mm ltsz.: Delhaes I. 51.
12. Ezüst, 35 x 26 mm ltsz.: Delhaes I. 142.
13. Ezüst, 33 mm ltsz.: R. III. 587.
14. Dilbaum, S.: *Eikonographia*, Augsburg 1605.
15. Typotius, J.: *Simbola divina et humana*. Praga 1601. 20. H. XXII.
16. Ezüst, 33 mm ltsz.: Sz. I. 140. 6.
17. Ezüst, 40 x 39 mm ltsz.: Delhaes I. 54.

Teich
1. Marmelberg
2. Greiner Wall
3. Schloß
4. Schloßberg
5. Schloß

Szabó Péter: Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza

Tanulmányom valójában Nádasdy Ferenc, a „fekete bég” vitézi kultuszáról szól. A címbe mégis fel kellett vennem Pálffy Miklós nevét, mert a tizenötéves háború két nagy hadvezére körül kialakult kultusz egymástól nem független, sőt nem tudjuk egyiket sem a másik ismerete nélkül megrajzolni. A szakirodalomban mint valami idol Nádasdy fölé magasodik Pálffy. Ő az, akit Győr visszafoglalásáért a hálálkodó „*ausztriaiak 1000 arany súlyú serleggel tiszteltek meg*”,¹ akiről dicshimnuszot zengett Kutassi János győri püspök literátusa, akinek hadisikereit a Fugger-rokonság révén az egész Német-Római Birodalomban röplapokkal magasztalták – az augsburgi Fuggerekhez maga küldte el arcképét – akinek pazar sírkövet állíttatott családja.² Mellette Nádasdy Ferencnek, még csak a hiteles arcmását sem ismerjük. Nincs nyoma sem az örökös tartományokban, sem Cseh- és Magyarországon a kortárs képzőművészet reprezentációjában. S mivel unokája, Nádasdy Ferenc az őskultusz jegyében festette meg Hans Rudolf Müllerral a 17. század közepén Sárvárrott a hős tetteit, hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy tágabb értelemben vett kultusza nem is volt. A képzőművészet „*vizuálisan így a legkonkrétabban*” állítja elénk „*egy adott kor mentalitását, izlését, értékrendjeit, magatartásait, hétköznapi életpontjait és ünnepeket*” – vallotta neves történészünk, Vörös Károly.³ Pálffy túlsúlyos képzőművészeti reprezentációja ezek alapján azt sulykolta belénk, hogy a tizenötéves háborúban szerzett keresztény „gloire” a győri győzőre szállt, s elfogadtuk, a kor mentalitására nézve szinte irányadónak tartottuk – a képzőművészet sugallta értékrendet. A zseniális Klaniczay Tibor azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a széles körű hőskultusz elsősorban a verbalitás útján nyerhetett tért magának.⁴ Szent László képzőművészeti reprezentációja mellett, alighanem tömegesebb Szent László kultuszt idézhetett elő és dokumentálhatott az, hogy az 1396-os nikápolyi csatában a magyar sereg „László” harci kiáltással tört a törökre.

Most – mindezt szem előtt tartva – Nádasdy Ferenc vitézi kultuszának egy hitelesebb képét szeretnénk visszaadni, figyelve a szavak apró jelzéseire is. Az objektív megítélést nagymértékben gátolja, hogy a tizenötéves háborút taglaló forrásaink bizonyos mértékben „pártosak”. Illésházy István följegyzéseiben nem egy helyen megragadható az a szemernyi elfogultság,

amellyel sógoráról, Pálffy Miklósról szól. Valószínűleg ugyanilyen elfogult lett volna, csak éppen Nádasdy irányában az a történeti mű is, amelyet Nádasdy Ferenc csepregi iskolájának tanára, Gablmann Miklós tervezett papírra vetni. Gablmann Miklós – Rudolf könyvtárosa, Blotius Hugó bizalmát is élvezve – 1595-ben folyamodvánnyal fordult a császárhoz, melyben jelezte, hogy meg akarja írni a magyar történetet 1493-tól kezdve.⁵ Gablmann – német létére – nagyra becsülte a katonáskodó magyarokat, rajongva írt vitézi erényeikről. A Mecklenburgból származó humanista 1588-ban jelentette meg főművét, a Dobó Ferenc lévai várkapitány és az esztergomi bég 1581-ben Korpona mellett lezajlott párviadaláról szóló híradását.⁶ Gablmann rabul ejtették a végeken zajló bajvivások, portyák, s minden bizonnal eszményítette az ezekben élenjáró urát, Nádasdy Ferencet. A jó Gablmann azonban sohasem írhatta meg nagyigényű munkáját, mert 1596 októberében, az Eger előterében lezajlott mezőkeresztesi csatában életét vesztette.

Ahogy Istvánffy megemlékezik róla híres művében, már átvezet a tizenötéves háború forrásainak egy újabb, fontos kérdéséhez. „*Elveszett a német Gablmann Miklós is, kit a császár mint történészt ajánlott Nádasdinak, s ki hogy az eseményeket szemmel látva, hívebben megírhasssa, a táborban tartózkodott.*”⁷ Gablmann, akárcsak Istvánffy, híven vállalta – az ekkor még modernnek ható – haditudósító szerepet. Ha éppenséggel nem tudott jelen lenni a csatákban, szemtanúk fölkeresésén fáradozott, vagy hiteles leírások után kutatott. Tudunk arról a törekvéséről, mely szerint Istvánffyval akart a tizenötéves háború eseményeiről értekezni.⁸ Ők ketten minden bizonnal nagyon megértették egymást, s történetírói szemléletük is közös volt. A tárgyilagos, részletező, eseményközeli előadásmódot alighanem Gablmann és Istvánffy is fontosnak tartotta, s a maguk által is „megélt” csaták bemutatásakor nem tudtak szenvtelenül szólni a vitézi erényekről. (Az élményszagú tárgyalásmód hasonló megnyilatkozásait hiába keressük Illésházy följegyzéseiben, aki, ha tehette – a katonáskodásban nem jeleskedvén – távol maradt sógora hadműveleteitől.⁹

A tizenötéves háború újabb nagy történetírójánál, Szamosközy Istvánnál szintén nehezen kitapintható Nádasdy Ferenc egykorú képe, tisztelete. A királysági eseményeket távolról szemlélő humanista csupán leltárszerű kimutatást ad a sárvári hős ténykedéseiről. Baranyai Decsi János szinte kizárólag az Erdéllyel kapcsolatos eseményekről szól.¹⁰ Ezen alapműveken

kívül a levelesanyag szintén kevés információval szolgál a „fekete bég” egykorú tiszteletéről.¹¹ Ellenben Nádasdy Ferenc udvari prédikátorának, Magyar Istvánnak ura holt teteme fölött elmondott temetési beszéde a vitézi kultuszt – váratlanul nagy erővel lobbantja fel. Minket valójában ez a búcsúztató ösztönzött arra, hogy a Nádasdy-tisztelet alapjait megragadjuk. Magyar István a kihült tetem fölött 1604 januárjában először Nádasdy Ferenc portyáit vette számba. Több mint húsz éves emléket idézgetett, amikor szóba hozta a „Posgai Beknec” megveretését (1582), 17 éves emléket, amikor a boszniai pasa megveretéséről (1587) tett említést. A koppányi diadal hasonló régen volt (1587).¹² Aztán – egyéb portyákon kívül – következtek a tizenötéves háború győzedelmes csatáinak fősorolásai. Mindenképpen elgondolkoztató azonban, hogy a jólétesült lelkész hallgat Nádasdy dicsőségének csúcspontjáról, a Pápa alatti eseményekről. Pápán 1600. július 24-én Istvánffy szavával élve „hallatlan” esemény történt: a vár fizetetlen francia őrsége elbarikádozta magát a császári és a magyar hadsereg elöl, s a zsoldfizetés fejében hajlandó volt a törökök oldalára állni. A keresztény seregek főparancsnoka, gróf Schwarzenberg, aki minden „testvédő fegyverzet” nélkül a lázadókra rontott, a fején halálos sebet kapott. *„Ezután a sereg és a vezérek közmegegyezésével Nádasdy választatott fővezérré addig, míg Schwarzenberg eleséről rögtön gyors hírnökkel tudósított Mátyás rendelkezend.”* Ebben a pillanatban Nádasdy elsöprő erejű népszerűségnek örvend. Kultuszának minőségére nézve meghatározó jelentőségű hogy *„a sereg és a vezérek közmegegyezésével választották meg fővezérnek.”*¹³ Valami olyan lelkesült katonai demokrácia működött itt, amelyet később, 1680-ban a Thökölyt fővezérré választó hajdúszoboszlói hadsereggyűlésen tapasztalhatunk.¹⁴ Mindezek után Mátyás főherceg fölülvizsgálta a had döntését s Reder Menyhértet nevezte ki Győr és a hadak parancsnokává. *„Reder azonban a táborban súlyos betegségbe esett, mi miatt nem működhetvén, fővezérül Nádasdit hagyva, magát Győr, majd Bécsbe vitete.”* – írta a történetíró.¹⁵ Reder hamarosan meghalt Csehországban. Ekkor tehát újra Nádasdy vezette a hadakat. Istvánffy történetírói biztossággal jelölte ki Nádasdy pályájának csúcspontját: *„Így rövid idő alatt három jeles hadvezér: Pálfi, Schwarzenberg és Reder elhalván, Pápa visszavétele s az áruló francziákoni győzelem dicsősége Nádasdynak maradt.”*¹⁶ Érdekes, hogy Illésházy István a pápai ostromnál meg sem említi Nádasdy Ferenc ténykedését. Ne írjunk azonban mindent a Pálffyval szemben elfogult, Nádasdyt alkalman-

ként mellőző Illésházy István számlájára. Illésházynek nem voltak közvetlen értesülései a hadi eseményekről. Miután Pozsonyban részt vett sógora, Pálffy Miklós temetésén (1600),¹⁷ alig bírt naprakész információkkal a háború bonyolult menetéről. Megtörténhetett tehát, hogy a Pápa alatti katonai tábor döntéséről mit sem tudott. Mindenesetre naplója rendkívül fontos adalék ahhoz, hogy hitelt adjunk Nádasdy fővezérré választásának. „*A római császár hada Pápa alól az Mura mellé szálla és Duca Mercuriót (Philippe-Emmanuel de Lorraine, duc de Mercoeuert) hagyá főkapitánynak az had előtt. Oda gyölenek az Dunán túl való magyar urak, Nádasdy Ferenc, ki akkor ország kapitánya vala Dunán túl, Zriny György és egyebek is, az tótországi bán Draskovics János az odavaló urakkal, Istvánffy Miklóssal, és az több nemesek és földnépe, az fizetett néppel is, az tótországi generál (Sertustan) jó néppel 10 ezeren érkezének, és mindnyájan lón 25 ezren.*”¹⁸ Azaz Istvánffy rögtön a pápai diadal és fővezérválasztás után találkozhatott Nádasdyval, annak katonáival, s közvetlen értesüléseket szerezhetett a történetekről. Arról is tájékoztat Illésházy, hogy Nádasdy fővezérsége tiszavirágéletű lehetett, s el kellett viselnie, hogy a sereg fővezérletét Mercoeur vegye át. Nádasdy alighanem tisztában volt azzal, hogy a fővezéri tisztelet huzamos ideig nem tarthatja meg. Ismeretes, hogy a tizenöt éves háború során a keresztény hadak névleges fővezére általában valamelyik Habsburg főherceg volt királyhelyettesként, s a ténylegesen hadakozó parancsnokok pedig azok közül kerültek ki, akik, mielőtt a magyarországi hadszíntérre érkeztek, már Nyugat-Európában bebizonyították katonai rátermettségüket.¹⁹ Mégis kudarcként élhette át ő és a Pápa alól érkező katonai tábor a gyors leváltást. Az, hogy Magyar István a gyászbeszédében inkább az egyéni kezdeményezésekre, mint a szövetséges hadműveletek keretében lezajlott Nádasdy-ténykedésekre helyezte a hangsúlyt, rendkívül sokatmondó. Tisztán látta, hogy ura katonai erényei elsősorban a magánakciókban bontakozhattak ki. Azt is tudhatta, hogy a császáriakkal összehangolt vállalkozásokban némileg szárnyaszegetten léphetett föl a sárvári nagyr. Elképzelhetetlen, hogy ne lett volna tudomása a pápai táborban történetekről. Prédikációjában azonban – még egyszer megismételjük – hírt sem ad az itteni eseményekről. Óvakodva a túlzó következtetésektől, megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a lelkész olyan esetnek tartotta a pápai fővezérválasztást, amelyről jobb nem beszélni. Onnan fogta föl az aktust, amivel végződött: a leváltással. És ezt sérelemként könyvelhették el Sárvárott.

Minden bizonnyal uruk megaláztatását látták az esetben, s ezt az érzésüket – feltehetőleg – az udvar feje, Nádasdy Ferenc tényleges megalázottsága is táplálta.

Nádasdy Ferenc vitézi kultusza tehát kiszorult a végekre. Ez már csak azért is így történhetett, mert birtokai – ellentétben Pálffy Miklós uradalmaival – kifejezetten a török-magyar határterületen feküdtek, tehát szüntelenül – még a nagy háború idején is – birtokvédő katonai akciókat kellett folytatnia. Mindent megvilágít Istvánffy azon közlése, mely szerint a szigeti pasa 1583-ban a Körmend közeli mezőn Nádasdy bort szállító szekeireire csapott rá.²⁰ Nádasdynak elemi érdeke volt, hogy Zrínyi Györggyel, Batthyány Boldizsárral – ezzel a triumvirátust alkotó főúri társasággal – szűkebb érdekeinek megfelelően is rajtaüssön a törökön.

Ám nemcsak a magánérdekből fakadó lekötöttség, de sajátos attitűdje is távolította a császáriakkal való együttműködéstől. Nem volt autokratikus hadvezér. A vélemények ütköztetése – a hadvezetés kifermálásánál – számára mindennél fontosabb volt. 1587-ben, híres kalandja során a Balaton jegén átkelve eredetileg az adót megtagadó rác falvak ellen kívánt indulni. Erdős Pál veszprémi lovas százados azonban amellett érvelt, hogy Koppány ellen menjenek. Istvánffy megjegyezte, ennek – mármint Nádasdynak – „tetszett Erdős terve”. Huszár Péter pápai parancsnok azonban meggyőzte Nádasdy Ferencet arról, hogy Koppány erős török helyőrség s kockázatos ellene indulni. *„E szavak Nádasdyra nem kis hatást gyakoroltak, belátván, hogy azok nem egészen alap nélküliek”* – így Istvánffy. (Hogy a magyar hadak mégis Koppányra mentek s ott arattak diadalt, az elsősorban a vakmerő Erdős érdeme volt.²¹) Mi most ezt az esetet azért hoztuk szóba, mert híven érzékelteti a vitézeivel együttműködő „*primus inter pares*” Nádasdy szerepét, amely hadvezetési gyakorlat alighanem a végek sajátja volt. Ez a fajta seregvezénység a szövetséges keresztény hadak irányításától teljesen idegen volt. A haditanácsban egyszer már eldöntött – s általában az osztrák tisztek által diktált – végzéseket szigorúan be kellett tartani. A központi vezérletnek a magyar – portyákhoz szokott katonaság – csak vonakodva vetette alá magát. Minderre jellemző az az Esztergom környéki hadművelet, amelyről Illésházy István tudósít. *„Elindulának azért, és előljáróba az magyar gyaloggal és 2 ezer lovas huszárral 11/2 ezer fegyveressel előljáróban Pálffy Miklós ment, hátuljáróban Schvarzenburg s Nádasdy Ferencz az derék haddal. Svarzenburg az török tábornak sok tüzét meglát-*

ta volna, mindjárt megállatá hadát, és utána ment az előljáróknak; ő maga semmiképpen nem engedte, hogy reájok össsenek, mondván, hogy reá bízta volna császár az hadat, és ő számadása volna, és ő ilyen nyilván való veszedelemben nem akarná az ő felsége hadát vinni. Az magyar gyalog és az szabad legények, és az magyar lovas kéredzketek, hogy csak őket bocsásák reájuk, bár csak reá nézzenek az németek; de semmiképpen meg nem emngedték nékiek, hanem visszatértek nagy gyalázzal onnat, és így visszajövének Esztergom alá, és onnan aprónként eloszla az tábor.”²². Arra, hogy Pálffy tüzzel-vassal tiltotta az egyéni akciókat a szövetséges seregben, számos bizonyítékunk van. „Mansfeld és Pálfi méltó haragra gerjedve, példaadás végett szigorúan szándékoztak büntetni azokat, kik a parancs nélkül vakmerő rohamnak okai voltak” – írta Istvánffy egy 1595. évi magyar túlkapás kapcsán.²³ Nem kívánjuk idealizálni a központi vezérlésre fittyet hányó magyarok ténykedéseit. Egyik-másik renitens katonai vállalkozásra minden bizonnyal igaz Istvánffy jellemzése. Ők a „magánhasznot a köznek elébe teszik” – írta.²⁴ Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a katonák – legalábbis egy részük – a vitézség igazi próbáját szerették volna felmutatni. Azt a régi értelemben vett, zabolátlan vitézi virtust szerették volna gyakorolni, amely a déli végeken – minden tiltás ellenére – szinte a hétköznapokban is napirenden maradt. A bajvívó, portyázó magyar vitézek bálványának, Thuri Györgynek, elevenen élő kultusza volt még a tizenöt éves háború idején is. Istvánffy még 1600-ban, 30 évvel a hős halála után is számontartotta azt a kápolnát – Nagykanizsa mellett –, amelyben a hős teteme nyugodott.²⁵ Nádasdy, a harcmodor folytatója alighanem nehezen illeszkedett be az új típusú, központosított hadvezetési gyakorlatba, s ahogy említettük a pápai fővezérválasztás után azt is érzékeltették vele, hogy a császári vezérkar nem tart reá igényt. Mellőzöttségét csak tetézte az udvarnak nem tetsző evangélikus vallása, s Bécs amiatt sem kedvelte túlzottan, hogy nádorfi volt. Kínos jelenetek zajlottak körülötte. A boszniai parancsnok Sasvár pasa fölött aratott diadala után, 1587 novemberében, a pozsonyi országgyűlésen Ernő főherceg előtt bemutatták a töröktől zsákmányolt zászlókat és kincseket. Közben Istvánffy szerint „heves volt a vita a nádornak össszakás szerinti választásáról is ki mint mondók a király után első tisztviselő. De nem lévén idő és jó alkalom a választásra, határozatott: hogy azok, kik a nádor helyét pótolják, magyarok legyenek.” Egy a török ellen hadakozó Nádasdy, aki az oszmánok felett aratott

trófeumokkal mutatta be önmagát, magyarként, nádorfiként a rendek ajánlásával – sikerrel pályázhatott volna a vice-királyi tisztre. A nádorválasztás azonban elodázódott.²⁶

Nádasdy hadvezetési gyakorlata, vallása, a rendek képviselőjére predestinált származása nem volt jó ajánlás a bécsi udvari körök számára. Vele szemben ott állt a császárnak minden tekintetben megfelelő Pálffy Miklós. Erről Illésházy tájékoztat egy 1597. évi hadi tanácskozás kapcsán. „*Felhivaták Pálffy Miklóst is, ki azkor az Dunán innen ország hadnagya vala; és minthogy a császárnak udvarában nevelkedett fel, és komornyikja is volt, és felesége is német nagy nemzet volt, ennek mégis többet hittek, de az több magyarnak senkinek sem hittek.*”²⁷ Prága bizalmatlanságát azonban a végbeli vitézek bizalma kárpótolta. Nem szabad elsiklanunk Istvánffy Nádasdy haláláról írt sorai fölött. Halálát a katonák igen fájlalták, mert a fegyvert ifjú korától dicsőséggel hordván jeles viselt dolgaival mindenki tiszteletét megnyerte.²⁸ Magyar gyászbeszéde ugyanezt hangsúlyozta „*könyvezne az hadaknac vezeri, sirnac az erős szívü Vitézek is*”²⁹ mondta az udvari prédikátor. Nádasdynak tehát mindenképpen lehetett egy, a katonák körében élő – a verbalitás eszközeivel fönntartott vitézi kultusza. Ennek minőségét a temetési prédikációból pontosan rekonstruálhatjuk. „*Elne meg soc Iambor főfő Vitezec, ekne, kic iol tudgyac, az Magyar nemzet szabadsaganac, hatarinac, és nepenec oltalmazasaert, az frigy alat édes hazankat pusztito, siros földünket rablo, soc nepunket el hordo, es raitunc nagy boszszusagokat tevő dihüs pohansag ellen, ki sokszor paisul vetette magat, teste szakadasaul sem gondoluan.*” Nádasdy Ferenc vitézi kultusza tehát békeidőben, határvédelemben alapozódott meg, s tiszteletében a végvári vitéz nimbusza maradt a meghatározó elem. Magyar István „vitézek tükörének” nevezte urát.

Valószínűsíthető, hogy a sárvári prédikátor ismerhette Balassinak az egri vitézekre alkalmazott szép sorát, a „vitézek tüköre” kifejezést, s nem egyszerű toposszal élt.³⁰ Megvan tehát a gondolatkör, amelyben Nádasdy vitézi kultusza fogant. De ennek lényegét már minden körmönfont történészi fejtegetésnél hívebben adja vissza Balassi: „*Vitézek mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél.*”

Jegyzetek

1. Istvánffy M.: *Magyarország története 1490–1606*. Fordította: Vidovich Gy., Debrecen, 1871. II. kötet. 799.
2. Galavics G.: „*Kössünk kardot az pogány ellen.*” Török háborúk és képzőművészet. Bp., 1986. 56-57.
3. Vörös K.: *A művészet a felvilágosodás korának magyar művelődésében*. In: *Ars Hungarica*, 1981/2. 193.
4. Klaniczay Tibor az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-Barokk Kutató Csoportja „Verbális költészet” c. konferenciáján (Eresztvény, 1987) egy felszólalásában azt fejtegette, hogy a Szent László kultusz elterjedésében a legnagyobb szerepet a tömegek száján élő királytisztelet játszotta. 1396-ban a nikápolyi csatában a magyar sereg – egy francia tudósító szerint – „László” harci kiáltással tört a törökre.
5. Gablmann Miklósról: Payr S.: *Soproni magyar gyülekezetünk a XVII. században*. In: *Evangélikus Egyházi Élet*, Sopron, 1915. január 10. 54.; *Gablmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete*. Közli Thallóczy L. In: *Történelmi Tár*, 1896. 577–645., valamint *Történelmi Tár*, 1897. 422-438.
6. *Gablmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete*. i.m.
7. Istvánffy M. i.m. 779.
8. *Gablmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete*. i.m.
9. Hóman B. és Szekfű Gy.: *Magyar történet*. III. kötet, írta Szekfű Gy. Bp., 1935. 362.
10. *Szamosközy István történeti maradványai*. Közli Szilágyi S. In: *Történelmi Tár*, 1889. 26-69.; Baranyai Decsi János magyar históriája (1592-1598). Fordította: Kulcsár P. Bp., 1982.
11. Fontos levél Nádasdy Ferenc és Erdély fejedelmének politikai kapcsolatáról, de a kultuszról kevés információval szolgál: Báthory Zsigmond levele Nádasdy Ferenc kir. főlovászmesterhez a délmagyarországi háború színteréről. Lippa, 1596 június 26. Közli Schönherr Gy. In: *Történelmi Tár*, 1887. 573-574.
12. Magyar István: *Az temetéskor levkán lött vtolsó praedicatio*. In: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Szöveget gondozta: Kecskeméti Gábor. Bp., 1988. 93-112. Nádasdy temetési ceremóniájáról: *Az Segeni Ur Temetése kor való Ceremoniale*. Francisci Nádasdy. A.D. 1604.

- 3^a Jan mortui. MOL E. 185. Nádasdy cs. arch. 42. csomó. fol. 133-134. Istvánffy Magyarai állításait a következő helyeken igazolja és pontosítja: Istvánffy M. i.m. 620., 630, 643.
13. Istvánffy M. i.m. 830-832.
14. Kalmár J.: *Thököly önálló diplomáciájának kezdetei (1678–1679)*. In: A Thököly-felkelés és kora. Benczédi L. (szerk.) Bp., 1983. 162.
15. Istvánffy M. i. m. 832.
16. Istvánffy M. i. m. 832.
17. „Ezeket követték: Illésházy István és a boldogultak sógora...”. Pálffy Miklós temetési rendje. Közli: Jedlicska P. In: Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp., 1910. 734-735. A temetés pontos dátuma 1600. május 23. Erről: Jedlicska P.: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához (1552–1600). Eger, 1897.
18. Illésházy István naplója. In: Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek. II. o. 7. kötet. Pest, 1863. 86.
19. Nagy L.: *Az erős fekete bég*. Bp., 1987. 278. Nem értjük, hogy a szerző a műve mellékletként közölt kronológiában miért „fokozza le” Nádasdyt az ostromlók parancsnokává (283.). Istvánffy egyértelművé teszi, hogy ideiglenesen *fővezérré* választották.
20. Istvánffy M. i. m. 624.
21. Istvánffy M. i. m. 630.
22. Illésházy István naplója. i. m. 74.
23. Istvánffy M. i. m. 731.
24. Istvánffy M. i. m. 736.
25. Istvánffy M. i. m. 574., 854.
26. Istvánffy M. i. m. 646
27. Illésházy István naplója. i. m. 44.
28. Istvánffy M. i. m. 885.
29. Magyarai István i. m.
30. Horváth Iván és Szabó Géza szíves felvilágosítását ezúton köszönöm meg.

R. Várkonyi Ágnes:
Történelmünk nemzetközi jelentősége
Resümé

Az európai egység megteremtésére irányuló igény erősödésével párhuzamosan, egyre sürgetőbb lesz, hogy a kontinens népei megismerjék Magyarország történetét, egyetemes összefüggéseivel együtt. Más szóval, hazánk történelmének jelen kell lennie a jövő század Európájában.

Reális azonban a veszély, hogy a magyar történelem kiesik, eltűnik az új évszázad Európájának történetéből. A jövő Európájának múltjáról évtizedünkben megjelent művekben kevés szó esik Magyarországról. Hazánk lényegében nincs, vagy nem jól van jelen ezekben az Európa-történetekben. Az új összefoglalásokra jellemző, hogy Európa történetét nem az egyes országok egymás mellett futó históriájának tekintik, hanem új fogalmi készlettel, a kontinens történetének esszenciális többletét kívánják megragadni. Ez a korábbinál más, gazdagabb Európa-fogalom tág keretet kínál más nemzetekkel együtt a magyar történelem számára is.

Európa mindig is többet jelentett, mint földrajzi terület. Lényegét a történelem évszázadaiban különbözően fogalmazták meg. A középkorban tűnt fel az „európai” fogalom használata, s a földrész hivatásaként megjelölt program a dialógus, a stabilitás és a béke. Majd a koraujkor változásai idején, a 15. században úgy fogalmaztak, hogy „*Európa addig tart, ameddig a reneszánsz ér*”, tehát az „európa”-képzet a megújulás készségével gazdagodott.

Az elsőrangú szakemberek tollából, neves nemzetközi szakértők közreműködésével született, korunkbeli színvonalas történetírói munkákban történelmünk nemzetközi jelenléte korántsem kielégítő. Ebből adódik a kérdés: mi e kedvezőtlen jelenlét oka, s melyek a kilátásaink?

Történelmünk egyetemes beágyazottsága sokszor bizonyított valóság. Az új Európa-történetek szerzői aligha tolták volna félre a magyar műveket - ha eljutna hozzájuk. Nehezen érthető, hogy a magyar történettudományak régebben volt, ma nincs világnyelven megjelenő folyóirata. Könyvtárainkban az utóbbi években egyre kevésbé jutnak el a külföldön megjelent művek. Pénzhiány miatt, magyar művek nem jelenhetnek meg más nyelven is, könyvkiadásunk és -terjesztésünk e tekintetben tehetetlen.

Mindez azonban nem ad felmentést rá, hogy történelmünk kiesik Európából. A nemzeti történelem egyetemes fogalomkincse további elméleti

tisztázásra vár. Társadalmunk történelmi érzékenysége több figyelmet és gondot érdemel. Meg kellene végre értenünk Szalay László, a Magyar Tudományos Akadémia egykori titkára kijelentését: „*A tudomány Magyarországon életkérdés.*”

Tóth Sándor László:

A tatai vár és ostromainak szerepe a 15 éves háborúban

Rezümé

A győri főkapitánysághoz tartozó Tata másodrendű várnak számított, de jelentős stratégiai szereppel bírt, mivel a Duna-vonal védelméhez kapcsolódva Komárom elővédének számított. Ezért már 1541 és 1566 között is háromszor (1543, 1558, 1566) ostrom alá vették, s mindannyiszor gazdát cserélt. 1568 és 1593 között jelentősen átépítették, ó- és újolasz bástyákkal megerősítették a tatai várat, amelyben csekély őrség állomásozott. A 15 éves háború (1593–1606) időszakában az észak-dunántúli várövezet első vonalába tartozó Tata jelentősége megnőtt, hiszen a Bécs felé törő oszmán támadás irányába esett. Az oszmán hadvezetés már 1593-ban tervbe vette Tata elfoglalását, erre azonban csak 1594-ben került sor. Szinán nagyvezír hatalmas serege 1594. július 19–23. (Gergely-naptár szerint) között ostromolta a Paksi György által, 200–300 fővel védett, majd feladott várat. Tatát csak négy évvel később, 1597. május 22–23-án rajtaütésszerű támadással sikerült visszafoglalnia Pálffy Miklósnak, aki mintegy ötezer fős sereggel intézett rajtaütésszerű támadást a vár ellen. A sikeres akcióban szerepet játszott a különböző csapatnemek összehangolása, a korszerű haditechnika (petárda), s a gyanútlan török őrség megtévesztése. A Vajda Kristóf által kb. 600 fővel szívósan védelmet Tatát még ugyanabban az évben visszafoglalta öt napos (1997. október 8–13.) kemény ostrommal Szaturdzsi Mehmed török másodvezér. A következő évben, a Schwarzenberg Adolf vezette császári sereg július 31–augusztus 2. közötti ostrommal vette be Tatát. A négyszer is vívott tatai vár stratégiai fontosságát bizonyítja, hogy nála többször csak Esztergomot ostromolták a 15 éves háború folyamán. Gyengeségét – amely fekvéséből és gyér számú őrségéből fakadt elsősorban – jelzi ugyanakkor, hogy mindannyiszor el is foglalták az ostromló csapatok. Tata megszerzése valamennyivel hosszabb időbe (4–5 nap) telt a hagyományos ostromtechnikát alkalmazó, de nagyobb létszámú török seregeknek, mint a korszerűbb haditechnikát felvonultató, kisebb létszámú Habsburg csapatoknak (2–3 nap).

Kelenik József :
Tata helye és szerepe a végvári rendszerben
a 16. század utolsó harmadában

Resümé

A török hódoltság történetével foglalkozó szakirodalom a végvári rendszert eddig csupán várak, palánkok, őrházak vonalba rendezett épülethalmazának tekintette. A történeti ökológiai kutatások azonban bizonyították, hogy a védelmi rendszer alapját nem a várak, hanem a természeti akadályok, és ezen belül is elsősorban a vizek alkották. A török elleni védelem rendszerét kidolgozó 1577-es haditanácskozás a természetföldrajzi körülményekhez igazodva alakította át a várrendszert. Ebben a hálózatban Tata, mint egy kiterjedt mocsársáv legfontosabb átkelőhelye igen fontos szerepet kapott. Esztergomból kiváló út vezetett a Duna partján, csak hogy ez az út Almás falunál megtört, hiszen innen egészen Szőnyig a Duna árterülete húzódott. Magasabb vízállásnál Füzítő szigetként emelkedett ki a vízből, és az ár egészen Naszályig feljött. Ilyenkor mind a tatai tóból lefolyó, mind pedig a várostól északra eredő forrásokból és patakokból származó víz szétterült a völgyben. A bővizű Által ér, a források és a völgybe lefutó patakok akkor is fenntartották a mocsarat, ha a Duna áradása visszahúzódott. A Tatától a Dunáig húzódó mély mocsáron még a XVIII. század hatvanas éveiben is csak egyetlen helyen, Tatánál lehetett átkelni. A tatai vár hadászati jelentősége a 15 éves háború idején jelentősen megnövekedett, hiszen a szembenálló felek számára oly fontos dunai víziút biztosításához és ellenőrzéséhez erre a várra is szükség volt.

Kedves Gyula:
Fegyverzet a tizenöt éves háborúban

Resümé

A fegyvertörténet a kézfegyverek fejlődése során három nagyjelentőségű változást tart számon, amelyek forradalmasították a hadművészetet. Ezek közül a harmadik, a tüzfegyverek elterjedése volt a legnagyobb hatású változás, amely teljességgel átalakította az európai hadseregek szerkezetét, s alkalmazási formájukat. Ennek számos megnyilvánulását éppen a tizenöt éves háborúban figyelhetjük meg.

A 16. század végén már minden valamirevaló hadsereg tömegesen használ tűzfegyvereket, a 17. század végére pedig (a szurony megszerkesztésének köszönhetően) a gyalogság kizárólagos fegyverévé válik. A 15. század a csatateretek vitathatatlan urává a nehézfegyverzetű katonaságot tett.

A tűzfegyverek tömeges elterjedését a muskéta, egy, a korábbiakhoz képest könnyebb, egyszerűbben kezelhető puska megszerkesztése eredményezte a 16. század folyamán. Puskákat a gyalogság már a 15. században használt, elterjedése először Nyugat-Európában figyelhető meg, majd fokozatosan hódítja meg a keleti térségeket.

A 15. század hadseregeinek sokszínűségétől eltérően a gyalogság egységülése figyelhető meg. A korszerű hadsereg gyalogsága mindenütt puskákból és hosszú lándzsával felszerelt pikásokból állt, majd a 17. század végén megszületett a szuronyos puskával ellátott sorygyalogság.

A tanulmány a fegyverek bemutatását a tűzfegyverekre, mégpedig a gyalogsági kézi tűzfegyverekre koncentrálni mutatta be. E fegyvertípus a 19. század közepéig azonos elven működött, ez volt az előtöltő tűzfegyverek kora. Típusain belül, a dörzskerekes, más néven keréklakatos szerkezet eredetét a legújabb kutatások a 15. század végétől eredeztetik. A kovás szerkezetek a 16. század közepén jelentek meg.

A „hosszúnak” is nevezett tizenötéves háborúban a nagy számú könnyű fegyverzetű magyar gyalogság, a hajdúk, jelentős szerepet tölthettek be. A szakirodalomban máig elterjedt téves nézet, hogy a magyar gyalogosok nem nagyon használtak tűzfegyvert. Azonban már a század közepén általános volt, hogy a várak védelmére magyar puskákat rendeltek.

A tizenötéves háború legkeresettebb zsoldosai a „fekete lovasok” voltak. (Nevüket vértetűknek köszönhatték.) Kizárólag németekből álltak, a szakirodalom ezért gyakran német lovasságnak említi. Fő fegyverzetük a pisztoly volt, pusktát csak időszakonként és csak alakulataik kisebb hányadánál rendszeresítettek.

A külföldi lovasság legfiatalabb, mondhatni ekkor születő csapatneme a dragonyosság volt. Ez az alakulat az összekötő kapocs a 16. és a 17. századok lovassága között.

Az igazi könnyűlovasságot Magyarországon a huszárok jelentették, ám még nem a 17. század második felére kialakuló klasszikus könnyűfegyverzetű huszárok. Fegyverzetük e korban a leginkább összetett valamennyi Magyarországon tevékenykedő katonatípus között: megtalálhatóak benne

a lovagvilághoz és az új, modern tűzharcot előtérbe helyező taktikákhoz tartozóak.

Bár a török haderő fegyverzete ismertetésére jelen keretek közt nincs mód, annyi mindenképpen megállapítható, hogy a tizenöt éves háborúban egyértelműen megmutatkozott felszereltségük fogyatékosága: ez elsősorban a tűzfegyverek versenyfutásában történő lemaradásuk következménye volt.

Kiss Vendel:
Tata ostromának képi ábrázolásai
Resümé

A tatai vár első önálló grafikai ábrázolásai – összefüggésben a vár ostromaival – a tizenöt éves háború idején jelentek meg. Az ábrázolások részint újságok és röplapok, részint történeti munkák illusztrációiként jelentek meg. A háború ideje alatt Tatáról megjelent 8 metszetlap közül 6 a vár 1597. május 23-i visszafoglalását ábrázolja. A lapok művészi színvonala és hitelessége változó. Az igényesebb kivitelű ábrázolások az egykorú tudósítások szövegeivel egybehangzó módon törekednek az események hiteles megjelenítésére. Az ostromról készült metszetek célja az ismeretterjesztés és a tájékoztatás volt. Számuk az események korabeli megítélését érzékelteti. Az ábrázolások által kiváltott érdeklődésnek jelentős szerepe van abban, hogy Tatáról a 17. században nagyszámú metszet kép készült.

Fatuska János:
A tizenöt éves háború csataképei
a weikersheimi Hohenlohe-kastélyban
Resümé

A frank Hohenlohe-nemzetség a 12. században tűnik fel az írásos forrásokban. A Tauber folyó mellett fekvő Weikersheim már ekkor a család birtokában volt. A család feje, Wolfgang gróf (1546 - 1610) székhelyét Weikersheimbe helyezte át és a régi vízivárat 1586 és 1603 között pompás reneszánsz kastéllyá építette ki. A kastély déli szárnyának ebédlőjében kapott helyet Balthasar Katzenberger würtzburgi festő 12 nagyméretű képe,

melyek a tizenötéves háború várostromait és csatáit ábrázolják. (Esztergom 1594, Győr 1594, Komárom 1594, Esztergom 1595, Visegrád 1595, Tata 1597, Vác 1597, Győr 1598, Buda 1598, Buda 1603, Esztergom 1604) A festmények Wolfgang gróf fiának, Georg Friedrichnek (1569 - 1645) állítanak emléket, ki két öccsével együtt (Ludwig Casimir 1578 - 1604, és Kraft 1582 - 1641) részt vett a magyarországi harcokban.

Georg Friedrich 1595-ben és 1597-ben a frank kerület ezer nehézlovasát, 1598-ban a birodalmi segélyből toborzott ezer, 1600-ban kétezer császári nehézlovast vezetett Magyarországon. 1603-ban az udvari haditanács tagjává nevezték ki, ebben az évben részt vett Buda ostromában. 1604-ben tábornok lett, s 1606-ig szolgált Magyarországon.

Katzenberger festményeinek többsége az Ortelius krónika Siebmacher-féle metszetei alapján készült, az előtér nagyalakos kompozíciói, a ruházat és fegyverzet részletes ábrázolása fontos adalékokkal szolgál a kor történetéhez.

Héri Veronika:

A 15 éves háború győzelmes csatáinak emlékére kibocsájtott érmek

Resümé

Az 1593-ban kezdődő ún. tizenötéves háború kezdeti korszaka a keresztények számára többnyire sikeres volt. A győzelmek ünneplésére Rudolf császár és király udvarában nagyszabású művészi alkotások jöttek létre. A szobrok, festménysorozatok a manierista művészet eszközeivel hirdették a török feletti győzelmet.

Az éremművészet nagy előnye, hogy sokszorosítható, elterjedése lényegesen nagyobb, mint a nagyméretű műveknek, előállításának relatív egyszerűsége nagy példányszámban való kibocsájtást tesz lehetővé.

A háború első, sikeres korszakának három eseményére, Esztergom 1595-ös, Győr 1598-as és Székesfehérvár 1601-es visszafoglalásának emlékére bocsájtottak ki érmet. Művészi kivitelük változó, jó kismester-munkák váltakoznak igen kiváló, művészi kvalitású példányokkal. A korszak jól ismert szimbólumait ábrázolják: folyamistent, császári sast, gyakran az uralkodó portréját. Újdonság, hogy Győr visszafoglalásakor metszet alapján az ostrom helyszínrajzát, Győr várát mintázta meg a mester, Valentin Maler.

Szabó Péter:
Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza
Resümé

A tanulmány a „fekete bég”, gróf Nádasdy Ferenc vitézi kultuszát eleveníti fel, összehasonlítva a tizenötéves háború másik nagy hadvezére, gróf Pálffy Miklós értékelésével. A szakirodalomban, mint valami idol, Nádasdy fölé magasodik Pálffy. Mellette Nádasdynak még csak hiteles arcmását sem ismerjük.

Ha Nádasdy Ferenc vitézi kultuszának hitelesebb képét kívánjuk megrajzolni, a korabeli történetírók árnyaltabb elemzésére van szükség, hiszen a tizenötéves háború krónikájával foglalkozó forrásaink bizonyos értelemben „pártosak”. Illésházy István nyilvánvalóan szemernyi elfogultsággal írt sógoráról, Pálffy Miklósról. Szamosközy István, a királysági eseményeket távolról szemlélő humanista csupán leltárszerű kimutatást ad a sárvári hős ténykedéseiről. Baranyi Decsi János szinte kizárólag az Erdéllyel kapcsolatos eseményeket örökítette meg. Ellenben Magyar Istvánnak, Nádasdy Ferenc udvari prédikátorának ura holt teteme felett elmondott temetési beszéde a vitézi kultuszt váratlanul nagy erővel lobbantja fel.

Ismeretes, hogy a tizenötéves háború során a keresztény hadak névleges fővezére általában valamelyik Habsburg főherceg volt királyhelyettesként, s a ténylegesen hadakozó parancsnokok azok közül kerültek ki, akik, mielőtt a magyarországi hadszíntérre érkeztek, már Nyugat-Európában bebizonyították katonai rátermettségüket. Így Nádasdy fővezérsége valóban csak tiszavirág-életű lehetett. Az egyéni kezdeményezésekre építő hadvezetési gyakorlata, amely nem a szövetséges hadműveletek kertében végrehajtott akciókban bontakozott ki igazán (amint ezt Magyar István világosan látta is a gyászbeszédében elmondottak szerint), továbbá evangélikus vallása és a rendek képviselőjére predesztinált származása (nádor apja révén) nem volt jó ajánlás az udvar számára. Vele szemben, Pálffy Miklós az udvarban nevelkedett, ott tisztséget is viselt, felesége származása német. Nádasdy Ferenc vitézi kultusza így kiszorult a végekre, az udvar bizalmatlanságát a végbeli vitézek bizalma pótolta.

Tény, hogy Nádasdy birtokai - Pálffyéval ellentétben - kifejezetten a török-magyar határterületen feküdtek, tehát szüntelenül birtokvédő katonai akciókat is kellett folytatnia. A korban mindenképpen lehetett egy, a katonák körében élő, a verbalitás eszközével fenntarthatott vitézi kultusza.

Ágnes R. Várkonyi:

The Alternatives of the International Presence of our History

Parallel with the European unification, it is more and more urgent task that the people of Europe get acquainted with the history of Hungary together with its international context. In other words, our country's history must be present in the next century's Europe.

It is a real danger, that the Hungarian history falls out, disappears from the history of the next century's Europe. The works about the past of the future Europe published in this decade Hungary paid a little attention to, our country essentially is not there, or not correctly presented in these European histories. These new general works characterised by the fact that the history of Europe is not conceived by these as parallel national histories but with new ideas try to grasp the essential common elements in the history of the continent. This approach gives a different enriched framework of ideas even for the Hungarian history together with other nations.

Europe has been always more than a simple geographical area. Its essence had been grasped differently in the past. The notion "European" appeared first in the middle ages, and the mission of the continent had been defined in peace, dialogue, and in stability. At the time of the changes of early modernity, in the XV. th, century it was said that Europe is stretch as far as the Renaissance. The idea of Europe enriched with the ability for renewal.

In the recent primarily important historical works by internationally acclaimed, first class experts, our history's international presence is not satisfactory. Two questions follows from this fact: What are the reasons for this, and what are the prospects?

Our history's embeddedness in the international context is a well documented fact. It is unimaginable that the authors of these new European histories intentionally paid no attention to the Hungarian works if they had had a chance to read those. It is a hardly understandable fact while previously there was, currently the Hungarian historical research has no periodical published in one of the international language of the humanities. The recent publications sometimes hardly find their ways into our libraries. Because of the money shortage, Hungarian works are not published outside the country on other languages, showing the unacceptable state of our publishing practices.

All the above issues gave no excuses for the disappearance of our history from Europe. The universal conceptual apparatus of our national history needs further theoretical analysis. Our society's sensitivity towards history needs more care and attention also. We have to understand lately what László Szalay one-time Secretary of the Hungarian Academy of Sciences said: „The science in Hungary is absolutely vital”.

László Tóth Sándor:

The significance of the sieges of Tata in the 15 years war

Summary

The Tata castle had only been a secondary fort within the Győr head captaincy but it had a strategic importance, because it was the advance ward of Komárom connected to the defence line of the Danube. As a consequence of this it had been under siege between 1541 and 1566 in three times (1543, 1558, 1566) and it had changed owner each times. It had been significantly reconstructed and reinforced between 1568 and 1593, it get new and old style “Italian” bastions, but only a small force had been stationed in it. Under the 15 years war its significance had become greater, since it was in the way of the Osman army's campaign towards Vienna. The high command of the Osman army had had plans to capture as early as 1593, but was not happened until 1594. Sinan Vizier's great army besieged Tata between 19.-23.th, of June in 1594 (according to the Gregorian calendar), and the later given up castle had been defended by only 200-300 men led by György Paksi. It had only been recaptured by Miklós Pálffy in 22.-23.th, of May in 1597, with a surprise attack of 5000 soldiers. The successful co-ordination among the different troops, the new military technology (petard) and the deceit of the defending Turkish troops. In the very same year the castle was recaptured again by the Turkish forces led by Mehmed Saturdzi from the defending force of 600 men led by Kristóf Vajda after a siege of five days (8.-13.th, October 1597). In the next year the forces of the Austrian Empire led by Adolph Swarzenberg recapture again Tata by a siege between 31.th, July and between 2.nd, of August. The strategic importance of Tata is underlined by the fact that it had been under siege four time while the only

Esztergom had suffered more sieges under the 15 years war. Its weakness - which had come from its location and its small number of defending force - underlined by the fact that besieging forces had always been successful. It took a longer time for the greater Turkish forces to capture Tata (4 or 5 days), than it took for the Habsburg forces (2 or 3 days) which used more advanced warfare techniques.

József Kelenik:

**The Position and Role of Tata within the Border Fort System
in the Last Third of the XVI.th, Century**

Summary

The historiography of the Turkish occupation treated the border fort system as a line of castles, board fences, and watchman's houses until now. The historical ecological researches proved on the contrary proved that not the castles but the natural obstacles, primarily the waters had been the basis of the system. The 1577 war council reshaped the fortress system according to the natural endowments. Within this system Tata had been an important crossing point of an large swamp line. There had been an excellent road started from Esztergom along the Danube, but it was interrupted at the village of Almás, by a huge flood area which was continuous till Szóny. In case of a higher water level the village of Füzitő became an island and the flood came even up to the village of Naszály. At these times the waters coming from the Által stream and from the springs North of Tata spread all over the valley. The springs and the steams maintained the swamp even when the flood was gone. It could had been crossed only at Tata even in the 1760's. The significance of Tata under the 15 years war increased for the opposing forces since it was needed to secure the Danube waterway.

Gyula Kedves: Armoury in the 15 Years War

The history of armaments enumerates three great changes in the history of small arms which had been revolutionarised the art of war. The third and most important change from these had been the spread of fire arms, which transformed entirely the structure and the function of the European armies. Numerous signs of it just can be seen in the history of the 15 Years War.

At the end of the XVI. th, century every considerable army had used fire arms in mass, and at the end of the XVII. th, century (thanks to the invention of the bayonet) it had become the sole weapon of the infantry. The XV. th, century made soldiers with heavy weapons the ruler of the battle fields.

The spread of fire arms in mass had been helped by the construction of the musket, an easier and much simpler rifle than any before, at the end of the XVI. th, century. Rifle had been used by infantry troops even in the XV. th, century, it was spread in Western Europe first and later in the Eastern areas.

As opposed to the colourful XV. th, century armies, the infantry had become more homogen. The advanced army's infantry had been made up from rifle troops and pikemen, and later at the end of the XVII. th, century the regular infantry armed with rifles with bayonet had born.

The light armed and great numbered Hungarian "hajdu" soldiers had played an important role in the 15 Years War, which is sometimes called "Long War". The mistaken view can be found in the literature even nowadays that the Hungarian infantry had not been used fire arms. In fact even in the middle of the century it was general to order Hungarian rifle men for the defence of the castles.

The most demanded mercenary troops had been the so called "black cavalry" under the 15 Years War. (They received their names because of their armour.) They were exclusively made up from Germans, and because this reason the in the literature they some times called German cavalry. Their main weapon was the pistol, they rarely used rifle and only some of their troops was equipped with it.

From the foreign cavalry the dragoons had been the youngest, which in fact born at that time. It was the connecting chain between the cavalry of the XVI. th, and between the XVII. th, centuries.

The real light cavalry in Hungary had been the Hussars, but not the classical light armed Hussars of the second half of the XVII. th, century. At this earlier time their weapons had been complex, made up from the arms of the knight age and also from the modern fire arm belonging to the modern tactics.

While within this study the armament of the Turkish army cannot be enumerated, it can be said at least, that in the course of the 15 Years War their weakness had been revealed, that is their backwardness in the fire arm race.

Vendel Kiss:
The Portrayals of the Siege of Tata
Summary

The first individual graphics about the Tata castles had appeared under the 15 years war. These had been published as illustration of journals, leaflets or historical works. Six engravings out of the eight that had been published shows the May 23. rd, 1579 recapture of the castle. The artistic value and the adequacy of the pictures are different. The more valuable pictures show the events according to the contemporary chronicles. The purpose of the engravings about the siege had been to inform and to document. The number of these shows the judgement of the significance of the events at that time. The interest generated by these pictures contributed to the fact that Tata has great number of engravings from the XVII. th, century.

János Fatuska:
Pictures of Battles from the 15 years War

The Frank Hohenlohe family first appeared in the XII. th, century in the written sources. By this time Weikersheim at the river Tauber was owned by the family already. Count Wolfgang (1546-1610) the head of the family had moved his residence to Weikersheim, and rebuilt the old water castle between 1586 - 1603 into a remarkable renaissance palace. In the southern wing of the castle twelve pictures of Balthasar Katzenberger from Würzburg had been placed in the dining room, which are showing the battles and

sieges of the 15 years war. (Esztergom - 1594, Győr - 1594, Komárom - 1594, Esztergom - 1595, Visegrád -1595, Tata - 1597, Vác - 1597, Győr - 1598, Buda - 1598, Buda - 1603, Buda - 1603, Esztergom - 1604) The painting commemorate the son of Count Wolfgang: Georg Friedrich (1569-1645) who together with his two younger brother (Ludwig Caspar, 1578-1604 and Kraft 1582-1641) had taken part in the Hungarian battles.

Georg Friedrich led thousand men heavy cavalry of the Frank district in 1595 and in 1597, and he led in 1598 and also in 1600 the heavy cavalry of thousand men which had been recruited by the help of imperial aid - into Hungary.

The majority of Katzenberger's paintings based on the Siebmacher engravings of the Ortelius Chronicle, the detailed portrayal of clothing and the armament in the foreground of the paintings is an important source for the history of the age.

Veronika Héri:
Coins that had been Issued for the Victorious
Battles of the Fifteen Years War

Summary

The 15 Years War was mostly successful for the Christian forces in the beginning. For the celebration of the victories great works of art had been created in the court of King and Emperor Rudolf. The sculptures and the paintings have announced the victory over Turks in manieristic style.

The great advantage of the coin art that it had been possible to copy, and because of this it was spread more considerably compared to bigger sized works of art. Its relative simplicity had made possible to issue coins in much larger quantity.

The first successful phase of the war had three important events: the recapture of Esztergom in 1595, Győr 1598 and, Szekesfehervár in 1601. Each event had been commemorated with issuing a coin. Their artistic quality is varied. Good artisan works and artistic quality coins can also be found. They are using the well known symbols of the age: the God of rivers usually together with the head of the emperor. Novelty that in the case of Győr the master had pictured the general plan of the siege, when the castle of Győr had been modelled by Valentin Maler.

Péter Szabó:

The Cult of Brave Warriors: Ferenc Nádasdy and Miklós Pálffy

The study enumerates the cult of the “Black Bey” Count Ferenc Nádasdy in comparison with the evaluation of another great leader of the 15 years war: Count Miklós Pálffy. In the literature Pálffy grew over Nádasdy just like an idol. Besides him we don't even know an authentic picture about Nádasdy.

If we want to draw a more reliable picture about the cult of Ferenc Nádasdy, we need the more detailed analysis of the works of contemporary historians, since the sources dealing with chronicle of the 15 years war are biased. István Illésházy had been writing with a bias towards his brother-in-law Miklós Pálffy, and István Szamosközy the humanist treats the development of Royal Hungary with a distance giving only an inventory like description about the hero of Sárvár. János Baranyai Decsi describes only the events that are related to Transsylvania. As opposed to these Ferenc Nádasdy's own court preacher István Magyar's funeral speech over his lord's dead body, exemplifies the cult of bravery with a high spirit.

It is known that in the course of 15 years war, the supreme commander of the Christian forces had been some Habsburg prince as a deputy of the King, and the factual leadership of the troops had in the hand of commanders who previously proved their abilities in Western Europe before they arrived to Hungary. Because of this fact the commandership of Nádasdy had only been an short episode. His tactics which had been built upon individual initiative, opposed to the co-ordinated moves of the allied forces, his Lutheran religion and also the tradition of his family taking the side of Estates (his father was regent) had not been a good recommendation in the Royal Court, - as it was emphasised by István Magyar in his funeral speech. Contrary to him Miklós Pálffy was educated in the Court, even had had office, and his wife was German. As a result of these, the cult of Ferenc Nádasdy ousted to the frontiers, the mistrust of the Court was substituted by the trust of the soldiers.

The fact that the estates of Nádasdy - as opposed to Pálffy's - had been in the frontier zone, made it necessary to fight constantly to defend it. Among the soldiers there must had been a non written cult of his bravery.

Ágnes R. Várkonyi:

Alternativen zu unserer internationalen geschichtlichen Präsenz

Parallel zur Verstärkung des Wunsches der Schaffung einer europäischen Einheit wird es immer dringender, daß die Völker des Kontinents die Geschichte Ungarns kennenlernen, gemeinsam mit dem universellen Zusammenhängen. Mit anderen Worten, die Geschichte unserer Heimat muß gegenwärtig sein im Europa des kommenden Jahrhunderts.

Real besteht aber die Gefahr, daß die ungarische Geschichte herausfällt, aus der Geschichte des nächsten Jahrhunderts verschwindet. In den in den letzten Jahrzehnten erschienenen Werken über das zukünftige Europa ist selten die Rede von Ungarn. Unsere Heimat ist nicht, oder nicht gut repräsentiert in der europäischen Geschichte. Für die neuen Zusammenfassungen ist es typisch, daß nicht die nebeneinander verlaufende Geschichte der einzelnen europäischen Länder berücksichtigt wird, sondern mit einem neuen Vorrat an Formulierungen versucht wird, den essentiellen Wert der europäischen Geschichte wahrzunehmen. Dies bietet uns dem anderen, reichhaltigeren Europabegriff gegenüber einen breiteren Rahmen, zusammen mit anderen Nationen für die ungarische Geschichte auch.

Europa bedeutete schon immer mehr, als ein geographisches Gebiet. Dessen Wert wurde in den Jahrhunderten der Geschichte unterschiedlich bewertet. Im Mittelalter tauchte der Begriff „Europa“, seine Nutzung auf, und als Aufgabe erwähltes Programm dieses Erdteils der Dialog, die Stabilität und der Frieden. Später während der Veränderungen in der Neuzeit, im 15. Jahrhundert wurde formuliert, daß die „Europa“-Idee durch die Fähigkeit zur Erneuerung bereichert wird.

Die aus den Federn erstrangiger Fachleute, internationaler Fachmänner, aus ihrer Zusammenarbeit, zeitgenössischer niveauvoller Geschichtsschreiber internationale Bedeutung unserer Geschichte ist auch nicht annähernd ausreichend. Daraus ergeben sich zwei Fragen: was ist die Ursache für diese ungünstige Präsenz, und was sind die Aussichten?

Die universelle Einbettung unserer Geschichte bewies oft die Wirklichkeit. Die Verfasser der neueren europäischen Geschichte legten die ungarischen Werke schwerlich zur Seite – wenn sie Zugang zu ihnen hatten. Es ist schwer zu verstehen, daß die ungarische Geschichtswissenschaft früher, heute nicht mehr über eine Periodika in einer der

Weltsprachen verfügte. In unsere Bibliotheken gelangen in den letzten Jahren immer weniger im Ausland erschienene Werke. Aus Kostengründen werden ungarische Arbeiten nicht mehr in anderen Sprachen veröffentlicht, unsere Buchverlage und -verbreitungen sind in diesem Sinne ohnmächtig.

Aber all dies befreit uns nicht davon, daß unsere Geschichte aus Europa herausgleitet. Der universelle Begriffsschatz der nationalen Geschichte harret weiter seiner Aufarbeitung. Die Empfindsamkeit der Geschichte unserer Gesellschaft verdient mehr Aufmerksamkeit und Pflege. Wir müßten endlich den Ausspruch Ladislaus Szalays, des ehemaligen Sekretärs der Ungarischen Akademie der Wissenschaften verstehen: „Die Wissenschaft stellt für Ungarn eine Lebensfrage dar!“.

László Sándor Tóth:

**Die Tataer Burg und ihre Belagerungen im 15jährigen Krieg
Resümee**

Die Tataer Vorburg gehörte zur Oberhauptmannschaft von Győr, hielt aber eine bedeutende strategische Rolle inne, da sie in Verbindung mit dem Schutz der Donau-Linie als Vorposten Komároms zählte. Deshalb wurde sie schon zwischen 1541 und 1566 dreimal belagert (1543, 1558, 1566) und wechselte jedesmal ihren Besitzer. Zwischen 1568 und 1593 kam es zu bedeutenden Umbauten, alt- und neitalienische Basteien verstärkten die Tataer Burg, in der eine unbedeutende Besatzung stationiert war. In der Zeit des 15jährigen Krieges (1593–1606) wuchs die Bedeutung des zur ersten Linie des nordtransdanubischen Burgengürtels gehörenden Tata, denn es fiel in Angriffsrichtung der nach Wien vorstoßenden Türken. Die osmanische Heerführung plante schon 1593 die Eroberung Tatas, es kam aber erst 1594 dazu. Großwesir Sinan belagerte mit einem riesigen Heer zwischen dem 19.–23. Juli 1594 (nach dem Gregorianschen Kalender) die von Georg Paksi mit 200-300 Mann verteidigte, dann aufgegebene Burg. Tata konnte erst vier Jahre später am 22.–23. Mai 1597 von Nikolaus Pálffy durch einen handstreichartigen Angriff zurückerobert werden, den er mit einer 5000 Mann starken Truppe gegen die Burg führte. Eine Rolle bei der erfolgreichen Aktion spielte das in Einklang bringen der Truppen verschiedener Wafengattungen, die zeitgenössische Militärtechnik (Petarde) und die

Täuschung der ahnungslosen türkischen Besatzung. Die von Christoph Vajda mit 600 Mann zäh verteidigte Burg wurde im gleichen Jahr nach einer harten fünftägigen Belagerung (8–13. Oktober 1597) von dem türkischen Serdar Mehmed Saturdschi zurückerobert. Im darauffolgenden Jahr nahm das von Adolf Schwarzenberg geführte kaiserliche Heer nach einer Belagerung vom 31. Juli – 2. August Tata ein. Die strategische Bedeutung der viermal umkämpften Tataer Burg wird auch dadurch bewiesen, daß im Verlaufe des 15jährigen Krieges nur Esztergom öfters belagert wurde. Seine Schwäche – in erster Linie durch seine Lage und spärliche Besatzung begründet – zeigt sich auch darin, daß sie jedesmal von den Belagerungstruppen eingenommen wurde. Die Einnahme Tatas bei Nutzung der traditionellen Belagerungstechnik dauerte längere Zeit (4-5 Tage), aber für die zahlmäßig stärkeren türkischen Truppen sowie die in geringerer Truppenstärke, mit zeitgemäßer Militärtechnik aufmarschierenden Habsburger Truppen (2-3 Tage).

József Kelenik:
Ort und Rolle Tatas im Grenzburgensystem
im letzten Drittel des 16. Jhs.
Resümee

In der sich mit der türkischen Eroberung beschäftigenden Fachliteratur sah man bisher in dem Grenzburgensystem ein nur aus Burgen, Schanzen und Wachhäusern bestehenden Gebäudekomplex. Die historischen ökologischen Forschungen dagegen beweisen, daß die Grundlagen des Verteidigungssystems nicht die Burgen, sondern die natürlichen Hindernisse, und darunter in erster Linie die Gewässer bildeten. Bei der Ausarbeitung des Verteidigungssystem gegen die Türken richtete sich der Kriegsrat 1577 bei der Umstrukturierung des Burgensystems nach den naturgeographischen Gegebenheiten. In diesem System spielte Tata als wichtigster Übergang in einem ausgedehnten Sumpfbereich eine wichtige Rolle. Von Esztergom führte ein ausgezeichnete Weg am Donauufer entlang, unterbrochen nur bei dem Dorf Almás, wo sich bis Szöny das Überschwemmungsgebiet der Donau hinzog. Bei hohem Wasserstand erhob sich Füzitő wie eine Insel aus dem Wasser und die Flut zog sich ganz bis nach Naszály hin. So verteilte sich

das Wasser sowohl vom Abfluß des Tataer Sees als auch von den sich von der Stadt aus nach Norden erstreckenden Quellen und Bächen im Tal. Der wasserreiche Bach Által ér, die Quellen und die in das Tal herabfließenden Bäche speisten den Sumpf auch dann zur Genüge, wenn der Wasserpegel der Donau zurückging. Der sich von Tata bis zur Donau hinziehende Sumpf konnte bis in die 60er Jahre des 18. Jhs. nur an einer Stelle, bei Tata überquert werden. Die militärische Rolle der Tataer Burg stieg während des 15jährigen Krieges bedeutend an, denn für die Gegenseite war zur Sicherung und Überwachung der so wichtigen Wasserstraße der Donau diese Burg notwendig.

Gyula Kedves: Bewaffnung während des 15jährigen Krieges

Bei der Entwicklung der Handwaffen kam es in der Waffenkunde zu drei bedeutenden Veränderungen, welche die Kriegsführung revolutionierten. Unter diesen war die dritte, die Verbreitung der Feuerwaffen die, mit den größten Auswirkungen, welche die Organisation der europäischen Heere völlig umgestaltete, sowie auch deren Formen der Anwendung. Zahlreiches Auftreten dieser ist auch gerade im 15jährigen Krieg zu beobachten. Im 16. Jh. nützte schon jede ernst nehmen zu wollende Armee Feuerwaffen in Menge, Ende des 17. Jh. dagegen (der Anschaffung des Flintespießes zu verdanken), wird dies bei der Infanterie zur ausschließlichen Bewaffnung: Herren auf den Schlachtfeldern des 15. Jh. waren die schwer bewaffneten Soldaten.

Die massenhafte Verbreitung der Feuerwaffen war Ergebnis der Musketen, eines den früheren gegenüber leicht zu nutzendem Gewehres im Verlauf des 16. Jhs. Gewehre wurden von den Fußsoldaten schon im 15. Jh. genutzt, ihre Verbreitung ist zuerst in Westeuropa zu bemerken, danach eroberten sie schrittweise die östlichen Gebiete.

Abweichend von der Vielfalt der Heereseinheiten des 15. Jhs. können die Bestrebungen zu einer Vereinheitlichung der Infanterie beobachtet werden. Die Infanterie eines zeitgenössischen Heeres setzte sich aus mit Gewehren und langen Flintenspießen bewaffneten Soldaten zusammen. Dann erschien am Ende des 17. Jhs. die mit Bajonetten ansgerüstete Linieninfanterie.

Der Vortrag stellt die unter der Vorstellung der Waffen die Feuerwaffen vor, konzentriert sich auf die Handfeuerwaffen der Infanterie. Dieser Waffentyp funktionierte bis zur Mitte 19. Jhs. dem gleichen Prinzip nach, dies war die Zeit der Vorderlader. Unter diesen Typen wurde das Prinzip des Radschlusses auf das Ende des 15. Jhs. datiert. Die Steinschloßwaffen erschienen in der Mitte des 16. Jhs.

Im „langen“ oder sog. 15jährigen Krieg spielten die Heiducken, d.h. das leicht bewaffnete ungarische Fußvolk eine bedeutende Rolle. Einer weit verbreiteten, aber irrümlichen Meinung der Fachliteratur nach benutzten die ungarischen Fußsoldaten kaum Feuerwaffen, es war aber schon in der Mitte dieses Jhs. Feuerwaffen angeordnet wurden, zum Schutze der Burgen.

Die begehrtesten Söldner des 15jährigen Krieges waren die „Schwarzen Reiter“ (ihren Namen verdankten sie ihren Brustharnisch). Es waren ausschließlich Deutsche, oft werden sie auch als deutsche Reiter bezeichnet. Ihre Hauptbewaffnung war die Pistole. Gewehre nutzten sie nur bei besonderen Anlässen und wurden nur bei kleineren Einheiten eingeführt.

Die jüngste, jetzt geborene Waffengattung der Kavallerie waren die Husaren, sie bildeten ein Bindeglied zwischen der Kavallerie des 16. und des 17. Jhs.

Die echte, leichte Kavallerie in Ungarn waren die Husaren, sie bildeten aber noch nicht, die klassische Einheit der leicht bewaffneten Husaren, wie sie in der 2. Hälfte des 17. Jhs. erscheinen. Ihre Bewaffnung ist unter den zu dieser Zeit in Ungarn Kämpfenden die vielfältigste, unter diesen befinden sich solche, die nur zur ritterlichen Welt gehören, aber auch solche, die in Verbindung zur neuen, modernen Taktik stehen, die den Kampf mit Feuerwaffen bevorzugte.

Obwohl im Rahmen dieser Studie die Möglichkeit der Vorstellung der türkischen Bewaffnung nicht besteht, sollte doch soviel festgestellt werden, daß der Mangel bei ihrer Ausrüstung während des 15jährigen Krieges schon eindeutig bemerkbar wurde, was in erster Linie eine Folge ihres Nichtschritthaltens auf dem Gebiet der Entwicklung der Feuerwaffen als Ursache hatte.

Vendel Kiss:
Der Sturm auf Tata in bildlichen Darstellungen
Resümee

Die ersten eigenständigen graphischen Darstellungen der Tataer Burg - im Zusammenhang mit dem Sturm auf die Burg - entstanden in der Zeit des 15jährigen Krieges. Die Darstellungen erschienen sowohl in Zeitungen und Flugblättern als auch als Illustrationen historischer Arbeiten. Unter den von Tata in den Zeiten des Krieges erschienen acht Stichen stellen sechs die Rückeroberung der Burg am 23. Mai 1597 dar. Das künstlerische Niveau, die Glaubwürdigkeit der Blätter sind unterschiedlich. Die Darstellungen in anspruchsvollerer Ausführung versuchen in übereinstimmender Methode mit den Worten zeitgenössischer Nachrichten die Ereignisse getreu wiederzugeben. Das Ziel der über den Sturm angefertigten Stiche bestand in der Bekanntmachung und Information. Diese Zahl macht die zeitgenössische Beurteilung der Ereignisse wahrnehmbar. Das entstandene Interesse an diesen Darstellungen spielte eine bedeutende Rolle dabei, daß im 17. Jh. eine große Menge von Stichen über Tata angefertigt wurden.

Hans Fatuska:
Ein Zyklus von Türkenschlachtbildern des 15jährigen Krieges
im Schloß Weikersheim der Familie Hohenlohe
Resümee

Das Geschlecht Hohenlohe taucht im 12. Jahrhundert erstmals urkundlich in Franken auf. Weikersheim a. d. Tauber war schon damals im Besitz dieser Familie. Der Senior der Familie, Graf Wolfgang (1546–1610), verlegte seine Residenz nach Weikersheim und ließ die Wasserburg zwischen 1586–1603 zu einem pompösen Palast umbauen. Der Tafelsaal des Südflügels des Schlosses wurde mit 12 großen Ölgemälden des Würzburger Malers Balthasar Katzenberger verziert, welche die Belagerungen und Schlachten des 15jährigen Krieges in Ungarn darstellten. (Esztergom/Gran–1594, Győr/Raab–1598, Komárom/Komorn–1594, Esztergom/Gran–1595, Visegrád/Plintenburg–1595, Tata/Totis–1597, Vác/Waitzen–1597, Győr/Raab–1598, Buda/Ofen–1598, Buda/Ofen–1603, Buda/Ofen–1603, Esztergom/Gran–1604.) Die Gemälde sollten den Ruhm Georg Friedrichs, des ältesten Sohnes

Graf Wolfgang, verewigen, der mit seinen jüngeren Brüdern (Ludwig Casimir, 1578–1604 und Kraft, 1582–1641) an den Kämpfen in Ungarn teilnahm.

Georg Friedrich führte 1595 und 1597 tausend schwer gerüstete Reiter des Fränkischen Kreises, 1598 tausend, 1600 zweitausend kaiserliche Reiter, die aus der Türkenhilfe des Reiches besoldet wurden. 1603 wurde er zum Mitglied des Hofkriegsrates in Wien ernannt und nahm im selben Jahr an der Belagerung Budas /Ofens teil. 1604 wurde er Generalwachtmeister und diente bis 1606 in Ungarn.

Die Mehrheit der Gemälde Katzenbergers wurde den Siebmacher-Stichen der Ortelius-Chronik nach angefertigt. Die Komposition des Vordergrundes, die detaillierte Darstellung der Gewänder und Waffen liefern uns wichtige Informationen über die Geschichte dieser Epoche.

Veronika Héri:

Die in Erinnerung an die siegreichen Schlachten des 15jährigen Krieges herausgegebenen Gedenkmünzen

Resümee

Die Anfangsepoche des 1593 beginnenden sog. 15jährigen Krieges war für die Christenheit überwiegend erfolgreich. Zur Feier der Siege entstanden am Hofe des Kaisers und Königs Rudolf großartige künstlerische Werke. Die Statuen, Gemälde in manieristischer Manier verkündeten den Sieg über die Türken. Der große Vorteil der Gedenkmünzen besteht darin, daß sie vervielfältigt werden können, ihre Verbreitung wesentlich größer ist, als bei Kunstwerken größeren Ausmaßes, ihre relativ einfache Herstellung eine Ausgabe in großer Stückzahl möglich macht.

Aus Anlaß dreier Ereignisse in der ersten erfolgreichen Epoche des Krieges, der Rückeroberung von Esztergom 1595, Győr 1598 und Székefehérvár 1601 wurden Gedenkmünzen herausgegeben. Ihre künstlerische Ausführung ist unterschiedlich, gute Handwerkerarbeit wechselt sich mit Beispielen in sehr hervorragender, künstlerischer Qualität. Gut bekannte Symbole dieser Epoche werden dargestellt: der Flußgott, kaiserliche Adler, oft auch das Portrait des Herrschers. Eine Neuheit betand darin, daß der Meister Valentin Maler bei der Darstellung der Rückeroberung Györs den Ort des Sturmes und die Burg nach der Vorlage eines Stiches darstellte.

Péter Szabó:
Der Heldenkult um Franz Nádasdy und Nikolaus Pálffy

Die Studie läßt den Kult um den „Schwarzen Beg“, den Grafen Franz Nádasdy, wiederaufleben, verglichen mit einer Bewertung des anderen großen Heerführers des 15jährigen Krieges, Graf Nikolaus Pálffy. In der Fachliteratur, als Idol, steht Pálffy über Nádasdy. Daneben kennen wir von Nádasdy kein glaubwürdiges Ebenbild.

Wenn wir über Franz Nádasdy ein glaubwürdiges Bild zeichnen wollen, sind die nuancierten Analysen der zeitgenössischen historischen Schriftsteller notwendig, wobei die Chroniken, die sich mit dem 15jährigen Krieg beschäftigen, in einem gewissen Sinne „parteiisch“ sind. Stephan Illésházy schreibt mit offensichtlicher augenscheinlicher Voreingenommenheit über seinen Schwager, Nikolaus Pálffy. Stephan Szamosközi, der die Ereignisse im Königreich aus der Ferne beobachtende Humanist zeigt nur archivarisch die Tätigkeit des Helden von Sárvár auf. Johann Decsi Baranyai verewigte ebenfalls ausschließlich mit Siebenbürgen in Verbindung stehende Ereignisse. Dagegen läßt Stephan Magyari, der Hofprediger Franz Nádasdys bei seiner Todesrede für dessen Leichnam unerwartet den Heldenkult mit großer Kraft auflodern.

Es ist bekannt, daß dem Namen nach der Befehlshaber der christlichen Truppen des 15jährigen Krieges als kaiserlicher Stellvertreter der Habsburger Erzherzog war, die wirklichen militärischen Führer waren aber solche, die, bevor sie auf dem ungarischen Kriegsschauplatz erschienen, ihre Fähigkeiten schon in Westeuropa bewiesen hatten. So konnte Nádasdy Rolle als Befehlshaber nur von kurzer Dauer sein. Dem kaiserlichen Hof gegenüber unvorteilhaft war die auf eigener Initiative gegründete militärische Praxis, welche sich nicht wirklich in den Rahmen der alliierten Kriegsführung einfügte (wie dies auch Stephan Magyari in seiner Trauerrede klar erkannte), desweiteren seine evangelische Religionszugehörigkeit sowie seine die Stände repräsentierende predistinierte Herkunft (sein Vater war Palatin). Dem gegenüber wurde Nikolaus Pálffy am Hofe erzogen, war dort Würdenträger, seine Ehefrau war deutscher Herkunft. Der Heldenkult um Franz Nádasdy beschränkte sich so auf die Grenzbürgen, daß Mißtrauen des Hofes ersetzte das Vertrauen der Helden der Grenzbürgen.

Es ist eine Tatsache, daß sich der Besitz Nádasdys – im Gegensatz zu Pálffy – im türkisch-ungarischen Grenzgebiet befand, deshalb mußte er auch pausenlos militärische Schutzaktionen durchführen. In dieser Zeit existierte ein in den soldatischen Kreisen lebender, mit verbalen Mitteln aufrechterhaltener Heldenkult.

Tartalom

Kerti Katalin: Köszöntő	5
R. Várkonyi Ágnes: Történelmünk nemzetközi jelenlétének alternatívái	7
Tóth Sándor László: A tatai vár ostromának szerepe a 15 éves háborúban	19
Kelenik József: Tata helye és szerepe a végvári rendszerben a 16. század utolsó harmadában	45
Kedves Gyula: Fegyverzet és haditechnika a 15 éves háborúban	59
Kiss Vendel: Tata ostromának képi ábrázolásai	77
Fatuska János: A 15 éves háború csatáinak ábrázolásai a weikersheimi Hohenlohe kastélyban	89
Héri Veronika: A 15 éves háború győzelmes csatáinak emlékére kibocsájtott érmek	129
Szabó Péter: Nadasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza	139
Összefoglalók	148

